

CUMHURİYET DÖNEMİ ROMA VERGİ SİSTEMİ

Duygu ÖZER SARITAŞ

DOKTORA TEZİ

Özel Hukuk Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. H. Nüvit GEREK

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Aralık 2010

DOKTORA TEZ ÖZÜ**CUMHURİYET DÖNEMİ ROMA VERGİ SİSTEMİ****Duygu ÖZER SARITAŞ****Özel Hukuk Anabilim Dalı****Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık 2010****Danışman: Prof.Dr. H. Nüvit GEREK**

Cumhuriyet Dönemi'nde, Roma Devleti için vergi önemli bir kamu geliri olmuştur. Roma Devleti, kendi vatandaşlarını ve eyaletleri dolaylı ve dolaysız vergiler ödemekle, müttefiklerini ise yapmış olduğu ittifak antlaşmaları çerçevesinde asker ve gemi sağlamakla yükümlü hale getirmiştir. Ancak M. Ö. 89 yılında müttefiklere vatandaşlık hakkı tanınması, dolaylı vergiler açısından müttefikler ile Roma vatandaşlarını aynı konuma getirmiştir. Roma vatandaşlarının başlıca ödemekle yükümlü olduğu vergiler *tributum*, *portorium* ve *vicesima manumissionis*'dur. *Tributum*, Roma vatandaşlarının, *census*'a (nüfus sayımı) göre ödemekle yükümlü olduğu dolaysız bir vergidir; gümrük ve liman vergisi *portorium* ile azat edilen kölenin değerinin %5'i oranındaki azat etme vergisi *vicesima manumissionis* ise dolaylı vergilerdir. Roma vatandaşlarının vergi yükü, özellikle *tributum* vergisinin oluşturduğu yük, Roma eyalet idaresinin oluşumuna paralel olarak hafiflemiştir. Eyaletler, Roma'ya vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Her eyaletin vergilendirilme şekli birbirinden farklı olmuş, bazı eyaletler yıllık olarak belirlenen bir meblağ (*stipendium*) öderken bazıları tarım arazilerinden elde edilen mahsulün onda birine karşılık gelen öşür (*decuma*) vergisine tabi tutulmuştur. Roma Devleti, gerek eyaletlerde gerekse İtalya'da dolaylı vergileri, *publicani* adlı vergi mültezimleri aracılığıyla toplamıştır.

ABSTRACT**ROMAN TAXATION SYSTEM IN REPUBLICAN ERA****Duygu ÖZER SARITAŞ****Department of Private Law****Anadolu University Social Sciences Institute, December 2010****Supervisor: Prof. Dr. H. Nüvit GEREK**

In the Republican Era, the taxes have been significant public revenue for the Roman state. Roman state obliged its citizens and states to pay the direct and indirect taxes, and its allies to provide troops and ships, within the framework of treaties of alliance. However, at 89 BC by the recognition of right to citizenship for the allies, the allies and the Roman citizens reached to the same position, in terms of indirect taxes. The main taxes, which Roman citizens obliged to pay, were *tributum*, *portorium*, and *vicesima manumissionis*.

Tributum was a direct tax, which Roman citizens were liable to pay according to the *census*. *Portorium*, which was the tax of the customs and ports, and *vicesima manumissionis*, which was the tax of the value of freed slaves at the rate of 5%, were indirect taxes. The tax burdens of the Roman citizens, in particular the burden of *tributum*, alleviated by the formation of Roman provincial administration. States were obliged to pay taxes to the Rome. The form of taxation was singular for each state: Some states had to pay an amount determined on the annual basis (*stipendium*), while some were subordinated to tax of tithe (*decuma*), which is the one tenth of the agricultural crops. Roman state collected the indirect taxes, both in states as well as in Italy, through the tax leaseholders, called *publicani*.

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Duygu ÖZER SARITAŞ'ın “**Cumhuriyet Dönemi Roma Vergi Sistemi**” başlıklı tezi tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, **Özel Hukuk** Anabilim dalında Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

	Adı Soyadı	İmza
Üye (Tez Danışmanı) :	Prof.Dr.H.Nüvit GEREK	:
Üye :	Prof.Dr.Özcan UÇKAN	:
Üye :	Prof.Dr.Erhan TÜRKER	:
Üye :		:
Üye :		:

Prof. Dr. Ramazan GEYLAN

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iv
ÖZGEÇMİŞ	v
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ ROMA DEVLET İDARESİ

1. Genel Olarak	3
2. İtalya İdaresi	4
3. Eyalet İdaresi	7
3.1. Genel Olarak	7
3.2. Eyaletlerdeki Toplulukların Hukuki Durumu	9
3.2.1. Özgür Şehirler	10
3.2.1.1. Özgür ve Federe Şehirler	12
3.2.1.2. Özgür ve Federe Olmayan Şehirler	15
3.2.2. Vergiye Tâbi Şehirler.....	16
4. Cumhuriyet Dönemi Malî İdaresi	18
4.1. Cumhuriyet Dönemi Roma Devlet Hazinesi	18
4.2. Cumhuriyet Dönemi Malî İdare Birimleri	25
4.2.1. Senatus	25
4.2.2. Consul	30
4.2.3. Quaestor	31
4.2.4. Censor	35

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ VERGİ GELİRLERİ

1. Tarihsel Süreçte Vergiler	44
2. Vergi Türleri	47
2.1. Roma Ordusunun İaşesini Temin Eden Vergiler	47
2.1.1. Tributum	48
2.1.2. Stipendium	62
2.1.3. Leitourgia	64
2.2. Arazi Gelirleri	66
2.2.1. Öşür	67
2.2.2. Otlak Resmi	69
2.3. Doğal Kaynaklardan Elde Edilen Gelirler	71
2.3.1. Maden Vergisi	72
2.3.2. Tuz Vergisi	73
2.4. Liman Resmi	77
2.5. Azat Etme Vergisi	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ VERGİ TOPLAMA YÖNTEMİ: İLTİZAM SİSTEMİ

1. Tarihsel Süreç	86
1.1. Gracchus'lar Dönemi Vergi Tahsildarları	95
1.2. Sulla'dan Augustus'a Vergi Tahsildarları	97
2. Roma Vergi Hukuku'nda Vergi Tahsildarları ve Ortaklıkları	100
2.1. Kuruluşu ve Hukukî Satüsü	100
2.2. Yönetim ve Ortakları	107
2.3. Ortakların Sorumluluğu	112
3. Vergi Tahsildarları Ortaklıklarının Diğer Faaliyet Alanları	115
3.1. Kamusal Hizmet veya Malzeme Sağlama İşleri	116
3.1.1. Ordu İçin Mühimmat Sağlama İşleri	117

3.1.2 İnşaat Faaliyetleri.....	118
3.2. Kamu Mallarının ve Arazilerinin İşletilmesi	120
SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA.....	124

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser:
a.g.m.	: Adı geçen makale
Ann.	: Annales
App.	: Appianos
AÜHFD	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bell. Civ.	: Bellum Civile
Bkz.	: bakınız
Caes.Civ	: Iulius Caesar Bellum Civile
Caes. Gall.	: Iulius Caesar Bellum Gallicum
Cass. Dio	: Cassius Dio
CIL.	: Corpus Inscriptionum Latinarum
Cic.	: Marcus Tullius Cicero
Cic. ad Att.	: Cicero, Epistulae ad Atticum
Cic. pro Caec.	: Cicero, Oratio pro A.Caecina
Cic. de Nat. Deo	: Cicero, de Natura Deorum
Cic. ad fam	: Cicero, Epistulae ad Familiares
Cic. Flac.	: Cicero, Oratio pro L.Flacco
Cic. de imp. Cn. Pomp.	: Cicero, de Imperio Cn. Pompeio ya da Oratio de Lege Manilia
Cic. de Leg. Agr.	: Cicero, Oratio de Lege Agraria contra Rullum
Cic. de Leg.	: Cicero, de Legibus
Cic. pro Mur.	: Cicero, Oratio pro L.Murena
Cic. de Off.	: Cicero, de Officiis
Cic. de Or.	: Cicero, de oratore
Cic. Phil	: Cicero, Orationes Philippicae
pro Cn. Planc	: Cicero, Oratio pro Cn.Plancio
Cic. de Prov.	: Cicero, Oratio de Provinciis Consularibus
Cic.ad Quint. fr.	: Cicero, Epistulae ad Quintum Fratrem
Cic. pro Rab. post.	: Cicero, Oratio pro C.Rabirio Postumo
Cic. pro Sest.	: Cicero, Oratio pro P.Sestio
Cic. de Divin.	: Cicero, de Divinatione
Cic. in Vat	: Cicero, Oratio in P.Vatinium
Cic. in Verr.	: Cicero, Oratio in P.Vatinium
Cic. pro Arch.	: Cicero, Oratio pro Archia
Cic. pro. Mil	: Cicero, Oratio pro T.Milone
D.	: Digesta
Dion. Hal.	: Dionysius Halicarnassus
dn.	: Dipnot
Gai.	: Gaius Institutiones
Gell.	: Aulus Gellius

Hann.	: Hannibal
H.N.	: Historia Naturalis
Hist.	: Historia
Inst.	: Institutiones Iustiniani
Ius.	: Iustinianus
İÜHFD	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Mecmuası)
JRS	: Journal Roman Studies
Liv.	: Titus Livius
Lic. Per.	: Titus Livius, Periochae
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MHAD	: Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi
Plaut.	: Maccius Plautus
Plaut. Men	: Plautus, Menaechmi
Plaut. Mer.	: Plautus, Mercator
Plaut. Trin	: Plautus, Trinummus
Plin.	: Plinius
Plut.	: Plutarch
Plut. Quaest. Rom.	: Quaestiones Romanae (Moralia)
Plut. Publ	: Plutarch, Publicola
Plut. Luc	: Plutarch, Lucullus
Polyb.	: Polybius
Pr.	: Principium
Quint.	: Quintilianus
s.	: Sayfa
s.v.	: Sub Verbo
Suet.	: Gaius Suetonius Tranquillus
Tac.	: Tacitus
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
Val. Max.	: Valerius Maximus
Varr. L. L.	: Varro de Lingua Latina
vd.	: ve devamı

GİRİŞ

“Cumhuriyet Dönemi Roma Vergi Sistemi” adlı bu tezde, kamu gelirlerinin en büyük bölümünü oluşturan vergi gelirleri ile vergilendirme üzerine çalışılmıştır. Tez konusu zaman ve içerik açısından, M.Ö. 509 civarında, Etrüsk kökenli son Roma kralı Lucius Tarquinius Superbus’un tahtan indirilmesiyle başlamış olan ve Roma kent devletinin (*civitas*), tamamıyla kendine özgü bir toplumsal-siyasal örgütlenme biçimine kavuşmuş olduğu Cumhuriyet Dönemi (M.Ö. 509- M.Ö. 27) ile sınırlandırılmıştır. Bu dönemde modern devletlerin özelliklerini taşımamakla beraber, Roma toplumunun içindeki en üst siyasi otorite ile donatılmış kurum olan devletin örgütlenmesinde, iktisadi, idari, siyasi ve sosyal ilişkiler önemli rol oynamıştır. Özellikle Roma Devleti’nin idaresi, mâli ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmiş; devletin hukuki ve siyasi faaliyetleri mâli yapı temelinde gerçekleşmiş; idarenin başlıca görevi devletin çeşitli girişimleri ve giderleri için düzenli mâli kaynak sağlamak olmuştur. Bu nedenle Roma Devleti yüklendiği mâli fonksiyonlar ve bu fonksiyonların gerçekleştirilebilmesi için çeşitli mâli araçlar geliştirmek ve bu araçların işleyişlerini daha ayrıntılı düzenlemek zorunda kalmıştır. Her devlette olduğu gibi Roma Devleti’nde temel finansman aracı olarak gelir kaynaklarının önemli bir kısmını vergiler oluşturmuştur. Roma Devleti’nin vergiye dayalı mâli yapısı ve hukukunun daha açık ve anlaşılabilir olarak kavranabilmesi, kuruluşundan Cumhuriyet Dönemi’nin sonuna kadar geçen süreçteki Roma Devleti’nin, siyasî, iktisadî, sosyal ve idari yapısındaki değişme ve gelişmelere paralel olarak incelenebilmesine ve özellikle siyasi teşkilatına ve sosyal şartlarını etkileyen iktisadi koşullarının ortaya konulmasına bağlıdır. Çünkü verginin ortaya çıkışı, oluşumu, türleri bu dönemin, sosyal, siyasal ve iktisadi koşullarından bağımsız gerçekleşmemiştir. Bu nedenle maliye ve hukuk alanlarındaki gelişmeler tarihi olaylara bağlanmaya ve tarihi olaylar ile olan yakın ilişkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak verginin ortaya çıkış sebepleri, amacı ve vergi türleri, sadece Cumhuriyet Dönemi’nin sosyal ve ekonomik ilişkilerinin genel hatları çerçevesinde kalınarak icelenmiştir. İncelenen dönemin vergi gelirlerine ilişkin güncel kaynakların aracılığıyla ulaşılan antik çağ yazarlarının eserlerindeki dağınık bilgilerler, Roma mâli idaresinin teşkilat yapısı ve faaliyetleri göz önünde bulundurularak, bir sistem içinde bir araya toplanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışma konusunun birçok hukuk disiplini ile bağlantılı

olması ve verginin sosyal, siyasal ve ekonomik olmak üzere çeşitli yönlerinin ele alınması gerekliliği incelemeyi zorlaştıran bir husus olmuştur.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Roma Devleti'nin ilk imparatorluğa (*principatus*) kadar olan dönemdeki genel ve mâli idaresinin temel kurumları, devletin siyasi ve ekonomik yapısı ile birlikte bir bütün halinde ele alınmıştır. Devletin idari yapılanması çeşitli alt başlıklar halinde incelenmiştir. Özellikle maliyet ve gelir kaynağı olarak eyalet sisteminin temel özelliklerine ve önemine dikkat çekilmiştir. Mâli idare kapsamında yer alan mâli nitelikteki kurum ve *magistra* 'lar (*magistratus*'lara) ile Roma devlet hazinesi'ne (*aerarium*) ilişkin açıklamalarda bulunulmuştur.

İkinci bölümde, yine aynı dönemde devletin savunma, güvenlik, bayındırlık gibi hizmetlerin finansmanı için sağlanan vergi çeşitleri ve diğer kamu gelirleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde, Roma Hukuku'nda mültezimler (*publicani*) ve vergi toplama şirketlerinin (*societas publicanorum* veya *vectigalis*) tarihsel kökeni ve gelişimine, tanımına, unsurlarına ve hükümlerine yer verilmiştir. Vergi toplama şirketlerinin toplumsal ve ekonomik koşulların değişimi ile ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar doğrultusunda, Roma Hukuku'ndaki klasik şirket aktinin (*societas*) bir türü olarak ortaya çıkmış tipik bir Roma Hukuku kurumu niteliği üzerine açıklamalarda bulunulmuştur.

İncelememizin sonuç bölümünde ise Roma vergi sisteminin genel bir değerlendirilmesi yapılarak, Roma'nın uygulamış olduğu vergi politikalarının ve vergiye ilişkin hukuki düzenlemelerinin Cumhuriyet Dönemi'nin siyasal, sosyal, askeri, mâli örgütlenmesi üzerindeki etkilerinin özetlenmesi amaçlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ ROMA DEVLET İDARESİ

1. Genel Olarak

Cumhuriyet Dönemi'nde istikrarlı ve mâli bakımdan güçlü bir siyasi yapı kurmak için uğraşmış olan Roma Devleti, varlığını ve etkinliğini sürdürebilmek için hukuki, siyasi ve mâli olmak üzere temel önemdeki üç faaliyeti bir arada yürütmek zorunda kalmış, askeri ve mâli temeller üzerine kurulmuş bir şehir devletidir (*civitas*).¹ Roma, başlangıçta Latium bölgesinde², sonraki zamanlarda İtalya Yarımadası'nda

¹ *Civitas*, şehir devleti şeklinde örgütlenmiş, kendi kendisini yöneten özgür vatandaşların oluşturduğu topluluktur. Ziya Umur, "Civitas," **Roma Hukuku Lügatı** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1975), s.37.

² Roma, başlangıçta, İtalya'nın batısında yer alan, başlıca siyasi ve kültürel merkezlerin kurulduğu Latium bölgesinde, korsanların saldırısına uğramayacak kadar denizden uzak, fakat deniz ulaşımı yapan gemilerin girebileceği kadar Tiber nehrinin ağzına yakın, askeri ve ticari açıdan iyi bir konumda olan Palatium Tepesi üzerinde doğmuş, küçük bir Lâtin köyüdür. Palatium Tepesi'ndeki bu yerleşimin şehirleşmesi ve bir Roma şehrine dönüşmesi, Romalıların kuruluş efsanelerinde anlatıldığı gibi bir günde olup biten bir olay değildir. Roma şehri, Dağınık Köyler Roma'sı, Yedi Tepeler Roma'sı ve Etrüsk Krallar Roma'sı olmak üzere üç aşamada gelişmiştir. M.Ö. 8. yüzyıl sonundan itibaren Etrüsk tehlikesinin sonucu olarak Latium Bölgesi'nin sakinleri ve Sabin halkı yedi tepeyi yani yedi köyü içine alacak şekilde "Yedi Tepeler Roması" adıyla federatif bir yapı altında birleşmişlerdir. Roma, 8. ve 7. yüzyıllardan başlayarak Latium bölgesinin içinde en güçlüsü ve Latin halklarının askeri ve dinsel konfederasyonunun merkezi haline gelmiş ve topraklarını sürekli genişletmeye başlamıştır. M.Ö. 7. yüzyıl ortalarında Latin sınırında ileri bir karakol görevi gören Roma, Etrüsklerce işgal edilmiştir. Etrüsk krallarının idaresi altında küçük bir yerleşim yeri olan Roma, 6. yüzyıl boyunca, değişerek, tarımsal bir pazaryeri özelliği kazanmış, Etrüsk ve Helen mallarının alınıp satıldığı bir ticaret şehri niteliğine

kurulmuş diğer şehir devletleri veya topluluklarla yürüttüğü başarılı mücadeleler sonucunda elde ettiği egemenliğini, “Roma-İtalya konfederasyonu” adı altında siyasi bir birlik oluşturarak sağlamlaştırmıştır.³ Bununla beraber İtalya Yarımadası’nın fethi yüzyıllar almıştır. Fetih politikaları, yarımadadan elde edilen gelirlerin yardımıyla başarıyla yürütülmüştür. İtalya’nın fethini kolaylaştıran olanaklar yine İtalya’dan elde edilen gelirler ile elde edilmiş, ele geçirilen her yeni bölge Roma’ya başka bir bölgeyi egemenliği altına alma gücü kazandıran mâli kaynaklar sağlamıştır. M.Ö. 2. yüzyıldan sonra İtalya Yarımadası dışında Akdeniz havzasına egemen olma aşamasına geldiğinde ise devlet yönetimini yarımada ve eyalet yönetimi (*provincia*) şeklinde, ağırlıklı olarak mâli hukuka göre örgütlemiştir.⁴

2. İtalya İdaresi

Roma, Latium dışında bir yandan arazi ilhaklarıyla bir yandan ittifak antlaşmalarıyla sınırlarını ve egemenlik alanını genişletirken bu büyümenin ortaya çıkarabileceği her türlü sakıncaları ortadan kaldırmaya yönelik çözümler bulmaya ve şehir devleti (*civitas*) teşkilatını bozmadan devlet arazisini en iyi şekilde idare etme yöntemleri geliştirmeye çalışmıştır. İlk zamanlarda, arazi ilhakları sonucu Roma devletinin egemenliği altına giren bölgeler, Roma arazisinin ve nüfusunun askeri, mâli

bürünmeye başlamıştır. Bülent İplikçioğlu, **Helen ve Roma Tarihinin Anahatları** (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), s.57; Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi** (Dördüncü basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), s. 2 vd.; Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi**. Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş (Birinci basım, Ankara: 2005), s. 40; Alaeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi** (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982), s. 238; Selçuk Trak, **İktisat Tarihi** (İzmir: İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1960), s. 61; Ziya Umur, **Roma Hukuku** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1982), s. 58.

³ M.Ö. 3. yüzyılda Akdeniz dünyasının büyük devletleri arasına giren “Roma-İtalya konfederasyonu”nun, M.Ö. 265’deki toplam alanı yüz otuz bin kilometrekareydi. Bunun yirmibeş bin kilometrekaresi Roma devlet arazisi iken oniki bin kilometrekaresi Latinlerin, yüzaltı bin kilometre karesi ise müttefiklere ait araziydi. Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, s. 192.

⁴ Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 70, Halil Demircioğlu, “Roma Devletinin Eyalet (*provincia*) Sistemi Hakkında,” **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt no V. Sayı no: 8–9, 1967, s. 443.

ve siyasi açılardan bölünmesi sonucu oluşturulan kabile (*tribus*⁵) sistemi ile örgütlenmiş; Roma vatandaşlık hakkı verilenler bir *tribus* içine yerleştirilmiştir. *Tribus* sayısının Roma'nın ilk zamanlarında üç iken zamanla artarak M.Ö. 241'de otuzun üstüne çıkmasının *civitas* idaresinin yönetiminde çeşitli sorunlara yol açması üzerine *tribus* ihdası durmuştur. Yeni *tribus*'ların oluşturulmaması nedeniyle egemenlik altına alınan araziler ve halk, *municipium*⁶ ve *colonia*⁷ sistemi ile örgütlenmiştir. Ancak *municipium* ve *colonia* sisteminde *tribus* sisteminden farklı olarak, fethedilen bölgelerin halklarının, Roma halkıyla bütünleşmesinin, sosyal ve askeri bakımdan sakıncalı görüldüğü durumlarda vatandaşlık hakkı sınırlı olarak verilmiştir. Roma Devleti, yenilenlere karşı, özellikle Roma vatandaşlık hakkını bahsetme hakkını, sosyal, ekonomik ve siyasi bir araç olarak kullanmıştır. Örneğin yerel yönetimlerinde özerk

⁵ Roma halkı (*populus Romanus*) henüz bir siyasi toplum kurmadan önce, bir kabile konfederasyonu olarak örgütlenmiş; Ramnes, Tities ve Luceres adlı 3 kabileden (*tribus*) toplanmıştır. Her *tribus*, 10 *curia*'ya (*fratri*); her *curia* da 10 *gens*'e (klan) bölünmüştür. *Populus Romanus*'u oluşturan 3 *tribus*, 30 *curia*'yı ve 300 *gens*'i kapsamaktadır. Roma'da siyasal haklar da dâhil olmak üzere tam vatandaşlık hakkından (*optime iure*) yararlanabilmek için ancak yetişkin, özgür bir *patricius* (toprak sahibi soylu) erkeği olmak ve *populus Romanus* örgütlenmesi içerisinde yer alan bir *gens*'e (soy; çoğulu *gentes*) üye olmak şarttır. Bu nedenle hiçbir *gens*'le ilişkisi bulunmayan dolayısıyla bir soy toplumu biçiminde örgütlenmiş *populus Romanus* dışında kalan *pleb*'ler (küçük çiftçiler, zanaatçılar, tüccarlar, çobanlar) ve özgür olup vatandaşlık hakları olmayan ancak mülk edinebilen *client*'ler (yanaşmalar, sığıntılar) siyasal haklardan yararlanamamaktadır. Bu nedenle Romalılar için *clientelae* kavramı, bir kişinin diğerinin altında olduğu ilişkileri ifade etmek için kullanılan aşağılayıcı bir ifadedir. Bkz H. H. Sculla, "Review: Clientelae: Reviewed work(s): Foreign Clientelae by E. Badian" **The Classical Review**, New Series, Vol. 9, No. 3 (Dec., 1959), 274-276. Görüldüğü üzere, *populus Romanus* kabile yapısını geçmişten beri sürdürme gelen doğal bir birlik değil, heterojen unsurların özellikle yeni yerleşim merkezi olan Roma'yı yaratmak için iradî olarak bir araya gelmelerinden doğmuş olan; bu anlamda yarı- yapay bir kuruluştur. *Populus Romanus* henüz bir devlet değildi; fakat klan mensubunun vatandaşa ve kabile sisteminin devlete dönüşmek üzere olduğu kritik anı yansıtmaktadır. Halil Bertay, **Kabileden Feodalizme** (İkinci basım. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1989), s. 198; George Thomson, **Tarih Öncesi Ege I**. Çeviren: Celâl Üster (Üçüncü basım. İstanbul: Payel Yayınevi; 1995), s. 103 vd.

⁶ *Municipium*, Cumhuriyet Dönemi'nde, idari ve yargısal özerkliğe sahip, vatandaşlık hakkı tanınmış olan Roma müttefiklerinin yaşadığı şehirlere verilen isimdir. Umut, "Municipium", 1975, **a.g.e.**, s. 137.

⁷ *Colonia*, ele geçirilen yerlerde, Roma egemenliğini sağlamlaştırmak üzere, Romalıların ve Latinlerin yerleştirildikleri şehirlere verilen isimdir. Umut, "Colonia", 1975, **a.g.e.**, s. 40.

olan *municipium*'ların halklarının, Roma vatandaşlık hakkının vermiş olduğu ticaret yapma ayrıcalığına (*ius commercii*) sahip olmalarına karşın oy verme hakları yoktur. Ayrıca orduda hizmet etmekle ve vergi vermekle de yükümlü kılınmışlardır.

Roma, İtalya Yarımadası'nda *tribus*, *colonia* ve *municipium* sistemi dışında ise Lâtinler ve Latin olmayan müttefik devletler (*civitas foederate*) ile çeşitli ittifak antlaşmaları yaparak genişlemiştir. Roma Devleti, Lâtinler ve Latin olmayan müttefik devletler (*civitas foederate*) arasında dostluk ve misafirlik antlaşmaları (*amicita et hospitium*) ile ittifak antlaşmaları (*foedus*) olmak üzere iki tip antlaşma yapmıştır.⁸ Dostluk ve misafirlik antlaşmaları, iki taraflı ve karşılıklı eşitlik prensibi üzerine yapılmış antlaşmalardır. Bu antlaşmaların konusunu özel hukuk ilişkileri oluştururdu. Dostluk antlaşmasını imzalayan taraflar, özel hukuk ve ticari ilişkiler bakımından karşılıklı olarak birbirlerinin vatandaşlarını korumayı taahhüt ederlerdi. Bu tür antlaşmalar ile taraf devletlerin vatandaşları arasında evlenme (*connubium*) ve ticaret yapma hakkı (*ius commercii*) tanınırdı. Misafirlik antlaşması daha geniş kapsamlı bir güvence sağlar, yabancı vatandaş misafir olarak her türlü konaklama ve ağırlama hizmetinden yararlandırılırdı.⁹

İttifak antlaşmaları (*foedus*) karşılıklı eşitlik prensibi üzerine yapılmış olup olmamalarına göre eşit (*aequum*) veya eşit olmayan (*iniquum*) olmak üzere iki çeşitti. Eşit ittifak antlaşmaları (*foedus aequum*) ile bağlananlar, özgürlüklerini korurlardı. Bu gruptaki devletlerin sahip oldukları arazinin mülkiyetine dokunulmaz, Roma arazisi (*ager publicus*) olarak ele geçirilmez, arazinin idaresi tamamen kendilerine bırakılırdı. Ayrıca vatandaşlarını yargılama hakları da vardı. Hatta bazı devletler sikkelerini dahi basabilmekte idiler. En önemlisi ise Roma'ya vergi ödemekle yükümlü değildiler. Sadece savaş zamanlarında Roma'nın idaresi altında savaşmak üzere yardımcı kuvvetler göndermek zorundaydılar. Eşit olmayan itifak antlaşmaları (*foedus iniquum*), Roma hâkimiyetini tanımak zorunda kalan devletlerle yapılan antlaşmalardı. Bu nedenle tâbiyet antlaşması olarak da adlandırılırlardı. Bu tür bir antlaşma imzalayan devletin,

⁸ Sabahat Atlan, **Roma Tarihi'nin Ana Hatları** (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970), s. 59.

⁹ Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 59.

Roma'ya karşı ileri sürebileceği koşullar söz konusu olamazdı, devlet özgürlüğünü sınırlı olarak koruyabiliyordu. Roma, antlaşmaya taraf olan devletin idaresine karışma hakkını elde ediyordu.¹⁰

3. Eyalet İdaresi

3.1. Genel Olarak

Roma'nın M.Ö. 2. yüzyıldan sonra İtalya Yarımadası'nın dışına yayılması ile siyasi yapı ve idare tarzı büyük bir değişimle karşı karşıya kalmıştır. İtalya Yarımadası dışında egemenlik altına alınan bölgeler, ekonomik ve siyasal çıkar sağlamak amacıyla, genel olarak yarımada da uygulanan *civitas* örgütü ve federatif yapı içinde düzenlenmemiştir; Roma'nın kontrolü altında bağımsızlıklarından yoksun, eyalet (*provincia*) idaresi adı altında yeni bir sistem oluşturarak düzenlemiştir.¹¹ Egemenlik altına alınan bölgenin, yerel *civitas* örgütünün organları, Roma askeri gücüyle desteklenen eyalet yöneticilerinin sıkı kontrolü altında, doğrudan Roma egemenliği altına alınmıştır. Özellikle eyaletlerdeki Roma askeri gücünün varlığı başlı başına bir tehdit oluşturmuş, asayiş her zaman kontrol altında tutmaya yetmiş ve böylece Roma'nın vergi kaynağı en iyi şekilde güvenceye alınmıştır.¹²

Eyalet sistemi (*provincia*), Roma'nın gelir kaynaklarına ve daima gücüne olumlu yönde katkılar sağlamış, elde edilen gelir miktarının ve çeşidinin artışında büyük bir etken olmuştur. Roma Devleti, büyük ölçüde mâli gücünü, eyalet kaynaklarını kendi lehine kullanmak üzerine kurulu vergi politikaları sayesinde

¹⁰ Atlan, **a.g.e.**, s. 59- 60; Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, s. 118.

¹¹ Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 69.

¹² Antik dünyada uygulanan vergi sistemleri arasında en etkili vergi sistemini, Romalılar kurmuşlardır. Örneğin Asurlular, vergiye tabi halkları kontrol altında tutmaya çalışarak, sömürgelerindeki isyankâr halkları cezalandırarak aşayiş sorununu çözmeye çalıştıkları için gelecekteki vergi kaynaklarını da ortadan kaldırmışlardır. Oysa Romalılar, özellikle eyalet sistemi ile vergininin kendisi üzerinde doğrudan denetim kurmayı başarmışlardır. Charles Adams, **For Good and Evil**. The Impact of Taxes on the Course of Civilization (London: Madison Books, 1993), s. 77.

kazanmıştır.¹³ Roma, çoğu zaman mâli sıkıntılarında, eyaletlere yüklenerek kurtulma eğilimi göstermiştir. Eyaletlere yüklenen mâli yükümlülükler, özellikle Roma'ya ödenen vergi, Roma'ya tabi olmanın getirdiği avantajların karşılığı olarak gösterilmiş; Roma Devleti'nin vergi taleplerinin hukuki meşruluk temelleri oluşturulmuştur.¹⁴ Eyaletlerden elde edilen ganimet ve vergi gelirleri Roma hazinesine aktarılmıştır. Böylece eyaletlerin malvarlığı hem Roma Devleti'ni ve Roma vatandaşlarını zenginleştirmiş hem de Romalılar üzerindeki çoğu vergi yükü eyalet halkına yüklendiği için Roma vatandaşları, vergi konusunda ayrıcalıklı konuma sahip olmuşlardır.¹⁵ Fethedilen ve eyalet olarak Roma'ya bağlanan her bölge, belli miktardaki vergileri ödemek zorunda kalmıştır. Eyaletlerden çok çeşitli araçlarla gelir elde edilmiş ancak eyaletlerde belirli bir vergi toplama yöntemi oluşturulmamıştır. Roma Devleti, genellikle, eyalet idaresi olarak Roma'ya bağlanmadan önceki bir zamanda uygulanan yerel vergi toplama sistemini, amacını gerçekleştirdiği ve elverişli olduğu sürece,

¹³ Claude Nicolet, **The World of the Citizen in Republican Rome** (California: University of California Press, 1980), s.149; Adams, **a.g.e.**, s. 77; Thomas Roderick Dew, **A Digest Of The Laws, Customs, Manners, and Institutions of the Ancient And Modern Nations** (New York: D. Appleton & Company), s. 256; Matthew Bunson, "Taxation", **A Dictionary of the Roman Empire** (Oxford University Press, 1995), s. 404.

¹⁴ Nicolet, **a.g.e.**, s.149; Adams, **a.g.e.**, s. 78; Şenel, çoban-çiftçi savaşı ilişkileri, talan, yağma, haraç ve vergi olmak üzere dört farklı evreden geçerek insanlığı eşitlikçi ilkel topluluktan sınıflı, eşitsizlikçi uygar topluma geçirdiği görüşündedir. Ve bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Talan evresinde çobanlar, ambarlarını yağmalama girişimlerine direnen çiftçileri öldürürler, köyü yakıp yıkıp talan ederler. Talanın altın yumurtlayan tavuğu boğazlamaya benzemeye başladığını anlayan bazı çoban toplulukları tutumlarını yağmacılık yönünde değiştirirler. Yağma evresi, talandan kaçındıkları, üretim gelecek yıllarda da sürmesini sağlayacak olan çiftçileri öldürmemeye çalıştıkları, ürünlerin hepsine el koymamaya çalıştıkları bir evredir. Tutumlarını değiştirmeyen, talana devam eden diğer çoban topluluklarına karşı talana maruz kalan köylü topluluklarını korumaya başladıkları döneme ise haraç dönemi denir. Haraç, bu korumanın karşılığı olarak haklı görülüp haklı gösterilir. Zamanla belli bir orana bağlanır. Haraç alan "asker" topluluk, haraca bağladıklarını daha iyi koruyabilmek için onların yanına yerleşir ki bu "fetih ve tabakalaşma" demektir. Artık, koruma karşılığında diye, belli oranda ve belli zamanlarda toplanan haraçlara "vergi" diyebiliriz. Böylece devlete varılan yolda dördüncü evre olan vergi evresine ulaşılmış olur". Alaeddin Şenel, "Tarihçesi, Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi, İdeolojisi ve Teknolojisi ile Savaş", **Bilim ve Gelecek**, sayı I (Mart 2004), s. 42.

¹⁵ Nicolet, **a.g.e.**, s.149.

olduğu gibi muhafaza etmeyi tercih etmiştir.¹⁶ Ayrıca vergiye tâbi eyaletlere aşırı derecede mâli yük bindirmemeye çalışmış, isyan veya iç savaş gibi olağanüstü haller dışında, mâli taleplerin makul miktarda tutulması noktasında hassasiyet göstermiştir.¹⁷ Eyaletlerce ödenen vergilerin bir kısmı, eyalet idaresinin masraflarını karşılamak üzere ayrılmış bir kısmı da eyaletin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmaya özen gösterilmiştir.¹⁸

3.2. Eyaletlerdeki Toplulukların Hukuki Durumu

Roma Devleti, kural olarak, yarımada dışında egemenlik altına aldığı topluluklarla ittifak antlaşmaları (*foedus*) yapmaz, eyaletler, eyalet idaresini oluşturan yasanın (*lex provincia*¹⁹) denetimine ve bu yasaları uygulayan eyalet valisinin

¹⁶ Cumhuriyet Dönemi'nde eyaletlerde düzenli bir nüfus sayımının (*census*) yapılmamıştır. Eyaletlerde daha standart bir vergilendirme sistemi ancak Augustus Dönemi ile başlamıştır. Bu dönemde vergi sisteminin ve vergilendirmenin kilit noktası olan *census*, tüm eyaletlerde uygulanmaya başlanmıştır. *Census* uygulamasının yaygın hale gelmesi sonucu nüfusa ilişkin daha kullanılabilir ve doğru bilgiler edinilmiştir. Böylece tespit edilen nüfus verilerine göre yeni vergi oranları belirlenmiştir. Bununla beraber, Augustus zamanında dahi, Roma ve İtalya her türlü doğrudan vergilendirmeden korunmuş yani imparatorluk döneminde de İtalya'da yaşayan halk *tributum* vergisinden muaf tutulmuş ancak dolaylı vergileri ödemeye devam etmiştir. İtalya Yarımadası doğrudan vergi muafiyetinden, imparatorluk sınırları içerisindeki herkese vatandaşlık hakkı tanıyan M.S. 212 tarihli İmparator Caracalla'nın emirnamesine (*constitutio 'su*) kadar yararlanabilmiştir. Bu gelişmeye rağmen M.S. 3. yüzyıla, Diokletianus zamanına kadar İtalya'daki bazı şehirler vergi konusunda tarihsel ayrıcalıklarını muhafaza etmişlerdir. Daha sonraki imparatorlar, İtalya'nın vergi ayrıcalığına son vermişler ve eyaletlerle aynı koşullarda vergiye tabi kılmışlardır. Bunson, "Taxation", **a.g.e.**, s. 404; William Wardlaw Ramsay, **A Manual of Roman Antiquities**, (Oxford: Griffin Bohn, 1863), s 235.

¹⁷ Nicolet, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁸ Roscoe Pulliam, "Taxation in the Roman State," **The Classical Journal**, Vol. 19, No. 9. (Jun. 1924), 545–553, s. 456.

¹⁹ Cumhuriyet Dönemi'nde her bir eyaletin idaresine özgü, genellikle fethi tamamlayan Romalı bir *magistra*'nın başkanlığında eyaletlere gönderilen 10 kişilik bir senatör komisyonu (*decem legati*) tarafından o bölgenin yerel koşullarına uygun çözümler üretmeye yönelik bir veya birkaç eyalet kanunu taslağı hazırlanırdı. Fethedilen bölgenin halkı ile yapılacak barış koşullarını, bölgenin ne şekilde

idaresinde doğrudan Roma'ya bağımlı kılınırdı. Ancak eyalet sisteminin önemli bir gelir kaynağı olduğunun fark eden ve eyaletleri Roma halkının çiftlikleri olarak (*praedia populi Romani*) gören Roma Devleti, bu gelir kaynağından en iyi verimi alabilmek için ayır ve hükmet (*divide et impera*) prensibini uygulamıştır. Bu nedenle de bazen eyalet idaresi altındaki her bir şehrin statüsünün farklı düzenlemiş, hemen hemen nerdeyse her bir eyaletin sınırları içinde belirli ayrıcalıklara sahip toplulukların oluşmasına yol açmıştır.²⁰ Örneğin Birinci Pön Savaşı sonrasında tahıl, buğday ve sülfür yönünden zengin Sicilya Adası, üç müttefik (*civitas foederate*), beş koloni, altı özgür, on yedi vergiye tabi şehri içerecek şekilde düzenlenerek ilk Roma eyaleti (*provincia*) statüsünü kazanmıştır.²¹

3.2.1. Özgür Şehirler

Cumhuriyet Dönemi'nde, eyaletlerde, hak ve özgürlükleri (*libertates*) bir ittifak antlaşması ile (*foedus*) belirlenenler (*civitates foederatee* veya *civitates liberae et foederateae*) veya hak ve özgürlükleri Roma kanunları (*leges*'ler) veya *Senatus* kararları (*Senatus consultum*'lar) ile belirlenenler (*civitates sine foedere liberae et immunes*) olmak üzere iki tür özgür şehir (*civitas liberae*) statüsü vardır.²²

yönetileceğine ilişkin kuralları ve bölgenin sınırlarının belirlenmesine yönelik bu taslak veya taslaklar, kanunlaşarak (*Lex data, lex provinciae*) söz konusu eyaletin anayasal teşkilat kanunu niteliğine bürünürdü. Bu tür kanunlara örnek olarak Sicilya için hazırlanan *lex Rupilia*, Asya için hazırlanan *lex Aquillia*, Makedonya için hazırlanan *leges Aemiliae* ve İspanya için hazırlanan *lex Malacitana* (İspanya şehri olan Malaca'ya ait sözleşme) gösterilebilir. George Mousourakis, **The Historical and Institutional Context of Roman Law** (Burlington Vt.: Ashgate / Dartmouth, 2003), s. 157, dn. 13; Umut, 1982, **a.g.e.**, s. 70.

²⁰ Demircioğlu, 1967, **a.g.e.**, s. 444; Ramsay, **a.g.e.**, s.190.

²¹ Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, s. 448-9; Tenney Frank, **Roman Imperialism**, (Kitchner: Batoche Books, 2003), s. 59.

²² John Edwin Sandys, **A Companion to Latin Studies** (Second Edition, Cambridge University Press, 1913), s.369; Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, 446.

Özgür şehirlerin (*civitas liberae*) imtiyazları şu şekilde sıralanabilir:²³

1) Özgür şehirler (*civitas liberae*), Roma'nın egemenliğini (*majestatem populi Romani comiter habere*) kabul edip, onun dış politikası ile bağlı olsalar da (*ut eosdem quos populus Romanus amicos atque inimicos haberent*), kelimenin daha ılımlı anlamıyla egemen devletlerdir. Özgür şehirlerin toprakları, Roma devlet arazisi olarak görülmez; valinin denetim ve müdahalesinden de bağımsızdırlar (*extra provinciam*). Uluslararası ilişkilerde Roma'ya bağlı ancak iç işlerinde tamamen özgür olan bu şehirler idari yapısını istediği gibi düzenleyebilir, vatandaşlık ve nüfus politikalarına kendi yön verebilir hatta altın para basmamak koşuluyla kendi madeni parasını basabilirlerdi. Ayrıca Roma *magistra* 'ları resmi sıfatla, davet edilmedikleri veya açıkça antlaşmada önörülmediği sürece bu şehirlere izinsiz giremezlerdi.

2) Özgür şehirlerin (*civitas liberae*) yerel *magistra* 'larının gerek kendi vatandaşları gerekse Roma vatandaşları üzerinde cezai ve hukuki kaza yetkileri vardır (*Suis legibus et judiciis uti*); eyalet *conventus* 'unun dışındadırlar. Bir başka deyişle, bu şehirlerin halkları, davalarını "eyalet valisinin veya onun bir memurunun, yılın belli zamanlarında eyaletteki önemli şehirlerde davaları görmek üzere kurduğu seyyar mahkemeye"²⁴ getirmek zorunda değillerdi. Bununla beraber bu şehirlerde yaşayan Roma vatandaşlarının hukukî ve cezaî güvenliğinin sağlanmış ve onlara karşı ölüm cezası uygulanamıyor olması kuvvetle muhtemeldir.

3) Özgür şehirler (*civitas liberae*), Roma *quaestoru* 'nun denetimi ve gözetimi altında olmak şartıyla kendi mâli idarelerine sahiptirler. Kaldı ki kendi kendilerini idare edebilme kapasitelerini mâli durumlarından almaktadırlar.

4) Özgür şehirlerin (*civitas liberae*), pek çoğu egemenlik sınırları içinde gümrük (*portoria*) vergilerini koyma ve toplama hakkına sahiptir. Fakat bu yetkisi zaman zaman Roma vatandaşları, Latinler veya Roma mültezimleri (*publicanus* 'lar) lehine olmak üzere kısıtlanmıştır. Örneğin *Pisidia* 'da bir şehir olan Termessus 'un (*Termessus Major*),

²³ Ernest George Hardy, **Six Roman Laws (Roman Laws and Charters)** (Oxford: Clarendon Press, 1911), s. 95; Sandys, **a.g.e.**, . 370.

²⁴ Umur, "Conventus", 1975, **a.g.e.**, s. 50.

hukukî statüsünü düzenleyen *lex Termessensibus*'da (VII), *publicanus*'ların faaliyet alanı içinde yer alan bazı limanların gümrükten muaf olduğuna ilişkin hukukî hükümler vardır. Bu kanun, Termessus şehrinin topraklarından mallarını taşıyarak geçiren Romalı mültezimlerin gümrük vergilerini ödemekle yükümlü tutulamayacağını güvence altına alır. Ayrıca bu şehirlerin toprakları Roma devlet arazisi olarak görülmediği için kişiler araziye "*ager privatus jure peregrin*" olarak sahiptirler. Bu nedenle *stipendium*, *tributum* ya da *vectigal* adı altında Roma'ya hiçbir vergi ödenmek zorunda olmadıkları gibi diğer her türlü haraçtan da muaftırlar. Özgür şehir statüsü kazanmalarına yol açan hukukî düzenlemeler (*foedus*, *lex* veya *S. C*) doğrultusunda kendilerinden talep edilen ne olursa olsun, donanma ya da asker, bunun karşılığı Roma Devleti'nce ödenirdi. Ne var ki bu düzenleme, bazı Romalı valilerin kanunsuz talepleri karşısında zaman zaman önemini yitirmiştir.

5) Özgür şehirler (*civitas liberae*), *Senatus* kararları ile aksi kararlaştırılmadığı sürece bir Roma garnizonu bulundurma ya da topraklarını Romalı askerlerin kışlık karargâhı olarak kullanımına sunma yükümlülüğünden muaftırlar (*lex Termessensibus*, V).

Sicilya Adası'ndaki Messana, Tauromenium ve Netum şehirleri özgür ve federe şehir devleti (*foederatae civitates*) statüsünü korumuşlardır. Panarmus, Segesta, Centuripa gibi özgür şehirler ise Roma'ya vergi vermekten muaf tutulmuşlardır (*liberae et immunes*).²⁵

3.2.1.1. Özgür ve Federe Şehirler

Roma eyalet sisteminde, özgürlükleri özel bir ittifak antlaşması ile belirlenen çok az sayıda federe ve özgür şehir (*civitates foederatae*) vardı.²⁶ Özgür ve federe devlet statüsünde olanlar Roma'ya daimi ittifak antlaşması ile bağlanırlar ve bağımsızlıklarını

²⁵ Cumhuriyet Dönemi'nde, Tibur, Praeneste, Neapolis İtalya'daki, Aetolians (M.Ö. 189) ve Astypalaea (M.Ö. 105) ise İtalya dışındaki özgür şehirlere örnek olarak verilebilir. M.Ö. 49'dan sonra İtalya'da bu tür şehirler kurulmamıştır. İmparatorluk Dönemi özgür şehirleri, Athens, Sparta, Amisus'dur. Sandys, **a.g.e.**, s.370; Mousourakis, **a.g.e.**, s. 157.

²⁶ Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 70-2; Mousourakis, **a.g.e.**, s. 157.

da korurlar, çok az mükellefiyet yülenirlerdi.²⁷ Bu şehirlerin hak ve özgürlükleri, Roma ile yapılan iki taraflı bir antlaşma ile (*foedus*) garanti edildiğinden dolayı bu antlaşmanın koşulları taraflar istemedikçe veya savaş söz konusu olmadıkça değiştirilemez veya feshedilemezdi.²⁸ Bu şehirler ittifak antlaşmasının izin verdiği ölçüde çeşitli imtiyazlara sahip olabiliyorlar ancak özgürlük imtiyazı kendiliğinden vergiden muaf imtiyazını da beraberinde getirmiyordu. Örneğin bir şehir özgür şehir statüsünde olmakla birlikte yine de ağır vergilerle yükümlü olabilmekteydi.²⁹ Bir başka deyişle aslında federe ve özgür şehirlerin (*civitates foederatae*) çok azı *foedus aequum* tipinde antlaşmalar yapmıştır; bu antlaşmaların çoğunluğu *foedus iniquum* şeklindedir.³⁰

Roma'ya *foedus* ile bağlanan müttefik devletlerin, vergi yükümlülüğü çok çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmekteydi. Roma Devleti, talep ettiğinde askerlik hizmeti, vergi ve gemi yardımı şeklinde yükümlülükler yüklenirlerdi.³¹ Özellikle Roma vatandaşlarından elde edilen *tributum* vergisinin giderleri karşılamadığı durumlarda, müttefiklerine vergi yüklenerek Roma maliyesinin yükü azaltılmaya çalışılırdı. Müttefiklerin ödedikleri vergiler daha çok haraç niteliğindedeydi; her şeyden önce olağan *tributum* vergisi gibi belli bir oranda değildi. Durumun gerektirdiği oranda ve çeşitli nitelikte olabilmekteydi. Özellikle mücadelelerin en yoğun olduğu Cumhuriyet Dönemi'nde, Roma Devleti, çeşitli mâli sıkıntılarla yüz yüze gelmiştir (Liv. 23.31.1; 24.11.7–9;18.11–15). İkinci Pön Savaşı'na kadar çoğu askeri ödemeyi ve ordunun mühimmat ihtiyacını kendi gelirleriyle sağlamış olmasına rağmen birkaç istisnai durum söz konusu olmuştur. Örneğin Kral Hiero hükümdarlığı altındaki Syrakusai şehri Birinci Pön Savaşı sırasında (M.Ö. 263) Romanın sadık müttefiki olduğu için özgür şehir

²⁷ Mousourakis, **a.g.e.**, s. 157; Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, 446.

²⁸ Sandys, **a.g.e.**, s. 369.

²⁹ A.H.M.Jones, "Civitates Liberae et Immunes in the East" in **Anatolian studies presented to William Hepburn**, Eds Buckler William Moir Calder, Josef Keil Manchester University Press ND, 1939, s. 115; Sandys, **a.g.e.**, s.369; Ramsay, **a.g.e.**, s. 190.

³⁰ Ramsay, **a.g.e.**, s. 190.

³¹ Bunson, "Taxation", **a.g.e.**, s. 404.

statütüsünü korumuş ve savaş sonrası herhangi bir vergiye tabi tutulmamıştır.³² Ancak bu savaş sırasında, Roma'nın Sicilya'daki askeri hareketinin masraflarını, askeri müttefik sıfatının gereği olarak karşılamıştır (Polyb. Hist. 1.16,17). Romalılar, Sicilya Adası'nın en batı ucundaki Lilybaeum kuşatması sırasında da, İtalya'dan gönderilen ek mühimmat ihtiyacı olduğunda, müttefiklerin yardımlarından yararlanmışlardır (Polyb. Hist. 1.52.8). Roma, Kartacalı komutan Hannibal ile savaşırken, M.Ö. 217 yılında yine Syrakusai Kralı İkinci Hiero, Roma ordusunun ihtiyacı olan 300,000 modii buğday ve 200,000 modii arpayı yollamıştır (Liv. 22.37.1–13). Bir yıl sonra ise Roma, Kral Hiero'ya elçiler (*legatus*) göndererek daha fazla yardım talep etmiştir. Kral Hiero'nun yapmış olduğu ilk gönüllü yardım zaman içerisinde Roma Devleti'nce talep edilen bir tür vergiye dönüşmüştür (Liv. 23.21.4). M.Ö. 125 yılında Kral Hiero, ölümünden bir yıl önce yine 200,000 modii buğday ve 100,000 modii arpa yollamak zorunda kalmıştır (Liv. 23.38.13). Bir diğer gönüllü yardıma örnek olarak M.Ö. 212 yılındaki Thuri kolonisi halkının yardımı örnek gösterilebilir. Roma askerlerinin Tarentum kalesi kuşatması sırasında hububat yardımında bulunmaya çalışmışlardır (App. Hann. 6.34).³³ M.Ö. 210 yılına gelindiğinde gerek İtalyan gerekse deniz aşırı müttefiklerin kaynakları

³² Syrakusai şehri ise M.Ö. 210 yılına kadar Roma eyaleti haline gelmemiştir. Ebenezer Cobham Brewer, **A Guide To Roman History From The Earliest Period To The Close Of The Western Empire** (New York: 1857), s. 257.

³³ Yunan tarihçi Appianus bu kuşatmayı ve Tarentum limanını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır: “Tarentum limanı kuzeye bakmaktaydı ve denizden gelenlere dar bir geçit sağlamaktaydı. Bu geçit Roma garnizonunun kontrolü altındaki bir köprü ile kapatılmıştı. Bu durum Roma için iki avantajlı sonuç ortaya çıkartmıştı; bir yandan ihtiyacı olan mühimmata deniz yoluyla ulaşırken diğer yandan da Tarentum'un erzak teminini zorlaştırmıştı. Bu nedenle Tarentum zaruret içine düşmüştü. Hannibal, limandan başlayıp şehrin ortasından geçerek güneye kadar uzanan bir yol ile başka bir geçit açmıştı. Böylelikle erzak sıkıntısı son bulan Tarentumlular rahatlamışlardı. Tarentumluların özellikle güzel havalarda surlara yaklaşan *trireme*'leri, gemileri olmayan Roma garnizonunu endişelendirmesinin yanı sıra bir yandan da Romalılara gelen erzağın ulşamasını güçleştiriyorlardı. Bu sefer zaruret içine düşme sırası Roma'daydı. Bu esnanda Thuri halkı Romalılara yardım amacıyla hububat yüklü gemiler yolladılar. Ancak Thuriilerin yardımını haber alan, Romalılara karşı işbirliği içinde olan Tarentumlular ile Kartacalılar, Thuriilere ait hububat yüklü gemileri ve tayfaları ele geçirmişlerdir. Bu olay üzerine, Thuriili mesajcılarının esirlerin bırakılmasına yönelik girişimleri başarıyla sonuçlanmıştır. Evlerine dönen esirler Komutan Hanno'ya yardım edilmesi için çaba sarfetmişlerdir. Çabaların sonucu başarız kalmıştır. Thuri'deki Roma garnizonu, gizlice deniz yoluyla Brundisium'a kaçmıştır” (App. Hann. 6.34).

tükendiği için Roma elçileri Ptolemaios hanedanı üyesi Mısır hükümdarı. Ptolemaios IV Filopator'a (MÖ 222-MÖ 204) piyasa değerinden hububat alabilmek için başvurmak zorunda kalmışlardır.³⁴

3.2.1.2. Özgür ve Federe Olmayan Şehirler

Özgür ve federe olmayan şehirlerin (*civitates sine foedere liberae et immunes*) hak ve özgürlükleri (*libertates*) özel bir ittifak antlaşması ile (*foedus*) belirlenmezdi. Bu şehirler Roma'ya olan sadakatlerinin, savaş sırasında Roma'ya yaptıkları yardımların karşılığı olarak veya çeşitli politik nedenlerden dolayı eyalet valisinin müdahalesi olmadan kendi idari işleri yürütme izni verilen topluluklar idi. Sahip olduğu özgürlük onun egemenliğinden kaynaklanan doğal hakkı olmayıp Roma'nın bahsettiği bir imtiyaz olarak düşünülürdü. Roma tarafından böyle bir imtiyaz ya bir kanunla (*lex*) veya bir *Senatus* kararıyla (*Senatus consultum*) verilirdi. Roma istediği zaman bu şehirlerde, askeri birlikler bulundurabilmekte, şehirlerin çıkardıkları yasaları veto edebilmekte ve şehrin özgür ve muaf olma statüsünü kaldırabilmekteydi.³⁵

Hak ve özgürlüğü Roma kanunları ile belirlenen şehre örnek olarak Termessus şehri (*Lex Antonia de Termessensibus* M.Ö. 71), hak ve özgürlüğü *Senatus* kararları ile belirlenen şehre örnek olarak ise Anadolu'nun Karia Bölgesi'nin kuzey-doğusundaki Aphrodisias şehri verilebilir (*Senatus consultum de Aphrodisiensibus*, M.Ö. 44).³⁶

Lex Antonia de Termessensibus, 16 yüzyılda Psidia'daki Termessus'da bulunmuş, M.Ö 71 tarihli bir kanundur.³⁷ Termessus, imtiyazlı eyalet şehirlerinden biriydi; kendisine özgürlük yanında ayrıca vergi muafiyeti de tanınmıştı (*civitates*

³⁴ Jonathan Roth, *The logistics of the Roman Army at War* (264 B.C.-A.D. 235) (BRILL, 1999), s. 225.

³⁵ Jones, 1939, *a.g.m.*, s. 115; Demircioğlu, 1998, *a.g.e.*, 446. Sandys, *a.g.e.*, s. 369.

³⁶ Sandys, *a.g.e.*, s. 370.

³⁷ Sandys, *a.g.e.*, s. 19; Hardy, *a.g.e.*, s. 95.

liberae et immunes). Bu nedenle sıradan eyalet sakinlerinin ödemekle yükümlü olduğu vergi ve diğer yükümlülüklerden muaftı. Ancak kural olarak özgür ve vergiden muaf şehirlerin de sadece savaş zamanında sınırlı olmak koşuluyla asker veya gemi yardımında bulunmak gibi çeşitli yükümlülükleri vardı.³⁸

3.2.2. Vergiye Tâbi Şehirler

Vergiye tabi şehirler (*civitates stipendiariae*), savaş sonunda Roma'ya teslim olmuş şehirlerdi. Teslim olan şehrin halkı (*dediti*) yabancı (*peregrini*) sayılır; Romalı *magistra* 'ların sıkı kontrolü altında idare edilir; yerel idari teşkilatına dokunulmazdı. Ancak bu şehirlerin arazisinin genellikle üçte biri devlet arazisi (*ager publicus*) haline getirilir ve Roma halkının (*populus Romanus*) malı sayılırdı. Kamu arazisi (*ager publicus*) olarak sayılan bu tür arazilerden, eyalet halkı Roma'nın uygun gördüğü sınırlar içerisinde yararlanabilirdi.³⁹ Bu nedenle, genellikle ele geçirilen topraklar kamu arazisi olarak kalmakla birlikte çeşitli şekillerde kişilerin kullanımına verilirdi. Şehir halkı Roma'ya direnmeden teslim olmuşsa, karşılığında arazinin kullanım hakkını kazanır; bu hakkın karşılığında ise miktarı sabit olan bir gayrimenkul vergisi (*stipendium*) ödemek yükümlülüğü altına girerdi. Halkının *stipendium* ödediği bu tür eyaletler *provinciae stipendiariae* olarak adlandırılırdı. Cicero zamanında Sardinya eyaletinin bütün şehirleri bu statüdeydi. Roma Devleti'nce zorla teslim alınmış eyaletlerin arazileri ise savaş ganimeti olarak ele geçirilirdi. Bu tür arazilerin kullanım hakkı kiralanırdı. Bu kira bedeline *vectigalia*, bu bedeli ödeyen eyalet halkına ise *populi vectigalis* denirdi.⁴⁰ Bir başka deyişle Cumhuriyet Dönemi'nde, Roma Devleti'nin eğemenliği altındaki eyaletler vergilendirme yönemine göre ikiye ayrılmış; eyaletlerden *stipendium* veya *vectigalia* olmak üzere iki çeşit gelir elde edilmiştir (Cicero, in Verr.

³⁸ Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, 446; Ramsay, **a.g.e.**, s. 190; Mousourakis, **a.g.e.**, s. 157.

³⁹ Ziya Umur, **Eşya Hukuku** (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1983), s. 119.

⁴⁰ Mousourakis, **a.g.e.**, s. 158; Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, s. 446; Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 71; Sandys, **a.g.e.**, s. 371.

2.4.134).⁴¹ Her yıl belirli bir miktarı vergi olarak ödeyen eyaletler *stipendiarii*, sahip olunan malvarlığı veya gelirleri ile orantılı olarak vergi ödeyen eyaletler ise *vectigalies* olarak nitelendirilmektedir.⁴²

Vectigalis türü vergi ödeyenler genellikle sahip oldukları arazinin ürününün belli bir hissesini vergi olarak öderlerdi. *Vectigalis* ödeyenler, *stipendium* ödeyenlere göre daha avantajlı bir durumdaydı. *Stipendium* ödemekle yükümlü olan eyaletlerin vergilendirilme usulü hakkında çok az şey bilinmektedir. Eyaletlerin vergilendirme şekli eyalet kanunu (*lex provincia*) ile belirlenirdi. Bu kanun hangi eyaletin *stipendium* hangisinin *vectigalia* (*decumae*) ödeyeceğine ilişkin kuralları içerirdi. *Stipendium*'un konusu araziydi. *Stipendium* ödemekle yükümlü olan araziler olağanüstü durumlarda şahsi vergi ödemekle de yükümlü kılınabiliyordu.⁴³

Eyaletlerde doğrudan vergilendirme sistemi aşama aşama İkinci Yüzyıl'dan sonra gerçekleşmiştir. Eyaletlerde düzenli vergilendirme Roma halkının doğrudan bir vergi türü olan *tributum* vergisinden muaf olmasına sonra, tahıl ürünlerinin belli bir oranında vergi alınması ile başlamıştır (M.Ö. 167 sonrası). Asya eyaleti M.Ö. 123 yılına kadar düzenli bir vergi ödememiştir. Eyaletlerde yaşayan herkesin ödemekle yükümlü olduğu bu vergilere (bu vergilerden *coloniae*'da yaşayanlar yükümlü değildi) ilişkin ilk iz, Afrika eyaletinde M.Ö. 146 yılına aittir (App, Hann. 18,135)⁴⁴. M.Ö. 111 yılına kadar, eyaletlerden alınan *stipendium*, *tributum* vergisiyle olan benzerliği nedeniyle *tributum* olarak da adlandırılmaya başlanmıştır.

⁴¹ Cic. in Verr. 2.4.134 "...apud eos autem quos vectigalis aut stipendiarios fecerant tamen haec relinquebant". "...yönetimimiz altındaki bu uluslardan *stipendium* veya *vectigalia* olmak üzere iki çeşit gelir elde ederiz".

⁴² Riddle's Dictionary, v. Stipendiarius'dan akataran **The Orations of Marcus Tullius Cicero**, Çeviren: C.D. Yonge (London: G. Bell and Sons, 1913–21). Vol. 1. s. 90.

⁴³ Roth, **a.g.e.**, s. 225; Ramsay, **a.g.e.**, s. 232.

⁴⁴ Adams, **a.g.e.**, s. 77; Sadri Maksudi Arsal, **Hukuk Tarihi** (Üçüncü basım, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1948), s.465; Umur, "Tributum", 1975, **a.g.e.**, s. 211; Marcus Tullius Cicero. Pompeius'un Yetkisi Hakkında. Çeviren: Ü. Faf0 Telatar (Ankara: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003), s. 39; Roth, **a.g.e.**, s. 226.

Cicero, Roma eyaletlerinden elde edilen üç tür temel gelir kaynağından bahsetmiştir (Cic. de imp. Cn. Pomp.15).⁴⁵ Bunlar Cumhuriyet Dönemi gelir kaynaklarının en gelişen bölümüdür.⁴⁶ Cicero'nun bir arada sınıflandırdığı bu üç temel gelir kaynağı şunlardır: 1-Limanlar (*ex portu*) yoluyla elde edilen, ithal ve ihraç edilen mallar üzerinden alınan gümrük vergisi (*portoria*). 2- Kamu arazileri tarım alanı olarak kullananlardan alınan ve hububatın onda birine diğer ürünlerin ise beşte birine denk düşen öşür vergisi (*decumae*).3- Kamu orman ve meralarından (*ex scripture*) elde edilen vergi (*scriptura*).⁴⁷

Stipendium vergisinin tahsili ile doğrudan eyalet valisinin *quaestor*'u görevlendirilmiş iken diğer vergiler (*vectigalia*) mültezimler tarafından tahsil edilmiştir.⁴⁸ Kural olarak vergi toplama hakkı, eyaletlerde yapılan bir açık arttırma ile en çok ödemeye istekli, imtiyazlı yerel yüklenicilere satılırdı. Ancak Gaius Graccus zamanında bu uygulama terk edilmiş; vergi toplama imtiyazı Roma'da yapılan açık arttırma ile Romalı yüklenici şirketlere satılmıştır. Bu yüklenicilere *mancipes* denirdi. *Mancipies*'in temsilcileri olan ve fiilen vergi toplama işini yürüten kişilere *publicani* denirdi.⁴⁹

4. Cumhuriyet Dönemi Malî İdaresi

4.1. Cumhuriyet Dönemi Roma Devlet Hazinesi

Cumhuriyet Dönemi'nde gelirler, *Aerarium Populi Romani* adlı Roma halkının (*populus Romanus*) ortak hazinesinde toplanırdı. *Aerarium*, *Senatus*'un tasarrufuna

⁴⁵ Cic. de imp. Cn. Pomp.15 "...Itaque neque ex portu, neque ex decumis, neque ex scriptura, vectigal conservari potest". "...ne *portoria*'dan, ne *decuma*'dan, ne de herhangi başka şekilde sağlanan diğer gelirler (*vectigalia*) korunabilir".

⁴⁶ Ramsay, **a.g.e.**, s 235.

⁴⁷ Marcus Tullius Cicero, **Select Orations** (Harper & brothers, 1842), s. 320–1.

⁴⁸ Roth, **a.g.e.**, s. 225; Sandys, **a.g.e.**, s. 347.

⁴⁹ Pulliam. **a.g.m.**, s. 456- 457.

birakılan merkezi hazineydi.⁵⁰ Ancak Livius'a ait bir metinde *aerarium*'dan başka sadece *patricius*'lara ait olan "*Publicum*" adlı bir hazineden bahsedilmiştir (Liv. 2.42). Livius savaşta kazanılan ganimetlerin, askerlere dağıtılmak yerine *Publicum*'a (*redigitur in publicum*) aktarılmış olsından dolayı *pleb*'lerin rahatsız olduğundan bahsetmiştir. Livius'un, gelirinin hazineye (*publicum*) aktarıldığını söylediği ganimet, Aequi⁵¹ ve Volsci⁵² halkları ile yapılan mücadeleler sonucunda kazanılan ganimettir (M.Ö. 485). Bu ganimetin *consul* Fabius tarafından satışının yapılarak elde edilen gelirin askere dağıtılmayıp hazineye (*publicum*) aktarılması *pleb*'leri kızdırmıştır (Liv. 2.42). *Decemviri*⁵³ kurulunun görev yaptığı dönemden sonra *patricius*'lara ait *Publicum*'a aktarılan ganimet düzenli bir şekilde hazineye (*aerarium*) aktarılmaya başlanmıştır.⁵⁴ Ayrıca olağanüstü zamanlarda kullanılmak üzere oluşturulmuş Kutsal bir hazine (*aerarium sanctum* veya *sanctius*) vardır. M.Ö. 4. yüzyılda Galyalıların saldırısına uğrayan, beklenmedik durumlara karşı hazırlıklı olmadıklarını ve olası

⁵⁰ Umur, "Aerarium", 1975, **a.g.e.**, s.20; Fergus Millar, The Aerarium and Its Officials under the Empire, **The Journal of Roman Studies**, Vol.54, Parts 1 and 2 (1964), 33-40, s.33, 40; Fergus Millar, **Rome, the Greek World, and the East vol. 2: Government, Society and Culture in the Roman Empire** (Chapel Hill, N.C. : University of North Carolina Press; London: Eurospan, 2004), s. 73, 88; A. H. M. Jones, "The Aerarium and the Fiscus," **The Journal of Roman Studies**, Vol. 40, Parts 1 and 2 (1950), 22–29, s. 22.

⁵¹ Aequi'ler yukarı Anio vadisinde ve Praeneste'nin üstündeki tepelerde yaşayan Osca dil konuşan bir halktır. Tim Cornell ve John Matthews, **Roma Dünyası**. Çeviren: Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988), s. 29.

⁵² Volsci, Umbria lehçesine benzer bir lehçe konuşan İtalyan bir halktı. M.Ö. 500'den kısa bir süre önce Apeninlerdeki anayurtlarından kıyıya doğru göç ederek Latium'un güney sınırlarına yerleşerek Roma'yı tehdit etmeye başlamışlardır. Cornell ve John Matthews, **a.g.e.**, s. 29.

⁵³ M.Ö. 452 yılında, sadece *patricius*'ların bilgisi dâhilinde olan hukukun *pleb*'lerce de bilinebilmesi amacıyla yazılı hale getirilmesinden sorumlu on kişilik bir kurul oluşturulmuştur (*Decemviri legibus scribundus* yani kanunları yazacak olan on kişi). M.Ö. 452 yılı Roma tarihinin bilinen ilk kanunlaştırma hareketinin başladığı yıldır. Bu çalışmalar sonucunda Oniki Levha Kanunu (*Lex Duodeim Tabularum*) adlı bir kanun hazırlanmıştır. *Patricius*'lar ile *Pleb*'ler arasındaki mücadelenin bir ürünü olan bu kanun hukuk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 36.

⁵⁴ Barthold Georg Niebuhr, **The History Of Rome**, Volume II. (Second edition, London: Taylor, Walton, and Maberly), s. 954, dn. 386'dan aktaran William Smith, "Aerarium", **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities** (London, 1875), s. 23–5.

harcamalarını yapmak amacıyla yedek akçelerinin olmaması nedeniyle sıkıntı yaşayan Romalılar, olağanüstü zamanlarda kullanılmak üzere devletin hazinesinde devamlı para bulunması gerektiği inanç ve düşüncesi ile bu hazineyi oluşturmuşlardır.⁵⁵ Kutsal Hazine'nin gelirleri Hannibal ile yapılan zorlu mücadele döneminde (M.Ö. 212) kullanılmıştır (Liv. 27.10). Ayrıca çeşitli antik metinlerde kutsal hazineni olağanüstü dönemlerde kullanıldığına ilişkin bilgiler vardır (Cic. ad Att. 7.21.2 (M.Ö. 49); krş. ad Att. 2.16; Caes. Civ. 1.14). Kutsal Hazine'nin ilk gelir kaynağı savaşlardan elde edilen ganimetlerdir. M.Ö. 357 tarihli *Lex Manlia* Kanunu Kutsal Hazine'yi imparatorluğun geç dönemlerine kadar besleyecek düzenli bir gelir kaynağı sağlanmıştır. Bu kanun, azat edilen her bir kölenin değeri üzerinden hazineye %5 (*vicesima*) oranında bir vergi alınmasını öngörmüştür (Liv. 7.16).⁵⁶ Kutsal Hazine'nin zengin bir hazine olduğu sanılmaktadır. Çünkü Marius ile Sulla arasındaki iç savaş sırasında idareli kullanılmamış olmasına rağmen Caesar ile Pompeius arasında patlak veren iç savaş sırasında Caesar, bu hazineden yararlanabilmiştir. Caesar, bu hazineden büyük miktarda para ve çeşitli değerli madenler almıştır (M.Ö. 49, Plin. H.N. 33.17.56; Cass. Dio 41.17).⁵⁷

Cumhuriyet Dönemi boyunca, *aerarium*, *patricius-pleb ayrımı* olmaksızın tüm Roma halkına ait düzenli gelirlerin toplandığı ve olağan giderlerin karşılandığı önemli bir mâli bir kurum olmuştur.⁵⁸ *Aerarium*, para anlamına gelen latince “*aes*”, kelimesinden türemiştir. Antik Roma'da devlet hazinesi, kamu maliyesi, maliye ve hazine dairesi (*aerarium stabulum*) olmak üzere çeşitli anlamları içinde barındıran bir terimdir.⁵⁹ Roma hazine binası olarak Satürn Tapınağı (*aedes Saturni*) kullanılmaktadır. Bu nedenle *Aerarium Populi Romani* aynı zamanda “*Aerarium Saturni*” olarak bilinmektedir. Krallık Dönemi'nin sonu, Cumhuriyet Dönemi'nin başında Publius

⁵⁵ Tenney Frank, “The Sacred Treasure and the Rate of Manumission”, *The American Journal of Philology*, Vol. 53, No. 4 (1932), 360–363, s. 361.

⁵⁶ Scullard, *a.g.e.*, s. 121, 358; Frank, 1932, *a.g.m.*, s. 361.

⁵⁷ Smith, “Aerarium”, 1875, *a.g.e.*, s. 23-5.

⁵⁸ Millar, 1964, *a.g.m.*, s. 40; Millar, 2004, *a.g.e.*, s. 88.

⁵⁹ Smith, “Aerarium”, 1875, *a.g.e.*, s. 23-5.

Valerius Publicola'nın teklifi üzerine Forum Romanum'daki Capitolium tepesinin batı yamacında yer alan Satürn tapınağı, devlet gelirlerini saklamak amacıyla hazine dairesi olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Tapınağın, merkezi hazine olarak kullanımı imparatorluğun geç dönemlerine kadar devam etmiştir.⁶⁰

M.Ö.174 yılı *ensor*'leri Aulus Postumius Albinus ve Quintus Fulvius Flaccus döneminde, Forum'dan Capitolium tepesine doğru uzanan yol olan CILVUS CAPITOLINUS boyunca taş döşenmiş ve sütunlar inşa edilmiştir (Liv. 41. 27. 7).⁶¹ M.Ö. 78 yılında Q. Lutatius Catulus tarafından, “*Tabularium*” adlı oldukça büyük bir bina Satürn Tapınağı'nın batısında inşa edilmiştir.⁶² *Tabularium* binası, devlet arşivi (*tabulae*), olarak kullanılmıştır. M.Ö. 42'de L. Munatius Plancus tarafından *Aerarium* binası onarılmıştır (Suet. Augustus 29).⁶³

⁶⁰ Platner-Ashby, **Topographical Dictionary of Ancient Rome** (Oxford, 1929), 463-5'dan aktaran Millar, 1964, **a.g.e.**, s. 33; Smith, “Aerarium”, 1875, **a.g.e.**, s. 23-5.

⁶¹ Platner-Ashby, “Aedes Saturni”, 1929, **a.g.e.**, s.464; M.Ö. 174 yılının *ensor*'leri Aulus Postumius Albinus ve Quintus Fulvius Flaccus, Roma'nın bir başkent olarak mimari gelişimine hizmet etmeye yönelik çeşitli bayındırlık girişimlerinde bulunmuşlardır. *Censor* Fulvius'un mimari alandaki kişisel ilgisinin sonucu Roma dışındaki İtalyan şehirlerinde de çeşitli bayındırlık hizmetleri gerçekleştirilmiştir. Robert Wincent Cram, “The Roman Censors,” **Harvard Studies in Classical Philology**, Vol. 51, In Honor of William Scott Ferguson (1940), 71–110, s. 93; Forum'un yanındaki satürn tapınağının pervazı ile birlikte üç korint sütunu, Via Sacra'nın devamı niteliğindeki, Tiberius Takından başlayıp Satürn tapınağının çevresinden dolaşarak, Porticus Deorum Consentium'un önünden, Capitoline tepesinin en uç noktasına ulaşan başlıca yol olan CILVUS CAPITOLINUS'u tırmanan insanlarca hala görülebilir durumdadır.

⁶² Platner-Ashby, “*Tabularium*”, 1929, **a.g.e.**, s. 506-8'dan (**Tabularium**) aktaran Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 34.; *Tabularium* binasının inşasına ilişkin yazın alanında herhangi bir bilgi yoktur. Bu binaya ilişkin bilgilerimiz iki yazıta dayanmaktadır. Ancak günümüze sadece bir tanesi Signorili ve Poggio tarafından kopyalanarak günümüze ulaştırılmıştır (CIL I2.737 = VI.1314): Q · Lutatius · Q · f · Q · n · Catulus · cos · substructionem et tabularium · de · s · s · faciundum · coeravit · eidemque · probavit; ve diğer yazıt ise kısmen binanın odalarının bir tanesinde korunmaktadır (CIL I2. 736 = VI.1133 = 31597): Q · Lu]tatius · Q · f · Q · n · C[atulus · cos · de · s]en · sent · faciundu[m · coeravit ·] eidemque · prob[avit].

⁶³ Millar, 1964, **a.g.m.**, s.34; Smith, “Aerarium”, 1875, **a.g.e.**, s. 23-5; Platner-Ashby, “Aedes Saturni”, 1929, **a.g.e.**, s.464

Aerarium, temel olarak devlete ait paraların, kıymetli maden ve eşyaların⁶⁴ yanı sıra devlet arşivi olarak çeşitli belgelerin de muhafaza edildiği yerdi. Buraya, hazineden sorumlu olan *magistra*'ların gözetimi ve denetimi altında nakit ve belgeler muhafaza edilmek üzere teslim edilirdi.

Aerarium'da muhafaza edilen belgeleri mâli değeri olanlar ve olmayanlar olarak iki ana kategoriye ayırabiliriz. Mâli değeri olmayan belgeler, halk meclislerinden geçen kanun metinleri (*leges*, Suet. Caesar 28), *Senatus* kararları (*Senatus consultum*) ve ceza duruşmalarında yargıç olarak görev yapmak üzere seçilenlerin listeleri (*album iudicum*) ile doğum ve elçilik kütükleridir. Mâli değeri olan belgeler ise iltizam sözleşmelerine ait metinler, gelir ve giderlere ilişkin makbuzlar, devlete borçlu olanların listeleri, *magistra*'ların tutanaklarıdır. *Aerarium*'da mâli olmayan en önemli belgeler, kopyaları teminat altına alınana kadar yürürlüğe girmeyen *Senatus* kararları ve halk meclislerinin kabul ettiği kanunların kopyalarıdır (Suet. Caesar 28; Cic. ad Fam. 12.1.1⁶⁵; Cic. de Leg. 3.20/46).⁶⁶ Aslında *Senatus* kararlarının asıl metinleri pirinç levhalara işlendikten sonra, *aedilis*'lerin⁶⁷ koruması altındaki “*Ceres* Tapınağı”nda muhafaza edilirdi. Merkezi hazinede kitaplara kaydedilmiş olan *Senatus* kararları sadece saklanmak amacıyla tutulurdu. Belgelerin muhafazasında dosyalama sisteminin yanı sıra bazı belgelerin tapınağın duvarına kazınması usulü benimsenmiştir (Cass. Dio 45. 17. 3;

⁶⁴ Lejyonların sancakları Hazine'de saklanan eşyalara örnek olarak verilebilir. Devlet Hazinesi'nden sorumlu olan *quaestor*'lar, askeri sefer başlamadan önce sancakları Roma ordusunun komutanına teslim etmekle yükümlü idiler (Liv. 3.69; 4.22; 7.23; Plutarch, Publ. 12); Devlet hazinesinden sancaklar çıkarıldı ve diktatör Quintus Servilius'a getirildi (Liv. 4. 22); Smith, “*Aerarium*”, 1875, **a.g.e.**, s. 23-5.

⁶⁵ Cicero'nun 3 Mayıs Tarihli Cassius'a yazdığı bu mektupta (ad. Fam. 12.1.1) Antonius'un yaptıklarını ad vermeden anlatıp yakınmıştır. Yakındığı konular arasında uydurma belgeler, vergi muafiyetleri, büyük ölçüde para dağıtılması, sürgünlerin geri çağırılması, uydurma *Senatus* kararlarının düzenlenmesi vardır. F. Gül Özaktürk, “Cicero Tarihini Akışını Değiştiren Söylevler: *Orationes Philippicae*” **Doğu Batı, Romalılar**, sayı 49, s. 136.

⁶⁶ Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 36.

⁶⁷ *Aedilis*'ler, Roma'da kamuya ait yapıların, yolların yapımından ve bakımından, gösterilerin, oyunların düzenlenmesinden sorumlu kamu görevlisidirler.

Varr. L. L. 5. 42).⁶⁸ Önemli belgelerin tahrifatı tehlikesine karşı sıkı önlemler alınmaya çalışılmıştı. Cato, M.Ö. 64'deki *quaestor* 'luk yaptığı süre içerisinde, *Senatus* kararlarına ilişkin sahte belge kabul ettirme girişimlerini önlemeye çalışmıştır. Bazen *Senatus* kararlarını, “*consul*”ler bu kararların doğruluğuna ilişkin yemin edene kadar hazineye kabul etmemiştir (Plut. Cato Minor, 17). *Lex Junia et Licinia*'nın 62. hükmü “hiçbir yasal belge gizlice *Aerarium*'a tevdi edilemez; *ne clam aerario legem inferri liceret*” kuralını getirmektedir.⁶⁹ Kanunların veya *Senatus* kararlarının hazineye tevdi edilme süreci, “*delaito ad aerarium*” yani “hazineye bildirme” olarak adlandırılan resmi bir işlemdir. Bu işlemin yapılması ile *Senatus* kararlarının veya kanunların yürürlük tarihi başlamış olurdu. Yürürlüğe sokulmak istenmeyen bir belge olduğunda hazineye kayıt etme sürecinin durdurulabilmesi gerekiyordu (Suet. Augustus 94).⁷⁰ Clutorius Priscus'un *Senatus* tarafından alence suçlanmasından sonra, *Senatus* kararlarının Devlet hazinesi'nde kayda geçmeden önce, on günlük bir ara verilmesi kararlaştırılmıştır (Tac. Ann. 3.51.3; Cass. Dio 48.20.4).⁷¹

⁶⁸ CIL I2 587 = Riccobono FIRA2 I, Io ad fin. G. Lugli, **Monumenti minori del Foro Romano** (Rome, 1947), s. 38 dn. 8'den aktaran Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 34.

⁶⁹ *Lex Licinia Junia* veya *Junia et Licinia*, M.Ö. 62 yılında Junius Silanus ve Lucius Licinius Murena'nın *consul*'lükleri döneminde yasalaşan bir kanundur. M.Ö. 98 tarihli *Lex Caecilia Didia* kanununun uygulanmasını sağlamak üzere çıkarılmıştır (Smith, “*Lex Licinia*”, 1875, **a.g.e.**, s. 693; Cic. Phil. 5.3, Pro Sextio 64, In Vat. 14, Ad Att. 2.9.1 ve 4.16.5.

⁷⁰ Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 34; Bu konuda bkz. John Peter Oleson, **The Oxford Handbook Of Engineering And Technology In The Classical World** (Oxford University Press US, 2008), s. 730.

⁷¹ Clutorius Priscus (M.Ö. 20- M.S.21) Romalı bir şairdir. Bilinen iki şiiri vardır (*ex ponto* 4.16.10 ‘*priscus uterque*). Ancak şairin en çok tanınmasına yol açan şiiri aynı zamanda ölümüne de yol açan Tarihçi Tacitus tarafından bahsedilen şiiridir (Tac. Ann. 3.49). İmparator Tiberius Romalı komutan Germanicus'un (Nero Claudius Drusus ya da Tiberius Claudius Nero olarak da bilinmektedir) ölümü üzerine, şair Priscus'tan para karşılığı bir şiir yazmasını ister. Ancak şair ölümcül bir hata yaparak şiiri, hâlâ hayatta olan Tiberius'un oğlu Drusus üzerine yazar. Bu hatası yargılanmasına yol açar. Söz konusu olayda bahsedilen bu yargılanma sürecidir. Adrian Swayne Hollis, **Fragments of Roman Poetry, c.60 BC-AD 20** (Oxford University Press, 2007), s. 426; Bu on günlük süre ise mahkûmun yasanın yürürlüğe girmesinin geciktirilmesiyle elde ettiği hayat süresiydi ancak ne *Senatus* mahkûmun pişmanlığı sonucu özgür kalmasına hoş bakmaktadır ne de Tiberius bu arada yumuşamıştır. Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 34; Cornelius Tacitus, **The Annales**. Çeviren: Anthony Woodman (John Hackett Publishing, 2004), s. 108.

Mâli değeri olmayan belgelerin bir kısmını ise doğum kayıtları ile elçilik kütükleri oluşturmaktadır (Plut. Cato Minor 17; Cic. de Leg. 3.4; Tac. Ann. 3.50). Mâli değeri olmayan belgelerden olan doğum kayıtlarının tutulması İmparatorluk Dönemi'nde İmparator Marcus Aurelius zamanında başlatılmış bir uygulamadır. Doğuma ilişkin kayıt işlemi “*praefectus aerari saturni*” adlı *magistra*'nın huzurunda aile babası tarafından, resmi bir beyan (*professio*) ile yapılmalıydı (*apud praefectos aerarii Saturni*).⁷² Elçilik kayıtları ise Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren tutulmuştur. Romalı elçiler, *aerarium*'a gelerek kendilerini kayıt ettirirlerdi. Bu kayıtlar doğrultusunda *aerarium*'dan sorumlu *magistratus*'lar gerektiğinde elçilere hediyeler gönderirler, hastalıklarında bakımlarını üstlenirler, öldüklerinde ise devlet cenaze töreni ile gömülmelerini sağlarlardı.⁷³ Cicero, yanlarında herhangi bir köle yardımcı olmadığı halde dokuz adet köleleri olduğunu iddia eden Asyalı üç büyükelçinin *aerarium*'u dolandırma girişiminden bahsetmiştir (Cic. pro Flac. I8/43).⁷⁴

Devlet Hazinesi'nde muhafaza edilen mâli değeri olan önemli belgeler *quaestor*'ların tuttukları muhasebe defterleri, *ensor*'lerin düzenledikleri vergi mükelleflerinin listeleri, kamu gelirlerinin iltizam verildiği sözleşme metinleriydi. Askeri veya sivil *magistra*'lar görevlerinden ayrılırken *aerarium*'a görev süresince yaptıklarına ilişkin tutanakları teslim etmek zorundaydılar. *Magistra*'lar tutanakların gerçekliği ve doğruluğu üzerine *quaestor*'lar önünde yemin ettikten sonra, bu tutanaklar muhafaza edilmek üzere hazineye kabul edilirdi (Liv. 29. 37; Val. Max. 2.8; App. Bell. Civ 1.31).⁷⁵

İltizam sözleşmelerine ait metinlerin Roma' daki *aerarium*'un idaresinden sorumlu yetkililer huzurunda yapıldığına ilişkin ve *aerarium* da saklandığına ilişkin

Bu davanın ayrıntıları için bkz. D. C. A. Shotter, “The Trial of Clutorius Priscus”, **Greece & Rome, Second Series**, Vol. 16, No. 1 (April 1969), 14–18.

⁷² Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 35.

⁷³ Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 34.

⁷⁴ Plutarch zamanında, her geçen gün sayıları artan elçiler nedeniyle artan maliyetleri kısmak amacıyla elçilere yönelik kayıt faaliyetleri durdurulmuştur. Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 35.

⁷⁵ Mousourakis, **a.g.e.**, s. 95.

çeşitli metinlerde bilgiler vardır. Örneğin, *Lex Julia Municipalis*'in (*Tabula Heracleensis*)⁷⁶ iltizam sözleşmelerinden bahseden ilk bölümünde⁷⁷, eyalet arazisinin *ensor* huzurunda hazineye kayıt edilmediklerinden (*subsignari apud aerarium*) bahseden Cicero'ya ait bir metinde (Cic. pro Flac. 32/80), Cassius Dio'nun (60.10.3), Claudius'un, M.Ö. 42'de, *aerarium*'un, *praetor*⁷⁸'ların sorumluluğu altındaki iltizam sözleşmelerinin ve satış bölümündeki usulsüzlükleri, yolsuzlukları düzelttiğini anlattığı bölümde ve *Lex Malacitana*'da (İspanya şehri olan Malaca'ya ait sözleşme), bu tür sözleşmelerin Roma'daki *aerarium*'un idaresinden sorumlu yetkililer huzurunda yapıldığına ilişkin bilgiler vardır.⁷⁹

4.2. Cumhuriyet Dönemi Malî İdare Birimleri

4.2.1. Senatus

Cumhuriyet Dönemi'nin danışma meclisi olan *Senatus* yavaş yavaş yetkilerini genişleterek yasama, mâli ve idari alanda daha etkin bir meclise dönüşmüştür. *Senatus* özellikle *comitia*'lara sunulacak kanun tasarılarının hazırlanmasında ve onaylanmasında, idari, askerî, mâli meselelerde pek çok yetkiler elde ederek, devletin iç

⁷⁶ *Lex Iulia Municipalis*'a ait metin bronz levhalar üzerine yazılmış bir şekilde Tarentum körfezi yakınlarındaki antik bir şehir olan Heraclea'da 1732 yılında bulunduğundan dolayı yaygın olarak *Tabula Heracleensis* olarak da bilinmektedir. Bu kanun, Roma şehrinin kendisine veya Roma vatandaşlarından oluşan *municipia* veya *coloniae*'lerin kuruluşuna ve düzenine ilişkin çok çeşitli hükümleri içermektedir; Hardy, **a.g.e.**, s. 136 vd.

⁷⁷ CIL I2 593 == ILS 6085 = Riccobono, FIRA2 I 3, 11. 46-9'dan aktaran Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 35.

⁷⁸ *Praetor*'lar adalet işlerinden sorumlu, bir yıllığına seçilen yüksek kamu görevlisidirler. Hukukî davalara bakmanın yanı sıra kentle ilgili çeşitli görevleri de vardı. Roma yurttaşlarını ilgilendiren davalara *praetor urbanus* (şehir praetoru), Roma yurttaşı olmayanların davalarına da *praetor peregrinus* (yabancılar praetoru) bakardı. Roma dışına çıkmaları izne bağlıydı. Orduya komuta edebilmekteydiler. Görevlerini tamamladıktan sonra, ertesi yıl *praetor*'lar için belirlenmiş eyaletlerden birine *propraetor* yetkisiyle eyalet valisi olarak giderlerdi.

⁷⁹ Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 34.

ve dış politikalarına yön vermiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde esas yetkiler *magistra* 'larda ve halk meclislerinde olmasına rağmen, *magistra* 'ların daha çok günlük işlerin idaresiyle uğraşmaları nedeniyle, devlet siyasetinin idaresi tamamen *Senatus*'un eline geçmiştir. Hukukî açıdan *Senatus*'un, devletin başında *imperium* yetkisine sahip *magistra* 'lara tabi olması gerekirken, bazı sosyal ve siyasi nedenler sonucu olaylar farklı şekilde gelişmiş, *Senatus*, *magistra* 'ları kendisine tabi hale getirmiş, *magistra* 'lar adeta *Senatus*'un elinde birer yürütme organı haline gelmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde *Senatus*, anayasal olmaktan çok idari bir mesele olan kamu maliyesinin idaresine ilişkin meselelerde önemli bir etkisi olmuştur. Esasen, *Senatus*'un son tahlilde mâli konuların önemi göz önüne alındığında böyle bir yetki elde etmesi oldukça doğaldı. Zira *Senatus* bir yıllığına seçilmiş *magistra* 'ların karşısında, bünyesinde eski *magistra* 'lar ile toplumun nüfuzlu kişilerini toplayan bu meclis devamlı bir organ olarak bir yandan tecrübesi bir yandan da devlet geleneğinin devamı açısından en yüksek otoriteyi temsil ediyordu. Ömür boyunca görevde kalan üyelerden oluşmuş daimi bir meclisin gücü ve nüfuzu karşısında, genç ve deneyimsiz *magistra* 'lar zayıf konumdaydılar. Bu nedenlerden ötürü *Senatus*, devletin idari istikrarını da sağlayarak, devlet idaresindeki iktidarını ve yetkisini giderek arttırmıştır. Buna rağmen, gerek *Senatus*'u toplantıya davet etme, toplantıyı idare etme, müzakerenin gündemini ve getirilecek tekliflerin niteliği bakımından *Senatus* ancak *magistra* 'lara tabi olarak çalışabilmesi, gerekse *Senatus*'un hâlâ bir danışma meclisi vazifesi görmesi nedeniyle esas yetkiler *magistra* 'lar ile halk meclisindeydi.⁸⁰

Senatus'un mâli işlerde, *magistra* 'ları rahatlıkla nüfuzu altında tutabilmesini *consul* 'lerin yetki ve görev alanındaki mâli işlerin büyük kısmının *consul* 'lerden alınıp daha aşağı bir mevkie olan *quaestor* 'lar ile *ensor* 'ler arasında paylaşılması daha da kolaylaştırmıştır.⁸¹ *Senatus*, Cumhuriyet Dönemi'nde mâli meselelerde *magistra* 'ların sürekli danışma meclisi olarak çalışmıştır. *Magistra* 'ların, *Senatus*'a danışmaları sonucu, açıkladığı bütün karar ve görüşleri yani *Senatus* kararları (*Senatus*

⁸⁰ Türkan Rado, **Principatus Devrinde Roma Hususi Hukukunun Senatus Consultum'lar Yoluyla Islahı** (İstanbul, 1953), s. 9,11,15; Umur, 1982, a.g.e., s. 57.

⁸¹ Umur, 1982, a.g.e., s. 57; Frank Frost Abbott, **A History And Description Of Roman Political Institutions** (Boston, 1901), s. 234-5.

consultum'lar) aracılığıyla birçok mâli meseleye ilişkin karar verme yetkisini elinde bulundurmıştır. Hukuken, *magistra*'nın talebi üzerine *Senatus*'un verdiği cevapların (*consultum*) ayrıntılı yapılış usulüne⁸² rağmen hiçbir bağlayıcı gücü olmamasına, *Senatus consultum*'ların kanun kuvvetine sahip olmamalarına (kanun yapma yetkisinin kural olarak halk meclislerindedir) ve sadece iştişari nitelikte olmalarına rağmen *magistra*'lar için fiiliyatta büyük bir öneme sahip olmuşlardır.⁸³ Dönemin *magistra*'ları önemli mâli meselelerde, halka ve halk meclislerine karşı olan sorumluluklarını hafifletmek için *Senatus*'un görüşünü almaya özen göstermişlerdir. *Senatus* kararları (*Senatus consultum*), *magistra*'ların yürütme yetkilerini sınırlayan, uyulması mecburi niteliğe bürünmüştür.⁸⁴

Senatus'un mâli alanda yetkileri oldukça genişlemiştir.

1) *Senatus*'un ödenek tahsis yetkisi

Bu yetkisi doğrultusunda, *Senatus*, ordu ihtiyaçları, kamu binalarının yapım ve bakım işi ve eyalet valilerinin ve personelinin ihtiyaçları ve eyaletlerin çeşitli yönetim giderleri için gereken ödenek miktarını belirlemiştir (Liv. 24.11.7; 25.12.12). Kamu binaların yapım, onarım ve bakım işleri için ayrılan bu ödenekler kullanılmak üzere

⁸² *Senatus consultum*'ların yapılış usulü oldukça ayrıntılıydı. *Senatus*'u toplantıya davete yetkili *magistra*, toplantı gününü ve yerini ve genel gündemi bildirerek meclisi toplantıya davet ederdi. Haklı bir mazeretten dolayı toplantıya katılamayacaklar dışında tüm *Senatus* üyelerinin toplantıya katılma zorunluluğu vardır. Toplantıya katılmayan üyelere karşı *magistra*'lar cezai yaptırımlar uygulama hakkına sahiptirler. Toplantı günü ilkin mutat dini tören yapılırdı (*auspicium*). Daha sonra *magistra* toplantıyı açar ve teklifini (*relatio*) ya bizzat okur ya da başka bir *magistra*'ya okuturdu. Genellikle bu teklifler “*quod bonum felix faustum fortunatumque sit populo Romano Quiritium, referimus ad vos, patres conscripti*” kelimeleriyle başlar. Bundan sonra toplantının gündemini oluşturan mesele ortaya konulur ve “*de ea re quid fieri placeat*” şeklinde sonlanırdı. *Magistra* gerekli görürse teklifini açıklar bazen de doğrudan doğruya önceden yazılmış olan *Senatus consultum*'un metnini okumakla yetinirdi. Genellikle teklifler tartışıldıktan sonra oya geçilirdi. Fakat bazı durumlarda doğrudan doğruya meselenin oylanması da geçerli bir usul olarak kabul edilmiştir. Mesele tartışmaya konmuşsa, başkan tartışmayı sonlandırma yetkisine sahiptir. Tartışmayı sonlandırdıktan sonra verilecek kararın özetini tekrar ederek oyları toplardı. Gündemdeki konular tükendikten sonra toplantıya son verilirdi (*mittere, demittere senatum*). Kabul edilen karar (*sententia*) eğer aleyhinde bir *intercessio*(veto) yoksa *Senatus consultum* ismini alırdı. Metin henüz yazılmamışsa *Senatus* üyelerinde metni yazacak bir komisyon seçilir ve komisyon derhal metni tespit ederdi. Her *Senatus* kararının giriş kısmında *Senatus*'u toplantıya çağıran *magistra*'nın, metni kaleme alan üyelerin isimleri ile toplantı yeri ve tarihi yer alırdı. Daha sonraki kısımlarda *magistra*'nın teklifi ve meclisçe alınan karar yazılırdı. Rado, 1953, **a.g.e.**, s. 12–4.

⁸³ Rado, 1953, **a.g.m.**, s. 13-4.

⁸⁴ Rado, 1953, **a.g.m.**, s. 12 vd.

censor'lerin tasarrufuna bırakılırdı.⁸⁵ Ordu ihtiyaçları doğrultusunda ise *Senatus* askerlik hizmetini yerine getirenlere, kamu hazinesinden belli bir miktar ücret (*stipendium*) ödenmesine karar vermiştir. (Liv. 4.59.11; 4.60.8).⁸⁶

2) *Senatus*'un vergilendirme yetkisi

— *Senatus*, *leitourgia* yükleyebilirdi. Nitekim *Senatus*'un kararı ile özel şahıslara Roma donanmasının ihtiyacı olan denizcilerin masraflarını karşılama yükümlülüğü yüklenmiştir. *Consul*'ler, *Senatus consultum*'lara uygun olarak hazırladıkları *edictum*'ları ile söz konusu yükümlülüğün ayrıntılarını düzenlemişlerdir (Liv. 24.11).

— *Tributum* vergisine ilişkin hukuki düzenlemeler yapma yetkisi *Senatus* ve *magistra*'ların yetkisindeydi. *Magistra*'lar (genellikle *consul*'ler) ordunun ihtiyaçlarını *Senatus*'a bildirirlerdi. *Senatus* mâli ihtiyaçları karşılamak amacıyla *tributum* vergisinin alınıp alınmayacağını, alınacaksa hangi oranda alınacağına ilişkin karar verirdi (Polyb. Hist 6.13; Liv. 2. 9. 6;23.31.1).⁸⁷ *Senatus*'un bu yöndeki kararı üzerine *magistra*'lar *edictum*'ları ile *tributum*'u yürürlüğe koyarlardı. Bu meseleye ilişkin kural olarak halk meclislerinin görüşü alınmazdı. Uygulaması *magistra*'lar aracılığıyla gerçekleştirilen bu vergiye halk, *tribunus*'lar aracılığıyla itiraz edebilir ya da biçimsel bir kalıp içerisinde kalmaksızın isyan edebilirlerdi. Yine de bu tip durumlara çok nadiren rastlanmıştır.⁸⁸ Keza aynı şekilde *tributum* vergisine ilişkin muafiyet tanınıp tanınmayacağına, *tributum* vergisinin geri ödenip ödenmeyeceğine da *Senatus* karar verirdi. Örneğin Publius Valerius ve ikinci kez *consul* seçilen Titus Lucretius zamanında *pleb*'ler liman vergilerinden ve *tributum* ödemekten *Senatus*'un bu yöndeki kararı sonucu muaf tutulmuşlardı. (Liv. 2.9; 23.48.8). M.Ö. 187 yılında ise Manlius Vulso'nun zafer sonrası

⁸⁵ Sandys, **a.g.e.**, s. 341-2; Abbott, **a.g.e.**, s. 234-5.

⁸⁶ Nicolet, **a.g.e.**, s. 154.

⁸⁷ Sandys, **a.g.e.**, s. 341-2; Ernst Frederik C. Bojesen, **A Handbook Of Roman Antiquities**, Almanca'dan çeviren Robert Bateman Paul, editör Thomas Kerchever Arnold (Oxford Üniversitesi 1848) s. 72; Abbott, **a.g.e.**, s.178; Principatus Dönemi'nin başlarında da aynı uygulama devam etmiştir. Nitekim Augustus, *aerarium militare* için Roma vatandaşlarına vergi koyarken (Cass. Dio, 55.25; 56.28). Nero, portoria vergisini kaldırmaya karar verdiğinde *Senatus*'a danışmıştır (Tac. Ann. 23.50). Cassius Dio, eyalet valilerinin, imparatorun veya *Senatus*'un kararı olmadan vergileri arttırma yetkilerinin olmadığından bahsetmektedir (53.15.6). Efrumiye Ertekin, "Principatus Devri'nde Roma'nın Vergi Politikası I" **Arkeoloji ve Sanat**, 115–117, 19–27, s. 20.

⁸⁸ Nicolet, **a.g.e.**, s. 165.

elde ettiği ganimetle, savaş öncesinde halktan toplanmış olan *tributum* vergisinin geri ödemesi kararlaştırılmıştır (Liv. 39.7).⁸⁹

— Makedonya Savaşı'nda (172–167) *Senatus* kararları doğrultusunda, Sicilya ve Sardinya eyaletlerinden, Roma Ordusu'nu desteklemek amacıyla, öşür vergileri iki kat fazla toplanmıştır. *Consul* M. Aemilius Lepidus, Sicilya eyaletinin, *consul* L. Oppius Salinator ise Sardinya eyaletinin iki katına çıkarılan öşür vergisini toplamakla görevlendirilmiştir (Liv. 36.2.12).

— *Senatus*, eyaletlerin vergilendirme şeklini de belirlerdi. Cumhuriyet Dönemi'nde, eyaletlerdeki bazı şehirlerin statüleri, *Senatus* kararları (*Senatus consultum*'lar) ile belirlenirdi. Bu şehirlere özgür ve federe olmayan şehirler denirdi (*civitates sine foedere liberae et immunes*).⁹⁰ Anadolu'nun Karia Bölgesi'nin kuzey-doğusundaki Aphrodisias şehri böyle bir şehirdi. *Senatus consultum de Aphrodisiensibus* (M.Ö. 44) ile bu şehre ve halkına vergi muafiyeti tanınmıştı. *Senatus* istediği zaman şehrin özgür ve muaf olma statüsünü kaldırabilmekteydi.⁹¹

— Roma'nın uluslararası antlaşmalarla bağlayarak müttefik haline getirdiği devletlerin - Roma Devleti'nin talebi üzerine- askerlik hizmeti, vergi ve gemi yardımı şeklinde çok çeşitli şekillerde ortaya çıkan vergi yükümlülüklerine *Senatus* karar vermektedir. Çünkü *Senatus* ilk zamanlardan beri devletlerarası görüşmelerde de önemli bir rol oynamıştır. Yenilen devletlerin hukukî statülerini belirlemek, bu devletlerle antlaşma imzalamak *Senatus*'un yetkisi dâhilindeydi. Uluslararası antlaşmalar daima *Senatus* ve Roma halkı adına *magistra*'larca yapılırdı. Antlaşma yapmak için Roma'ya gelen yabancı devlet elçilerine verilecek cevaba *Senatus* karar verirdi. Antlaşma hakkında *magistra*'ya bir *consultum* verilirdi. Antlaşmalar, bu *consultum* dâhilinde imzalanırdı. *Senatus*'un dış ilişkilere ilişkin kararları halk meclislerince kabul edilmeliydi. Ancak bu

⁸⁹ Roth, *a.g.e.*, s. 224.

⁹⁰ Sandys, *a.g.e.*, s.369; Demircioğlu, 1998, *a.g.e.*, 446.

⁹¹ Jones, 1939, *a.g.m.*, s. 115; Demircioğlu, 1998, *a.g.e.*, 446. Sandys, *a.g.e.*, s. 369.

sadece şekil şartıydı. *Senatus* tarafından kabul edilip *consul* tarafından halka sunulan bir karar red edilmemiştir.⁹²

3). Hazine'nin idaresi

Aerarium, *Senatus*'un tasarrufuna bırakılan merkezi hazineydi.⁹³ Hazineden para almak hakkı *imperium*'a sahip *magistra*'larındı. *Consul*'ler bu haklarını hazineden sorumlu olan *quaestor*'lar aracılığıyla kullanılırlardı. Kural olarak *Senatus*'un bilgisi dışında, *consul*'ler dışında hiçbir *magistra*'ya hazineden ödeme yapılamazdı. Bu nedenle *consul*'ün emri üzerine *quaestor*'lar masraflar için gereken miktarı vermeye mecburdu. *Quaestor*'lar ise *Senatus*'a danışarak, görüşü ve onayı doğrultusunda *consul*'lere para verirlerdi. Dolayısıyla ancak *Senatus*'un bilgisi dâhilinde hazineden para alınabilirdi. Ayrıca *quaestor*'un hazineden aldığı paranın miktarına ve parayı ne için kullandığına ilişkin kayıt tutmakla yükümlü olması nedeniyle *Senatus* paranın harcanmasını da denetleyebilmekteydi.⁹⁴

4.2.2. Consul

Cumhuriyet Dönemi'nde *consul*, kamu maliyesi üzerinde sahip olduğu idari yetkisini bir yandan *Senatus* ve halk meclisleri ile diğer yandan *ensor* ve *quaestor* ile paylaşmıştır. Sahip olduğu harcama yetkisini, *Senatus*'un danışmanlığı altında kullanmıştır (Liv. 44.16; Cic. in Vat. 36). Mâli görevleri *ensor*'lük makamının kurulması ve *quaestor*'luğun bağımsız bir *magistra*'lık statüsü kazanması ile azalmıştır.⁹⁵ Bunlara rağmen *consul*'ler, *quaestor*'un, *Senatus*'un kararı olmaksızın ödeme yapabildiği tek *magistra* oluşu ve harcama kalemlerine ilişkin ayrıntılı hesap vermek zorunda olmayışı nedeniyle diğer *magistra*'lara göre daha çok hareket

⁹² Rado, 1953, **a.g.e.**, s. 12. Aرسال, **a.g.e.**,s. 206.

⁹³ Umur, "Aerarium", 1975, **a.g.e.**, s.20; Millar, 1964, **a.g.e.**, 33-40, s.33, 40; Millar, 2004, **a.g.e.**, s. 73, 88; Jones, 1950, **a.g.m.**, s. 22.

⁹⁴ Aرسال, **a.g.e.**, s. 204.

⁹⁵ Abbott, **a.g.e.**, s. 178.

serbestisine sahip olmuşlardır.⁹⁶ Ayrıca mâli görevlerinin bir kısmını paylaştıkları *censor*'ın görev süresinin bitiminden sonraki *census*'a kadar olan süre boyunca (3,5 yıl), *censor*'un mâli alandaki görevlerini yürütmüştür.⁹⁷

4.2.3. Quaestor

Quaestor'lar, Roma devlet hazinesi'ni (*aerarium*) idare ve muhafaza etmekle sorumlu *magistra*'lardır. Görevlerini *Senatus*'un kontrolünde yerine getiren bu yüksek *magistra*'lara aynı zamanda şehir *quaestor*ları olarak da bilinirlerdi (*quaestores urbani* veya *aerari*).⁹⁸ Şehir *quaestor*'u olarak tanımlanmalarının sebebi başlangıçta, *consul*'lere yardımcı olmaları için atanan *quaestor*'ların, zamanla *consul*'lerden bağımsız mevki sahibi olmuş olmaları⁹⁹ ve *consul*'lere eşlik eden *quaestor*'larla karıştırmamak içindi.¹⁰⁰ Hazineden sorumlu olan bu *quaestor*'lar Roma'da ikamet ederlerdi (Suet. Claudius 24, Plut. Quaest. Rom. 40).¹⁰¹ *Quaestor*'lardan biri hazine anahtarlarının muhafazasından sorumluydu (Polyb. Hist. 23.14).¹⁰² Bu *quaestor*'ların başlıca görevi gelir ve alacakların tahsili ile eyaletler ile hazine arasındaki mâli ilişkileri yürütmektir.¹⁰³ Hazineye ödenmesi gereken para cezalarını (*argentum multatitium*, Liv. 30.39) tahsil etmekle ve kayıt altına almakla yükümlüdürler (Liv. 38.60; Tac. Ann. 13.28). *Quaestor*, hazineden aldığı paranın miktarına ve parayı ne için kullandığına ilişkin kayıt tutmakla yükümlüdür. Bu bağlamda gelir ve gider işlemlerine ilişkin

⁹⁶ Sandys, **a.g.e.**, s. 342.

⁹⁷ Abbott, **a.g.e.**, s. 178.

⁹⁸ Aرسال, **a.g.e.**, s. 215; Mousourakis, **a.g.e.**, s. 95; Adam, **a.g.e.**, s. 131.

⁹⁹ Bülent Tahiroğlu ve Belgin Erdoğan, **Roma Hukuku Dersleri**. (İstanbul: Der yayınları 2005), s. 8.; Aرسال, **a.g.e.**, s. 213-4.

¹⁰⁰ Smith, "Quaestor", 1875, **a.g.e.**, s. 980-82.

¹⁰¹ Aرسال, **a.g.e.**, s. 215; Mousourakis, **a.g.e.**, s. 95; Adam, **a.g.e.**, s. 131.

¹⁰² Millar, 1964, **a.g.m.**, s. 34.

¹⁰³ Abbott, **a.g.e.**, s. 208.

kayıtları ve hazinenin her türlü resmi faaliyetini (*tabulae publicae*) doğru tutmakla yükümlüydüler (Plut. Cato Minor 27).¹⁰⁴ Aslında *quaestor*'ların devlet arşivinin kayıtlarını tutmak ve bu kayıtların güvenilirliğini sağlamak kapsamındaki görevleri *aedilis plebis*'lerin görev alanlarında bir parçasıydı. Ancak *aedilis plebis*'ler sadece belli belgelerin kayıtlarını tutmakla sorumlu iken *quaestor*'lar tüm arşivi tutmakla sorumluydular.¹⁰⁵ Bu görevleri kapsamında *quaestor*'ların, mâli işlerin yönetimine ilişkin zayıf bir noktası ortaya çıkmaktaydı. Görev sürelerinin bir yıl ile sınırlı oluşu nedeniyle görevlerinde uzmanlaşamazlardı.¹⁰⁶ Bu nedenle de tutulan hesapların güvenilirliği tamamen yardımcısı konumundaki *scribae*'lerin dürütlüğüne bağlıydı.¹⁰⁷ Bu idari memurlar, emri altında çalıştıkları *quaestor*'ların deneyimsizliğinden yararlanarak buldukları mevkiden zaman zaman kişisel kazanç elde etmekten çekinmiyorlardı. Örneğin, Cato *quaestor* olarak görev yaptığı zamanlarda emrinde çalışan *scribae*'leri kovmaktan ve kovuşturmadan kaçınmamıştır (Plut. Cato Minor 16–17).¹⁰⁸

Quaestor'lar ayrıca sefere çıkan *consul*'lere hazinede muhafaza edilen sancakları (*signa*) teslim etmek (Liv. 3.69; 4.22; 7.23), kamusal konukseverlik bağı ile Roma'ya bağlı olan yabancı elçileri uygun bir şekilde ağırlamak ve konaklayacak yer temin etmek, onlara devlet adına hediyeler vermek (Val. Max. 5.1) gibi mâli görevleri de vardı. Bu bağlamda seçkin insanların defin törenlerinden ve anıtlarının dikilmesinden sorumluydular. Bu tür işlemlerden de sorumlu olmalarının temel nedeni, bu kapsamdaki işlemlerin masraflarının hazineden ödenmesiydi.¹⁰⁹ *Quaestor*'lar, *Senatus*'un bilgisi ve

¹⁰⁴ Smith, "Quaestor", 1875, **a.g.e.**, s. 980-82.; Arsal, **a.g.e.**, s. 204.

¹⁰⁵ Abbott, **a.g.e.**, s. 208; Örneğin *senatus* kararlarının kopyaları, *quaestor*'larca kayıt altına alınmıştır (Plut. Cato Minor 17): Cumhuriyet Dönemi'de bu kararların orjinalleri *aediles*'lerin koruması altında kalmıştır. Smith, "Quaestor", 1875, **a.g.e.**, s. 980-82.

¹⁰⁶ Abbott, **a.g.e.**, s. 208; Sandys, **a.g.e.**, s. 342.

¹⁰⁷ Abbott, **a.g.e.**, s. 208.

¹⁰⁸ Sandys, **a.g.e.**, s. 342.

¹⁰⁹ Smith, "Quaestor", 1875, **a.g.e.**, s. 980-82; Alexander Adam, **Roman Antiquities** (London 1814), s. 131.

talimatı olmadan ödeme yapma yetkisine sahip değillerdir (Polyb. Hist. 6.13; Liv. 38.55; 42.6; 44.16; Dion. Hall. 5.34; 7.63; 8.82; Cic. Phil. 9.7; 14.14; Val. Max. 5.1.1).¹¹⁰ Aslında *quaestor*'lar iltizama verilmemiş kamu gelirlerini tahsil etme ve gerekli harcamaları yapma yetkisi olan bir mutemet gibiydi. Mâli işlerde sınırlı bir inisiyatif hakkına sahipti. *Quaestor* sadece yürütme organı idi ve herhangi bir şekilde devletin mâli politikasını yönlendiremezdi.¹¹¹ *Quaestor*'lar vergilendirmeden veya diğer kaynaklardan elde edilen gelirleri toplamakla ve bayındırlık işleri ve askeri harekât gibi birçok kamu projesini idare etmekle de görevlendirilmişlerdir.¹¹² *Quaestor*'lar kamu gelirlerinin toplanmasından (*publicus pecunias conquirebant*) sorumlu olduklarından dolayı “*a quaerendo*” olarak adlandırılırlardı (Varr. L. L. 5.14).¹¹³ Bu bağlamda özellikle *tributum* vergisinin tahsilinden ve bu vergiye ilişkin hesapların tutulmasından sorumluydular.¹¹⁴

Roma'nın İtalya yarımadası'na egemen olmasıyla hazinenin idaresi ve gelirlerin toplanması önemli ve zahmetli bir iş haline gelmiştir. Bu nedenle M.Ö. üçüncü yüzyıl ortalarında (M.Ö. 265), Roma dışındaki İtalya'nın idaresi için dört *quaestor* daha eklendiği için *quaestor* sayısı sekize çıkmıştır (Liv. Per. 15).¹¹⁵ Asker toplamak, donanmaya gemi vermekle görevli olanlardan gemileri teslim almak, buğday ticaretini denetlemek gibi çeşitli idari ve mâli görevleri olan İtalya *quaestor*'ları arasında iş bölümü vardı.¹¹⁶ Bu sekiz *quaestor*'dan biri kura ile Roma'ya hububat sağlamakla

¹¹⁰ Mousourakis, **a.g.e.**, s. 95; Smith, “Quaestor”, 1875, **a.g.e.**, s. 980-82.

¹¹¹ Abbott, **a.g.e.**, s. 208; Sandys, **a.g.e.**, s. 342.

¹¹² Mousourakis, **a.g.e.**, s. 95.

¹¹³ Adam, **a.g.e.**, s. 130.

¹¹⁴ Bojesen, **a.g.e.**, s. 73.

¹¹⁵ Mousourakis, **a.g.e.**, s. 94; Smith, “Quaestor”, 1875, **a.g.e.**, s. 980-82; Tahiroğlu ve Erdoğan, 2005, **a.g.e.**, s. 8; A. H. J. Greenidge, **Roman Public Life** (New York: The Macmillan Company 1901), s. 212. Bu dönemde eklenen *quaestor*'ların görevleri için bkz: W. V. Harris, “The Development of the Quaestorship, 267–81 B. C.”, **The Classical Quarterly, New Series**, Vol. 26, No. 1 (1976), 92 -106'da yazar bu dönemde eklenen *quaestor* sayısının dört değil, iki olduğunu ileri sürmektedir.

¹¹⁶ Mousourakis, **a.g.e.**, s. 94.

görevliydi; oldukça zahmetli olan bu görevi yerine getiren ve önemli bir mevkide olan bu *quaestor*'a, *quaestura ostiensis* denirdi (Cic. pro Mur. 8, pro Sext. 17). *Quaestura ostiensis*, Ostia'da ikamet ederdi. Üç *quaestor publicani*'lerce toplanmayan gelirleri toplamak üzere İtalya'nın çeşitli bölgelerinde görevlendirilmişlerdi. Bunlardan bir tanesi Caleste ikamet ederdi. Son ikisi ise *aquaria provincia* şehirlerde görevlendirilmişti (Cic. in Vat. 5). Kalan diğer iki *quaestor* ise ilk Roma eyaleti olan Sicilya'ya, eyalet idaresinden sorumlu *proconsul* veya *propraetor*'lara eşlik etmekle görevlendirilmişlerdi. Eyalet *quaestor*'ları (*quaestores provinciales*), eyalet sisteminin oluşumuyla eşzamanlı olarak, Roma eyaletlerinde valilerin mâli ve çeşitli idari işlerinde yardımcıları olarak görev yapan *magistra*'lardır (Cic. pro Mur. 8; Cic. in Vat. 5; Tac. Ann. 4.27). Örneğin Sicilya eyaleti, Kartaca ve Grek bölgesi olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı; *quaestor*'lar, bu bölümlere uygun olarak görev yaparlardı. Biri, bu bölümlerden birinin merkezi olan Lilybaeum'da öteki diğer bölgenin merkezi olan Syrakusai'de ikamet ederdi. Buldukları bölgenin *publicani*'lere iltizama verilmemiş olan kamu gelirlerini toplarlardı. Topladıkları miktarı muhasebe kayıtları ile birlikte Roma'daki merkezi hazine olan *aerarium*'a yollarlardı. Eyaletlerdeki *quaestor*'ların tıpkı Roma'daki *aediles curules*'ler gibi yargılama yetkileri vardı (Gaius, I.6). Eyalet valileri ile (*praetor* veya *proconsul*) eyalet *quaestor*'ları arasında vesayet ilişkisi vardı (Cic. de Divin. 19, in Verr. 2.1.15, pro Cn. Planc. 11, ad Fam. 3.10). *Quaestor* olarak seçildikten sonra hangi şekilde eyalet *quaestor*'u olacağına ilişkin açık bir bilgi olmamakla beraber tıpkı *quaestor ostiensis* gibi kura ile atanmış olabilirler. Ancak Decimus Drusus ve Porcina'nın *consul*'lüğü sırasında eyaletlerin *quaestor*'lar arasında *Senatus* kararı uyarınca (*ex senatus consulto*) tarafından kura ile dağıtılacağına karar verilmiştir (D. 1.13. 2; Cic. in Verr. 2.1.13).¹¹⁷

Ayrıca ordu mutemedi olarak görev yapan *quaestor*'lar da vardı. Sefere çıkan *consul*'e eşlik etmek üzere iki tane *quaestor* seçilirdi (Liv. 4.43 “ut consulibus ad ministeria belli praest essent”). Bunlara, askeri *quaestor* (*quaestor militares*) denirdi. Başlıca görevleri birlikte hareket ettikleri *consul*'ün mâli işlerini ve ordu hazinesini idare ederlerdi. Askeri *quaestor*'lar erzaktan sorumlu iâşe subayı olarak çalışırlar;

¹¹⁷ Smith, “Quaestor”, 1875, a.g.e., s. 980-82.

ganimetin satışını idare ederler, askerlere maaşların öderlerdi (Polyb. Hist. 4.39; Tac. Ann. 11.22). Ganimetin satışından elde edilen gelir ya askerler arasında dağıtılırdı ya da hazineye aktarılırdı (Liv. 4.53). Bu *quaestor*'lar aynı zamanda hazineden alınmış ödeneği de idare ederlerdi.¹¹⁸

4.2.4. Censor

Censor'ler maliye ile doğrudan ilgilen *magistra* 'lardı (Liv. 4.8).¹¹⁹ *Censor*'lerin görevleri, *quaestor*'ların görevlerine göre daha büyük takdir yetkisi ve deneyim gerektiren görevlerdi.¹²⁰ Ancak tıpkı diğer *magistra*'lar gibi görev sürelerinin kısıllığından dolayı *censor*'lerde alanlarında uzmanlaşamıyorlar ve inisiyatif kullanma yetkileri azdı. *Censor*'lerin görevlerinin bir parçası olan mâli işler, mevcut kamu mallarının, özellikle kamu binalarının bakımı ve yeni bayındırlık işlerinin idaresi ile kamu gelirlerinin iltizama verilmesidir.¹²¹

Roma Devleti, mâli işlerinde ihale sistemini tercih etmiştir ve benimsemiştir. *Censor*'ler, Roma Devleti adına ihale ve harcama yapma yetki ve sorumluluğuna sahip ihale yetkilisi olarak da tanımlanabilir. *Censor*'lerin, kamu binalarının bakımı ve yeni bayındırlık işlerinin idaresine ilişkin görevlerine *opera publica* denirdi. Bu tür kamu işlerinin kapsamına yolların, suyollarının (*aquaeductus*), tapınakların, kamu binalarının, basilikaların, tiyatroların, revakların, şehir duvarlarının, köprülerin, kanalizasyonların (*cloacae*) inşası, bakımı veya onarımı girmektedir (bkz.Dördüncü Bölüm 4.1.2).¹²² *Censor*'lerin *opera publica* görevleri kapsamındaki işlere ait masraflar (*pecunia*

¹¹⁸ Mousourakis, **a.g.e.**, s. 94; Tahiroğlu ve Erdoğan, 2005, **a.g.e.**, s. 8; Arsal, **a.g.e.**, s. 213 vd.

¹¹⁹ *Censor*'lerin görevleri, nüfus sayımını (*census*) yapmak, *regimen morum* aracılığıyla toplumun ahlaksal bakımdan kontrolünü ve denetimini gerçekleştirmek ve devletin mâli idaresine ilişkin çeşitli işleri yürütmek üzere üç başlık altında toplanabilir (Cic. de Leg. 2.3).

¹²⁰ Sandys, **a.g.e.**, s. 342; Bojesen, **a.g.e.**, s. 73.

¹²¹ Abbott, **a.g.e.**, s.194; Bojesen, **a.g.e.**, s. 73; Sandys, **a.g.e.**, s. 342.

¹²² Abbott, **a.g.e.**, s.194; Bojesen, **a.g.e.**, s. 73.

attributa) *Senatus* tarafından ödenirdi. Bayındırlık hizmetlerine ayrılan ödeneğe *ultra tributa* denirdi (Lex Julia Municipalis. 73; Liv. 39.44). *Vectigalia* ve *ultra tributa* sık sık birbirleriyle kıyaslanırdı (Liv. 39.44; 43.16). *Senatus* toplantısında belirli bir miktarın veya belirli gelirlerin yapılacak iş için *ensor*'lere verilmesi için oylama yapılırdı (Liv. 44.16). *Censor*'lerin bu görevlerini ifa ederken kamu parasını harcama yetkisi vardı. Masrafların karşılığı olarak *Senatus* tarafından belirlenen miktarın nasıl kullanılacağı *ensor*'lerin takdirine bırakılmıştı (Polyb. Hist. 6.13; Liv. 40.46). *Censor*'ler bu sınırlı parayı kendi insiyatifleri doğrultusunda masraflar için kullanırken *Senatus*'un görüşlerini almak zorundaydılar. *Opera publica* kapsamındaki bayındırlık işleri, onarım veya yapım işi sözleşmeler yoluyla yüklenicilere ihale edilirdi.¹²³ Söz konusu iş için en düşük ücreti veren şirket ihaleyi kazanırdı.¹²⁴ Sözleşmeyi yüklenen kişilere *conductores*, *mancipes*, *redemptore* veya *susceptores* denirdi. Bayındırlık ihale sözleşmelerinde, devlet, işi yüklenen kişi veya şirketlerin borçlusu olurdu. Yüklenicilerin bu işleri bitirdikleri zaman *ensor*'lerin, işlerin sözleşmedeki gibi yapılıp yapılmadığını kontrol etmeleri gerekirdi. Bu kontrole *opus probare* veya *in acceptum referre* denirdi.

Censor'ler, devletin gelir elde ettiği çeşitli vergi türlerini toplama işininin yönetiminden ve denetiminden sorumluydular.¹²⁵ *Censor*'lerin mâli alandaki görevlerinin verdiği yetkiler, Roma halkının veya *Senatus*'un önceden verilmiş rızasına dayanmaktaydı. Cumhuriyet Dönemi gelirlerinin, özellikle vergilerin toplanması

¹²³ Bayındırlık işlerinin ihale usulü ile bırakılmadığı zamanlarda, sunulan hizmetin gideri yerel toplulukların ödedikleri *munera* veya *moenia* adlı vergiyle karşılanırdı. Bir devlet içinde yaşayan fertlerin yapmak zorunda buldukları hizmet, mükellefiyet veya görevlere *munera* (veya *munus*) denirdi. Örneğin *munera militaria*, askerlik hizmeti görmek mükellefiyeti; *munera municipalia*, bir vatandaşın kendi *municipium*'una karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu görevler anlamını taşımaktaydı. Umut, "Munera", 1975, **a.g.e.**, s.137; Ayşe Öncül, "Roma Hukukunda İkametgah Kavramı ve Türk Hukukuna Yansıması." (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), s. 14. *Munera*'nın zorunlu kamu mükellefiyetleri anlamının yanısıra aynı veya nakdi ödenen vergi anlamı da vardı. Adolf Berger, "Munera", **Encyclopedic Dictionary Of Roman Law** (Union, N.J. : Lawbook Exchange, 2004). s. 589.

¹²⁴ *Censor*'ler tarafından yapılan iltizam sözleşmelere ait metinler (*leges censoriae*) *aerarium*'da saklanırdı. Abbott, **a.g.e.**, s.194; Sandys, **a.g.e.**, s. 342.

¹²⁵ Bojesen, **a.g.e.**, s. 73.

yöntemi olarak iltizam usulü kullanılmıştır. *Censor*'ler Roma Devleti adına vergi gelirlerinin toplanması işinin önceden kararlaştırılan bir bedel karşılığında özel kişilere bırakılma yöntemi olan iltizam usulünün işleyişinden sorumludurlar. Bu bağlamda vergi gelirlerinin toplanması işini belli bir bedel karşılığında yüklenen kişilerle (mültezim) mâli iltizam sözleşmeleri yapma yetkileri vardır. Gelirleri toplama hakkı, *censor*'ler tarafından beş yıllığına, Roma'da yapılan bir açık artırma ile en yüksek fiyatı veren (*maximis pretiis*) *publicani*'lere belirli bir miktar ve süre karşılığında satılırdı.¹²⁶ İhale şartları yani alıcının hak ve görevleri, devletin temsilcisi konumundaki *censor*'lerin açık artırma başlamadan önce yayımladıkları *leges censoriae*'da belirlenlenirdi. Bu kanun (*lex*) yüklenicinin ödemekle yükümlü olduğu bedele ve sözleşmenin diğer ayrıntılarına ilişkin hükümler de içerirdi.

Censor'lerin en önemli görevi nüfus sayımını (*census*'u) yapmaktı. Roma nüfus sayımı (*census*)¹²⁷, günümüz genel nüfus sayımlarının amaçlarını aşan bir faaliyet niteliğine bürünerek, devlet maliyesinin ve politik örgütlenmesinin temeli haline gelmiş, *census* düzenleme yetkisi ve görevi *censor*'lere tanınmış diğer tüm yetki ve görevlerden daha önemli olarak görülmüştür.¹²⁸ Öte yandan Astin'in aktardığı şekliyle, M.Ö 167 yılından itibaren Roma vatandaşlarının Tributum yükümlülüğünden muaf tutulması, *Censor*'luk mesleğinin de eski saygınlığını yitirmesine yol açmıştır.¹²⁹

Roma vatandaşlarının, aile, askerlik, gelir durumlarını ve meclislerdeki konumları ile ilgili kayıtların *census* vasıtasıyla tutulması sonucu vatandaşlar askerî,

¹²⁶ J. P. V. D. Balsdon, "Roman History, 65-50 B.C.: Five Problems" **The Journal of Roman Studies**, Vol. 52, Parts 1 and 2 (1962), 134–141. s. 136; Abbott, **a.g.e.**, s.194.

¹²⁷ Nüfus, belirli bir zamanda, sınırları tanımlı bir bölgede yaşayan insanların oluşturduğu toplam sayıdır. Nüfus, sayımlar yoluyla belirlenir. Nüfus sayımını ifade eden "*census*" terimi Latince "hesaplamak", "tahmin etmek" anlamına gelen "*censere*" fiilinden gelir. Smith, "Censor", 1875, **a.g.e.**, s. 60-2.

¹²⁸ Gökçe Türkoğlu Özdemir, **Roma Hukukunda Infamia** (Şerefsizlik) (Birinci basım. Ankara: Seçkin, 2008), s. 90; Henry. Laufenburger, **Vergiler ve Tarihi**. Çeviren: Ragıp Hanyal (Ankara: Kardeş Matbaası, 1964), s. 15.

¹²⁹ Alan E. Astin "Censorships in the Late Republic" **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, Vol. 34, No. 2 (2nd Qtr., 1985), 175-190 s. 176.

ekonomik, idarî ve ahlakî bakımlardan sınıflandırılmıştır.¹³⁰ Roma nüfus sayımının (*census*) temel amacı, askeri gücü ve seçmenleri belirlemenin yanı sıra vergilendirme için kolaylık sağlamaktır. Toplam nüfusu ve vergiye esas alınmak üzere kişilerin sahip olduğu malvarlığı miktarını öğrenmek amacıyla yapılmaya başlanmış olan nüfus sayımı sonucunda elde edilen resmi bilgiler vatandaşlarının vergi yükümlülüklerini belirleyerek vergilendirme açısından büyük kolaylıklar sağlamıştır. *Censor*'lerin *censura* olarak adlandırılan, *census*'u hazırlamak görevi (*censum agere*) kişilerin servetlerinin kayıt altına alınabilmesini sağlayarak Roma vergi sistemine temel oluşturmuştur (Liv. 3.3; 4.8). Aslında *census*, devlet bütçesinin oluşturulmasına benzer bir işlemdir.¹³¹ Bu bağlamda *Censor*'ler mâli alandaki faaliyetleri ve yetkileri doğrultusunda, Roma

¹³⁰ Kral Servius zamanından M.Ö. 443'e kadar, nüfus sayımı yapmak (*census agere*) *consul*'lerin görevi arasında sayılmıştır (Liv. 3.3; 3.22; 4.8). M.Ö. 443'e kadar bu görev için atanmış özel *magistra*'lar olmamıştır. M.Ö. 443 yılında ise *census* işlemini yerine getirmek üzere *censor*'luk makamı kurulmuştur (Liv. 4.8.2 Dion. Hal. 11.63). Bu makamın kurulmasında *partici-pleb* mücadelesi etkili olmuştur. Roma'da bazı yıllarda, *senatus* kararı ile *consul* yetkilerine sahip olmak üzere ve *consul*'ler yerine (*pro consulibus*), *pleb* sınıfından, sayısı üç veya altı arasında değişen askeri tribunu (*tribunus militum*) adlı *magistra*'lar seçiliyordu. Askeri *tribunus*'un (*tribunus militum*) seçildiği yıllar aslında *patricius*'ların *consul*'lük hakkında *pleb*'ler lehine vazgeçmiş oldukları yıllardı. M.Ö. 444 yılının *tribunus militum*'larının, *census* gibi önemli bir görevi *patricius*'lar, *pleb*'lerin icra etmesine razı olmadıklarından dolayı bu görev bu yıl sadece *patricius*'lardan seçilen *magistratus*'lara verilmiştir. *Census* görevini icra eden *magistratus*'lar *censor* olarak adlandırılmışlar. *Magistratus*'ların görev sürelerine ilişkin "yıllık olma (*annuitas*)" ilkesine aykırı olarak, görev süreleri 18 ay olan bu *magistratus*'lar, Cumhuriyet Dönemi'nin yüksek rütbeli *magistratus*'ları arasında sayılmışlardır (Liv. 4.8). Smith, "Censor", 1875, a.g.e., s. 60-2; Türkoğlu-Özdemir, a.g.e., s. 90; Tahiroğlu ve Erdoğmuş, 2005, a.g.e., s. 7. Başlangıcı Krallık Dönemi'ne denk gelen *census* uygulaması, Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli faaliyeti haline gelmiş ve *Censor*'luk oldukça saygın bir kamu görevi olarak görülmüştür. Örneğin, Cicero *censor*'luk görevinden büyük bir saygı ile bahsetmektedir. Smith, "Censor", 1875, a.g.e., s. 60-2; *Census* şu üç işlevi bünyesinde toplamıştır: Birincisi, vatandaşların ve mallarının sicilinin tutulması, ikincisi *senatus* sınıfı üyelerinin belirlenmesi (*lectio senatu*), sonuncusu ise şövalye sınıfı üyelerinin seçilmesini sağlayan işlevidir (*recognitio equitum*). Bu nedenle *census* kelimesi, bir bölgede yaşayan insanların oluşturduğu toplam sayıyı ifade eden anlamı dışında, bir kişinin mülklerinin değerinin tespiti, kişinin mülkiyetlerinin toplamı, *censor*'lerin listesi, *census*'ta belirlenen değere bağlı olarak alınan vergi gibi çeşitli anlamları da kazanmıştır. Kişinin mülkiyetlerinin toplamını ifade eden anlamını, "*census senatorius*" (*senatus* sınıfı mülkleri) ya da "*census equestris*" (atlı sınıfı mülkleri) kavramlarında bulabiliriz (Liv. 3.3.28)

¹³¹ Sandys, a.g.e., s. 342.

Devleti'nin bütçesinde etkili oldukları söylenebilir. Bütçenin oluşmasını sağlayan şey, malların kayıt altına alınmasıdır (*tabulae*). Her ne kadar bu kayıt altına alma işlemi beş yılda bir yapılıyor olsa da oldukça istikrarlı ve düzenli idi. Örneğin iki *census* arasında, savaş sonrası hazineye yüklü bir miktarda ganimet girmesi gibi bütçede olağandışı bir artış olduğunda, bu artışı *aerarium*'undan sorumlu olan *quaestor* kayıt altına alırdı. *Consul*'ler zamanında, nüfus sayımı (*census*) tamamen *consul*'lerin insifiyatinde (ad arbitrium censoris) yerine getirilen bir faaliyetti. Oysa *censor*'ler belirli kurallar çerçevesinde *census*'u yürütmüşlerdir (Liv. 4. 8; 29.15). *Censor*'ler *census* başlamadan önce yayınladıkları bir beyanname (*edictum*) ile (*lex censoria*) hangi mülklerin *census*'a tabi olduğu ve değerlerinin nasıl tespit edileceğini önceden halka ilan ederlerdi. Bu kurallar bazen *leges censui censendo* olarak adlandırılırdı (Liv. 43.14).

Roma vatandaşları, bir tellal (*praeco*) tarafından *census*'un başladığına ilişkin bilgilendirilir ve *censor*'un huzuruna çıkmak üzere *Campus Martius* alanında toplanmak üzere çağrılırdı.¹³² *Tribus*'ların yöneticisi olan *tribun*'lar, daha önceden hazırladığı ve yönetimi altındaki *tribus*'daki vatandaşların kayıtlarını içeren listelerle birlikte *censor*'un huzuruna çıkardı (Dion. Hall. 5.75). *Tribun*'ların şahsi kayıtlarının tutulmasından sonra, *tribunus*'un hazırlamış olduğu listedeki sıraya göre her bir aile babası tek tek çağrılarak kayıt altına alınırdı. *Censor*'un huzuruna çağrılmak üzere, listenin başına köklü ailelerin aile babalarının (*paterfamilias*)¹³³ isimleri uğur getireceği inancıyla yazılır ve ilk önce bu aile babalarının beyanları kayıt altına alınırdı. *Censor*'un huzuruna çıkan aile babası öncelikle adını ve soyadını (*praenomen*, *nomen* ve *cognomen*) ve babasının adını, doğuştan Roma vatandaşı olup olmadığını (*ingenuus*), eğer azatlı (*libertinus*) ise efendisinin adını ve yaşını devlete bildirmekle yükümlüydü (Cic. pro Flac. 32; in Verr. 1.18; *Lex Iulia Municipalis*, 145–148). Ardından evli olup olmadığı sorulurdu (*Tu, ex animi tui sententia, uxorem habes?*). Eğer evli ise karısının adını, çocuklarının sayısını, adlarını, yaşlarını açıklamalıydı (Gell. 4,20; Cic. de Or. 2.64; *Lex Iulia municipalis* 142–68; D.50.15. 3). Aile babaları, kendisine, ailesine ve

¹³² *Censor*, bu tür resmi işler sırasında makamının ve iktidarının sembolü, *sella curulis* adlı katlanabilir özel bir fildişi sandalyede otururdu.

¹³³ Roma'da aile babaları, ailenin yöneticisi, temsilcisi ve hâkimi (*domesticus*, *magistratus*, *iudex domesticus*) sıfatıyla ailedeki herkesin davranışlarından sorumluydu.

malvarlığına ilişkin bilgileri, doğruluğu üzerine yemin ederek (*ex animi sententia*) beyan ederlerdi (Dion. Hal. 4.15; Liv. 43.14; Liv. 39.44). *Censor* huzurunda böyle bir beyanda bulunana, yeminli ifade veren kişi olarak *censere* veya *censeri* denirdi ve "kendi kendine değerlendiren ve hesaplandırılan" veya pasif olarak "değerlendirilmiş veya hesaplanmış" anlamına gelirdi. Yeminli ifadeyi kabul eden *censor*'e, *censere* (değer biçen) veya *accipere censum* (biçilmiş olan değeri kabul eden) denirdi (Cic. pro Flac. 32; Liv. 39.15). Sadece *sui iuris* olan yani kendi hukukuna tabi olup kimsenin egemenliği altında olmayan kişiler *censor*'lerce kayıt altına alınır (ius censendi). Bu nedenle baba egemenliğindeki bir oğul (*in patria potestas*) veya koca egemenliğindeki bir kadın (*in manu mariti*) bağımsız olarak nüfus sayımında hesaba katılmaz, egemenliği altındaki kişilerin adları altında kayıt altına alınırlardı. Evli kadınlar ve *toga* giyme hakkı olmayan sadece *praetexta*¹³⁴ giyebilen 16 yaşın altındaki erkekler ismen belirtilmez sadece sayı olarak hesaplanırdı. Yine aynı şekilde dul kadınlar (*viduae*) ve yetimler (*orbi orbaeque*), vasileri (*tutores*) tarafından temsil edilirler ve vasilerinin isimleri altında kayıt altına alınarak ayrı listelerde tutulurlardı. Bunlar toplam nüfusun (*capita*) dışında kabul edilirdi (krş. Liv. 3,3; Per. 59). Bir şahıs, kendisini census sırasında kaydettirmemişse *incensus* olurdu. Cumhuriyet Dönemi'nde bu kişiler, Roma vatandaşlığından ihraç olunmuş sayılırdı. *Consul* tarafından idam ettirilebilir veya Roma dışında köle gibi satılabilirdi (*deminutio capitis maxima*) (Liv. 1. 44; Cic. pro Caec. 34). Servius Tullius *incensus* konumunda olanları zincire vurma, hapis ve ölüm ile tehdit etmiştir (Liv. 1.44). Cumhuriyetin son zamanlarında şahsen *census*'a katılamayacak olanlara başka bir kişi tarafından temsil edilebilme hakkı tanınmıştır (Varr. L.L. 6.86). Askerlik hizmetleri nedeniyle askerde olanların kendilerini temsil ettirmek için birini atayarak beyanda bulunma hakkının varlığı şüphelidir. Eski zamanlarda bir anda patlayan savaşlar, vatandaşların çoğunluğunun ordu hizmetinde olması sonucu *census* yapılamabiliyordu (Liv. 6.31). Çok istisnai durumlarda *censor*'ler eyaletlerdeki Romalı askerlerinin kayıt altına alınabilmesi için tam yetkili komisyonlar yollamışlardır. Cicero, Lucullus'un ordusundaki bir asker olan Archias'ın, Roma dışında olmasını *census*'a kaydının yapılmaması için makul bir gerekçe olarak

¹³⁴ *Praetexta*, Roma'da özgür doğmuş çocukların ergenlik yaşına k (16–17) kadar giydikleri, kenarları mor şeritli üst giysisidir.

savunmuş olmasında orduya hizmet nedeniyle census kaydının yapılmamasının geçerli bir gerekçe olduğu sonucu çıkarılabilir. Askeri hizmet görevini yerine getirenleri census sırasında yakınları temsil edebilirdi (Cic. pro Arch. 5). *Censor*'ler vatandaşların isimlerini ve sahip oldukları malvarlıklarını kayıt altına aldıktan sonra tribus'ların, sınıfların ve *centuria*'ların listelerini yaparlardı. Bu listeler, *censor*'lerin her türlü görevlerini içeren belge olan *Tabulae censoriae*'nin en önemli bölümünü oluşturlardı (Cic. de Leg. 3.3; Liv. 24.18; Plut. Cato Major 16; Cic. de Leg. Agr. 1.2). Bu listeler devlet maliyesi ile ilişkili olduklarından dolayı, Saturn tapınağındaki aerarium'da (Roma devlet hazinesi) saklanırlardı (Liv. 29.37). İlk zamanlarda, *censor*'lerin kayıtlarının düzenli olarak saklandığı yer, Villa Publica yanındaki Atrium Libertatis'dir. (Liv. 43.16; 45.15). Daha sonraki zamanlarda Nymphs tapınağı bu amaçla kullanılmıştır (Cic. pro. Mil. 27). Listeler tamamlandıktan sonra, vatandaşların toplam sayısı ilan edilirdi. Genel nüfus *capita* veya *capita civium* olarak adlandırılırdı. *Census*'un tamamlanmasıyla *Campus Martius* içerisindeki tüm Roma halkı gözden geçirilmiş olurdu. *Census* sonunda bir sınıflandırma töreni yapılırdı (*populum Iustrare*).

Bir vatandaş adını soyadını yaşını ve ailesini medeni durumunu beyan ettikten sonra *census*'a tabi tüm malvarlığına ilişkin bilgi vermeliydi. *Census*'un hazırlanması sırasında kayda alınan hususların en önemlisi arazilerdir. Arazilerden sonra, önem bakımından ikinci sırayı köleler ve büyükbaş hayvanlar almaktadır. Sık olmamakla beraber *census* ile giyim eşyaları, mücevherler, nakit paralar, borçlar, alacaklar, arazilerin işletilmesinde kullanılan her türlü araç ve gereç ve at arabaları da kayıt altına alındığı olmuştur (Liv. 39.44; Plut. Cato Major 18). Roma vatandaşlarına sadece zilyetliği bırakılan *Ius Civile* mülkiyetine konu olmayan kamu arazileri, *census*'un dışında bırakılmıştır. *Ius Civile* mülkiyeti, sadece Roma vatandaşlarına ve kısıtlı olarak da *latinus*'lara tanınan mülkiyet hakkıdır. Bu çeşit mülkiyetin konusu tüm taşınır mallar ve sadece İtalya'daki taşınmazlardır. İtalya dışındaki araziler *Ius Civile* mülkiyetinin konusunu oluşturmaz. Bir de, *Ius Italicum* tanınarak, hukuki durumları İtalya arazisine eş kılınmış olan eyalet toprakları, *Quirities* yani *ius civile* mülkiyetinin konusunu oluşturabilirlerdi.¹³⁵ En fazla ayrıntı yurttaşların elinde bulunan bu tür arazilerin

¹³⁵ Bunlar dışındaki tüm toprak parçaları (eyalet toprakları, *civitas*'lara, *municipium*'lara ait olan belediye toprakları), önceleri Roma halkının (*populus Romanus*), daha sonraları ise ya *senatus*'un ya da

açıklanmasına ayrılırdı. Önceleri her bir vatandaş sadece bütün malvarlığını ayrıntılara girmeden açıklamak durumundaydı (Dion. Hall. 4,15; Cic. de Leg. 3.3; Festus, s.v. *censores*) ancak daha sonraları bütün malvarlığının değerine ek olarak her bir kalemin ayrıntılı olarak açıklanması uygulaması yerleşti (krş. Cic. pro Flac. 32; Gell. 6.11; Plut. Cato Major 18). Bu nedenle aile babası adını ve arazisinin konumunu beyan etmek zorundaydı. Ne kadar hisseye sahip olduğunu, ne kadarının ekilebilir ve dikilebilir yani tarıma uygun olduğunu, zeytinlik, çayır, üzüm bağı gibi hangi amaçla kullanıldığını açıklamalıydı (Cic. pro Flac. 32; Gell. 6.11; Plut. Cato Major 18. D.50.15.4). Ayrıca mal sahipleri, bunların değerlerini, *censor*'ler tarafından belirlenmiş listelere uygun olarak hesaplamakla yükümlüdürler (Cic. pro Flac. 79 vd.; Liv. 6.27.5; 6.31; 2.39.44; Cic. de Leg. 3.3).¹³⁶

Bu noktadaki önemli bir husus *censor*'un, vatandaşın kendi tayin ettiği değerden daha yüksek bir kıymete hükmetme yetkisine sahip olup olmadığı konusuydu. Bu doğrultuda temel sorun, *censor*'lerin, bir malın değerini, sahibinin açıkladığından daha yüksek bir şekilde listeye kaydetme yetkilerinin olup olmadığı, başka bir deyişle, *censor*'un vatandaşın beyanı ile bağlı kalıp kalmayacağı ve malın değerini kendi takdir edip edemeyeceği sorunudur. Ancak *censor*'lerin yetkilerinin takdiri doğasını ve dolandırıcılığı önlemek için yeniden değer tayini yetkisinin bulunmasının gerekliliğini göz önüne alındığında, *censor*'lerin böyle bir yetkiye sahip oldukları şüphesizdir. Roma hukukunda *censor*'lere geniş bir takdir yetkisi tanınmıştır. Çünkü *census*'un gerçek amacına ulaşabilmesi için doğruların yansıtılıp hilelerin önlenmesi gereklidir. Bu nedenle *censor*'ler malın değerine müdahale edip gerektiğinde değerleri değiştirebilme ve lüks maddelerin yeniden değerlemesini yapabilme yetkileri vardır (Plut. Cato Major

princeps'in, imparatorluk döneminde ise devlet hazinesinin (*fiscus*'un) mülkiyetinde kabul ediliyordu. Bu topraklar üzerinde, özel kişilere tanınan çeşitli kullanma biçimleri ise, mülkiyet ve sınırlı aynı haklara benzetilerek, *ius civile*'nin çeşitli koruma yollarından yararlandırılıyordu. Özcan Karadeniz-Çelebican, **Roma Hukuku** (Ankara: yetkin, 2000), s. 85; Paul Koschaker, Kudret Ayiter, **Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları** (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1993), s. 118. Cumhuriyet Dönemi'nde kural olarak eyaletlerin vergilendirilmesinde *census* yoluna gidilmemiştir. İstisnai olarak eyaletlerde *census* yapılmıştır (Cic. in Verr. 2.53.56). Ertekin, **a.g.m.**, s. 20. vd.

¹³⁶ Ertekin, **a.g.m.**, s. 20. vd

18). *Censor*'ler malvarlığının, sahibinin açıklamaları doğrultusunda gerçek değerinden daha düşük gösterilmesine engel olamadıkları durumlarda, bu maldan alınacak tributum gösterilen değer üzerinde değil gerçek değeri üzerinden belirlemişlerdir. *Tributum* vergisi, genellikle *censor*'lerin defterlerine kaydedilen malın binde biri olarak belirlenirdi; ancak malın değeri census'a gerçek değerinin altında kaydedilmişse *censor*'ler ilgiliye ceza olarak malın değerinin binde sekizini vergi olarak yüklerlerdi (*octuplicato censu*, Liv. 4.24)

Censor'lere mâli görevlere ilişkin önemli bir görevi daha vardı; idari yargı yetkisi de tanınmıştır. Devletle yurttaşlar arasındaki vergilendirmeden kaynaklı sorunlar ve devletle *publicani* ya da müteahhitler arasındaki uyuşmazlıkları çözümlene yetkisi vardı.¹³⁷

¹³⁷ Abbott, a.g.e., s.194, 163.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ VERGİ GELİRLERİ

1. Tarihsel Süreçte Vergiler

Cumhuriyet Dönemi'nde, Roma vergisiz idare edilememiş; bazı vergi gelirlerine ihtiyaç duyulmuş, doğrudan ve dolaysız çeşitli vergiler alınmıştır.¹³⁸ Cumhuriyet Dönemi başlarında (M.Ö. 509–264), sayıları az olan ve ücretsiz görev yapan *magistratus* 'lar, ücretsiz hizmet eden vatandaş ordusu ve sınırlı miktarda ihtiyaç duyulan bayındırlık hizmetleri nedeniyle, devlet harcamaları oldukça önemsiz bir miktardaydı. Bu nedenle ilk zamanlarda halktan ağırlıklı olarak savaş giderleri karşılamak üzere vergi alınırdı.¹³⁹ Örneğin Roma Devleti'nin, ilk olarak mâli kaynak ihtiyacı 4. yüzyıldaki Veii¹⁴⁰ ile uzun süren mücadele döneminde ortaya çıkmıştır. Çiftçi

¹³⁸ Vergilendirme olgusu, neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir. Tarihte vergiye ilişkin bilinen ilk kayıtlar, milattan önce altı bin yıllarından kalma, bugünkü Irak'ta yer alan antik şehir Lagaş'ta bulunmuştur. Richard Henry Carlson, "A Brief History of Property Tax," **Fair & Equitable February** (2005), s. 3–9.

¹³⁹ Tenney Frank, **An economic History of Rome** (New York: Cosimo, February 1, 2006), s. 188; Laufenburger, **a.g.e.**, s. 8.

¹⁴⁰ Veii, Roma Devleti'nin kurulduğu Latium Bölgesi'nin kuzeyinde Tirenien Denizi'ne sahili olan Etruria Bölgesinin güneyinde yer alan güçlü bir Etrüsk şehridir. Etruria Bölgesi'nin doğu ve güney sınırını Tiber Nehri oluşturmaktadır. Etruria Bölgesi, Etrüsklerin yerleşim yeri olup bölgenin günümüzdeki adı Toscana'dır. Bu bölgenin başlıca şehirleri kuzeyde Pisae, Florentia (Arrus ırmağı üzerinde); doğuda Arretium, Persuia ve Volsinii; güneyde Tarquinii, Caere ve Veii'dir. Demircioğlu,

asker kökenli Romalıların, bu uzun süren ordu hizmeti nedeniyle topraklarından uzakta kalmalarının mâli sıkıntılara yol açmasından ötürü ordu hizmetindekilere düzenli bir maaş (*stipendium*)¹⁴¹ ödenmeye başlaması üzerine, Roma Devleti daha fazla gelire ihtiyaç duymuştur.¹⁴² Daha ileriki zamanda ise 4. yüzyılın ortalarından 3. yüzyılın sonuna kadar epey geniş bir döneme yayılan Samnit Savaşları¹⁴³ nedeniyle artan ordu ihtiyaçları, yeni yollar yapılması gereksinimi ve savaş sonrası harap olan bölgelerin ihtiyaçlarının karşılanması zorunluluğu nedeniyle alınan vergiler, mükellefler için ağır yükler oluşturmuştur.¹⁴⁴

Roma Devleti'nin, Cumhuriyet Dönemi boyunca, sürekli ve dengeli bir biçiminde güçlenmesine paralel olarak mâli kaynaklara olan gereksinimi de artmıştır. İtalya'nın aşama aşama ele geçirildiği 5. ve 4. yüzyıllardan, Akdeniz'in "bizim deniz" (*mare nostrum*) niteliğine dönüştüğü M.Ö. 1. yüzyılın sonuna kadar olan süreçte, Roma

1998, **a.g.e.**, s. 7; Veii Etrüsk şehri ile Roma arasında M.Ö. 485'de başlamış ve 10 yıllık bir zaman dilimine yayılmış mücadeleler sonucunda Roma ile Veii şehri arasında barış antlaşması yapılmıştır. İkinci savaş M.Ö. 438'den 425'e kadar sürmüştür. Üçüncü savaş M.Ö. 406'dan 396'ya kadar sürmüştür. M.Ö. 396'da Etrüsk Veii şehrinin, Roma tarafından alınması üzerine Etrüsk egemenliği son bulmuştur. Etruria; Kelt ve Roma güçlerinin etkisi altına girmiştir. Demircioğlu, 1998, **a.g.e.**, s. 19; İplikçioğlu, 2007, **a.g.e.**, s. 63–5; *Senatus*, Veii'nin fethinden sonra Veii'ye ait toprakların *pleb*'ler arasında dağıtılması yönünde karar almıştır. Ancak bu dağıtım aile reisleri dikkate alınarak değil, aile reislerinin hâkimiyeti altındaki özgür kişiler dikkate alınarak yapılmıştır. Kişi başına yedi *iugerum* toprak dağıtılmıştır (Liv. 5, 30). Söz konusu toprak dağıtımı, toprak kanunları çerçevesinde yapılan bir dağıtım olarak düşünülmemelidir. Vasfi Raşid Seviğ, **Toprak Hukuku Dersleri**. (Ankara: İstiklâl, Matbaacılık ve Gazetecilik Koll. Ort., 1953), s. 21.

¹⁴¹ *Stipendium* terimi, Roma ordusunda hizmet eden askerlere ödenen maaşın adı olarak kullanılan bir terimken zamanla bu maaşın ödenebilmesi için alınmaya başlanan vergileri ifade etmeye başlamıştır.

¹⁴² Frank, 2006, **a.g.e.**, s. 188.

¹⁴³ Roma M.Ö. 343'te Orta İtalya'nın güneyindeki Samnitlerle karşı karşıya gelmiştir. Yaklaşık 50 yıl (M.Ö. 343–290) ve üç aşamada gerçekleşen Roma-Samnit Savaşları Roma'nın zaferiyle sonuçlanmış ve Roma, Latium'un yanı sıra Orta İtalya'nın güneyinde de güçlü bir konuma gelmiştir. Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş** (İstanbul: İletişim 2008), s. 176.

¹⁴⁴ Frank, 2006, **a.g.e.**, s. 190.

Devleti'nin mâli yapısının temelini oluşturmuş olan en önemli vergi *tributum*¹⁴⁵ vergisidir. Bu vergi, özellikle savaş zamanlarında ordunun teçhizatını ve erzak ihtiyacını sağlamak amacıyla Roma vatandaşlarına yüklenen olağanüstü bir vergidir.¹⁴⁶ *Tributum* vergisine ek olarak İtalya'daki özellikle Campania Bölgesi'ndeki Roma Devleti'ne ait topraklardan çeşitli dolaylı vergi gelirleri elde edilmiştir. Hatta uzun bir süre devletin tek düzenli gelir kaynağı kamu arazilerinin ve çayırların kullanımı için ödenen kira bedelleri olmuş; bu kaynaktan elde edilen gelir için kullanılan "*pascua* (otlak arazisi)" sözcüğü, özel olarak *ensor*'lerce devlet gelirlerini ifade eden genel bir terim olarak, resmi kayıtlarda kullanılmıştır (Plin. N.H. 18, 3). Roma Devleti'nde, kaynağı ne olursa olsun gelirlerin tamamını ifade etmek için *pascua*, *vectigalia* ve *publicum* gibi terimler, gelirlerin elde edildiği kaynağın ya en eskisi ya da en önemli bölümü veya hem en eskisi hem de en önemlisi olması dolayısıyla, genel birer terim olarak kullanılmıştır. Söz konusu terimlerden *vectigalia* terimi, diğerlerine göre tüm devlet gelirlerini ifade eder şekilde genel bir terim olarak daha yaygın kullanım alanına sahip olmuştur. Örneğin Cicero'ya ait bir metinde "*certissima vectigalia et maxima*" ifadesinde yer alan *vectigalia* terimi tüm devlet gelirlerini ifade eder şekilde kullanılmıştır.¹⁴⁷ *Vectigalia* sözcüğü taşımak fiilinden türemiştir (*veho-ere*). *Vectigalia* teriminin genel olarak ithal ve ihraç edilmiş şeyler (*quae vehebantur*) üzerindeki gümrük vergileri anlamında kullanıldığı düşünülmekle beraber, bu husus Roma tarihi açısından açıklığa kavuşturulmamıştır. Bu nedenle *vectigalia*'nın, kamu hazinesine giren her türlü gelir (*vehitur*) anlamı taşıması ihtimali yüksektir. Gelir anlamı taşıyan *publicum* teriminin ise dar ve geniş olmak üzere iki anlamı vardır. En geniş anlamı ile "topluluğa ait olan her şey" demektir. Bu terim kamu arazilerini, bu arazilerden elde edilen ürünleri, Roma Hazinesi'ni ve aynı zamanda yolları, köprüleri ve her türlü kamu binalarını ifade etmektedir. Daha dar bir anlamda ise *publicum*, gelir (*vectigalia*) anlamını taşımaktadır. *Publicum*'un bu dar anlamda kullanımı bazı metinlerde

¹⁴⁵ *Tributum*, her Roma vatandaşının nüfus sayımları (*census*) ile belirlenen servetiyle orantılı olarak ödemesi gereken bir servet (varlık) vergisidir.

¹⁴⁶ Bunson, "Taxation", **a.g.e.**, s. 404; Pat Southern, **The Roman Army: A Social and Institutional History** (Oxford University Pres, 2007), s. 73; Ramsay, **a.g.e.**, s. 232.

¹⁴⁷ (Cic. de imp. Cn. Pomp.6) "... aguntur certissima populi Romani vectigalia et maxima quibus amissis et pacis ornamenta et subsidia belli requiretis." "...Roma halkının en sağlam ve en önemli gelirleri tehlike altındadır".

karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Cicero'nun Verres aleyhine söylevinde, Sicilya Eyaleti'nde küçük ve fakir bir şehir olan Tissa'nın vergilerini toplamak amacıyla, Eyalet Valisi Verres tarafından görevlendirilen kamu kölesi Diognetus'un elde ettiği büyük karları eleştirdiği bölümde, *publicum* sözcüğü devlet gelirleri anlamında kullanılmıştır (Cic, in Verr. 2.3.86).¹⁴⁸

2. Vergi Türleri

2. 1. Roma Ordusunun İaşesini Temin Eden Vergiler

Cumhuriyet Dönemi'nde Roma toplumu ve şehir devleti, asli olarak, savunma amacıyla meydana gelmiş askeri bir yapılanma temelinde şekillenmiştir. Antik Dünya'da, Roma gibi şehir devletlerinin savunmasız bırakılması düşünülemezdi. Bir Romalı her şeyden önce vatani (*patria*) için kan dökmeye hazır durumda olan bir askerdir. Her sınıftan Romalı için askerlik hizmeti, bir yandan ülkesini gerek yabancı istilalardan gerekse iç savaşın tehlikelerinden uzak tutan bir yandan da ülkesinin ve kendisinin gelecekteki kazançlarını güven altına almakla ve korumakla eş değer olarak gördüğü bir görev, coşkuyla benimsediği bir uğraştır.¹⁴⁹ Roma ordusu, savaş için gerekli olan at, savaş arabası, zırh gibi her türlü donanımı bizzat sağlamakla yükümlü, bir yıl için ücretsiz olarak görev yapan, gönüllü zengin mal sahibi vatandaşlardan oluşmaktadır. Romalılar, askerlik hizmetini, çoğu kez masraf kaynağı olarak değil, çalışma gereksinimi duyurmayan, zenginliklerin yağmalanması sonucunu doğuran kazanç sağlayan bir etkinlik olarak görmüşlerdir.¹⁵⁰ Roma ekonomisini, M.Ö. 2. ve 3. yüzyıllardaki fetihler, isini derinden etkilemiştir. Tarım, hayvan yetiştiriciliği, zanaat ve ticaret, özgür küçük üreticilerin çalışmasına dayanan bütün bu barış dönemi meslekleri,

¹⁴⁸ Ramsay, **a.g.e.**, s. 232; Smith, "Vectigalia", 1875, **a.g.e.**, s. 1184; Cicero, Pompeius'un Yetkisi Hakkında, **a.g.e.**, s. 9; Charles Anthon, **A manual of Roman Antiquities** (Harper & brothers, 1851), s. 140.

¹⁴⁹ Nicolet, **a.g.e.**, s. 149; Adams, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁵⁰ Özcan Karadeniz- Çelebican, **Iustinianus Zamanına Kadar Roma'da İş İlişkileri** (Ankara: A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976), s. VII; Adams, **a.g.e.**, s. 84.

süreklilik arz eden fetihler ve misilleme savaşlar sonucu ikinci planda kalırken, silahların sağladığı ganimet ve kazançlar, devletin ve kişilerin başlıca zenginlik kaynağı olmuştur.¹⁵¹ Zaferden sonra elde edilen ganimetin bir kısmı askerlere dağıtılırdı. Askerler, ganimetin taksimatını bir hak olarak iddia edebiliyor, ganimetin hazineye geçmesini aleylerine işlenmiş bir hırsızlık gibi görebiliyorlardı.¹⁵² Devamlı yapılan askeri seferler nedeniyle Roma ordusunun askeri harcamaları artmaya, ordu masraflarının karşılanmasına yönelik yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır.¹⁵³

Roma ordusunun iaşesini sağlayan gelir kaynakları üç ana başlık altında incelenebilir: 1- *Tributum*, 2- *Stipendium*, 3- *Leitourgia*. Bunlar arasında esas vergi kalemini oluşturan *tributum*, M.Ö. 167'ye kadar Roma vatandaşların ödemekle yükümlü oldukları vergidir. *Stipendium* ise esasen, bir verginin değil, askerlere ödenen ücretin teknik adıdır. Ancak zamanla bu ücretin karşılandığı gelirlerin bir kısmı da bu isimle anılır olmuşlardır. Nihayet *leitourgia* denilen gelir kaleminin vergi olma niteliği tartışmalıdır. Zira kavram, ileride de ayrıntısı ile açıklanacağı üzere, teknik anlamda vergi olma niteliğinden ziyade, zengin yurttaşların gönüllü ya da zorla çeşitli kamu mal ve hizmetlerini yüklenerek yerine getirmelerini ifade etmektedir. Bu gelir kalemleri aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

2.1.1. Tributum

Tributum vergisi, Cumhuriyet Dönemi'nde, doğrudan Roma vandaşlarından alınan olağanüstü nitelikli bir vergidir. *Tributum* vergisi, Roma ordusunun gereksinimlerini karşılamak için vatandaşlara yüklenen vergidir. Başlangıçta bu vergi,

¹⁵¹ Seviğ, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁵² Adams, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁵³ Adams, **a.g.e.**, s. 74; Nicolet, **a.g.e.**, s. 153; Pulliam. **a.g.m.**, s. 545; George Willis Botsford, **The Roman Assemblies from Their Origin to the End of the Republic** (Adamant Media Corporation, 2005), s. 63.

daha çok savaş giderleri karşılamak için alınmıştır (Liv. 4.60; 5.10).¹⁵⁴ Nadiren şehir surlarını tamir etmek gibi kamusal ihtiyaçlar için *tributum* yükümlülüğü getirilmiştir (Liv. 6.32).¹⁵⁵ *Tributum* vergisinden ele edilen gelirlerin büyük bir bölümü orduların askeri malzeme ihtiyaçları için kullanılırken M.Ö. 406' tarihinden sonra Roma ordusunda askerlik hizmeti görenlere ödenen maaşları (*stipendium*) karşılamak için de kullanılır hale gelmiştir. *Stipendium* uygulaması başlamadan önce her askerin ait olduğu sınıfın gerektirdiği masraflara katılma ve kendi donanımını sağlamakla yükümlü olması nedeniyle, bu vergiye çok fazla başvurma gereği hissedilmemiştir. Ancak M.Ö. 406 tarihinden sonra Roma Devleti'nin bu vergiyi daha sık başvurmuş olması ve Roma ordusunun *stipendium* masraflarının genellikle *tributum* vergisiyle karşılanması sonucu bu iki vergi türü sık sık birbiriyle ilişkilendirilmiştir.¹⁵⁶

Tributum vergisi, *tributum in capita*, *tributum temerarium* ve *tributum ex censu* olmak üzere üç çeşittir. *Tributum in capita*, kralık dönemine özgü bir çeşit esaret vergisidir (Festus s. 500 L).¹⁵⁷ Şahıs üzerine konan veya şahsi hizmetle yükümlü kılınmak şeklinde ortaya çıkan bu vergi Etrüsk kralları dönemine ait bir uygulamadır. Etrüsk kralları her bir şahıstan (*in capita*) aynı miktarda vergi vermesini talep etmişlerdir (Dion. Hall. 4. 13). Bu vergi zorba Etrüsk krallarının uygulamaları olarak görüldüğü için Cumhuriyet Dönemi'nde ortadan kalkmıştır. Bir diğer *tributum* çeşidi 'olağanüstü hallerde' alınan *tributum temerarium* vergisidir. Bu vergi geliri, vatandaşların tüm mal varlığına, kuralsızca el konularak elde edilirdi (*temerrarium* Festus). Esasen bu vergi bir tür haraçtı. Örneğin Roma'nın, Galyalıların¹⁵⁸ işgaline

¹⁵⁴ Nicolet, **a.g.e.**, s. 154-5; Sandys, **a.g.e.**, s. 345; Ramsay, **a.g.e.**, s 235.

¹⁵⁵ Ramsay, **a.g.e.**, s 235.

¹⁵⁶ Botsford, **a.g.e.**, s. 62- 63; Nicolet, **a.g.e.**, s. 154-5; David Nasmith, **Outline of Roman History from Romulus to Justinian** (Lawbook Exchange, New Jersey: 2006), s. 13 vd; Ramsay, **a.g.e.**, s 235.

¹⁵⁷ Nicolet, **a.g.e.**, s. 156.

¹⁵⁸ Gallia, Bugünkü Fransa topraklarına Roma döneminde verilen isimdir. Gallia, Romalıların, Roma'nın Kuzeyinde yaşayan barbar kavimler için kullandıkları bir terimdir. Eski Roma Cumhuriyeti döneminde, Kuzey İtalya'da yaşayan insanlar bu isimle anılmakta idi. Fakat Gallialılar, her biri farklı lider ve geleneklere sahip çok sayıda kavimlerden oluşmakta idi. M.Ö. 387'de Galyalılar, Roma'ya saldırı düzenlemişlerdir. Efsaneye göre; Galyalılar, bir gece sessiz sedasız Capitoline tepelerine kadar gelirler.

uğradığı zaman, işgal edilen şehrin halkı olarak Romalılar, işgalcilere bu vergiyi ödemekle yükümlü kılınmışlardı. *Tributum temerarium* olarak adlandırılan bu haraç, Greklerin *phoros* (φόρος) olarak adlandırdıkları vergi ile aynı anlamında kullanılıyordu. Üçüncüsü ve *tributum ex censu* veya *tributum simplex* adıyla en çok bilinen *tributum* çeşidi ise, vergilendirmede her bir vatandaşın *census* ile belirlenen serveti üzerinden oranlandırılarak alınan belli bir miktardaki, olağanüstü durumlarda alınması olağan görülen vergi idi (Liv. 1.43; 4.60. Dion. Hall. 4. 8.19).¹⁵⁹ *Tributum (tributum ex censu)* vergisinin ortaya çıkışı, genel olarak, Kral Servius Tullius'un gerçekleştirmiş olduğu yapısal reform ile ilişkilendirilmektedir. Kral Servius Tullius, *patrici-pleb* mücadelesinin şiddetlenmesi üzerine Roma toplumunu yeniden sınıflayan bir sistem geliştirmiştir. Yapılan bu yeni düzenleme vatandaş sayısını önemli ölçüde arttırmıştır. İtalya halkı (*populus Romanus*)¹⁶⁰, *patricii* ve *pleb* ayrımı olmaksızın *tribus*'lara ve *centuria*'lara ayrılmıştır.

Tribus'lar, yerel coğrafi idari birim, *centuria*'lar ise *tribus*'lara girebilen vatandaşların, siyasi olarak servet dilimlerinin esas alınarak sınıflandırılması sonucu ortaya çıkan toplumsal ve askeri birimlerdir. Kral Servius, hem asker olarak orduda hizmet etme yeterliliğine hem de vergi mükellefi olarak vergi verebilme gücüne sahip olanları *tribus* sistemine dâhil etmiştir. *Tribunus*¹⁶¹ adlı *magistra*'larca idare edilen bu yerel birimler, Roma ordusunun askeri ihtiyaçlarını karşılamak üzere belli bir miktardaki *tributum* vergisini ödemekle yükümlü hale getirilmiştir (Dion Hal. 4, 14, 2; Liv. 1.43. 14; Varr. L. L. 5, 181). Bir başka deyişle *tribus*'a kayıtlı her bir vatandaş,

Fakat tapınakta bulunan kazlar Galyalıların yaklaştıklarını duyarak ve kaçışarak seslerini çıkartırlar. Kaz seslerini duyan Roma'lılar, tehlikenin farkına varırlar ve şehirlerini Galyalıları karşı savunurlar. Şehir, Galyalılarından kurtarıldıktan sonra da kaz kutsal bir hayvan olarak ilan edilir.

¹⁵⁹ Nicolet, **a.g.e.**, s. 157; Botsford, **a.g.e.**, s. 63; Adam, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁶⁰ Roma şehri içinde yaşayan teşkilatlanmış kavim.

¹⁶¹ Servius'un *tribunus*'ları, halk *tribunus*'ları (*tribunus plebis*) ile karıştırılmamalıdır. Çünkü *tribunus plebis*, M.Ö 494'de *pleb*'lerin Kutsal Dağ'a (mons Sacer) çekilmeleri üzerine, *pleb*'lerin menfaatlerini korumak üzere ortaya çıkmış *magistra*'dır. Brewer, **a.g.e.**, s. 87; Umur, "*tribunus plebis*" 1975, **a.g.e.**, s. 211

sahip olduğu malvarlığının belli bir oranını (*pro portione census*) vergi olarak vermekle yükümlü hale getirilmiştir. Kral Servius Tullius aynı zamanda gerek vergi (*tributum*) ödemekle gerekse askerlik hizmetini (*militia*) yerine getirmekle yükümlü olanları belirlemek içinse nüfus ve mal sayımı (*census*) yaptırmıştır.¹⁶² Kral Servius'un *census*'u ile Roma halkı sınıflara ayrılmıştır. İlk beş sınıf, sahip olunan arazi miktarı veya servet dikkate alınarak belirlenmiş; her sınıf da kendi içerisinde yarısı faal askerlik çağındaki (*iuniores* 18–46 yaş arası) diğer yarısı ise yedekteki kişilerden (*seniores* yaşlılar) oluşan *centuria*'lara ayrılmıştır. Ayrıca tüm *centuria*'ların önünde eski gens isimlerini koruyan 18 adet süvari *centuria*'sı vardır. 80 *centuria*'ya bölünen birinci sınıfa 20 *iugerum* arazisi veya 100000 as serveti olanlar; 20 *centuria*'ya bölünen ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfa ise sırasıyla 15 *iugerum* arazisi veya 75000 as serveti olanlar; 10 *iugerum* arazisi veya 50000 as serveti olanlar; 5 *iugerum* arazisi veya 25000 as serveti olanlar; 30 *centuria*'ya bölünen beşinci sınıfa 2 *iugerum* arazisi veya 12000–12500 as serveti olanlar yerleştirilmiştir. Gayrimenkul sahibi olanlardan oluşan bu beş sınıf, sınıfı ile orantılı olarak devletin giderlerine katılımı sağlamak amacıyla vergilendirilmiştir. Gayrimenkul sahibi olmadığı, sadece menkul sahibi olduğu için bu beş sınıftan herhangi birine sokulmayan zanaatçılar, tacirler ve gerçekten yoksulların oluşturduğu 5 *centuria*'daki 6. sınıftakiler ise sadece (*proleterler*) “baş” olarak hesaba katılıyorlardı. 6. sınıf, askerlik hizmetiyle yükümlü olmakla beraber askerlik masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı (Ennius, in Gell. 16, 10,1; Liv. 4.59.11; 5.4.5; 8.8.3). Servius'un düzenlemesi Antik Çağ şehir devletlerinin çoğunda geçerli olan, mâli yükümlülükler, askeri görevler ve siyasi hakların mâli duruma göre belirlendiği timokratik sisteme de uygunluk göstermektedir. Yani mâli olarak silah edinmeye olanağı olmayanlar, vergi de ödemiordu. Halikarnaslı Dionysius, Kral Servius'un Anayasası'nı, ilk *censor* örneğini ve *census* temelinde tahakkuk eden *tributum* 'u uzun uzadıya açıklamıştır.¹⁶³

¹⁶² Botsford, **a.g.e.**, s. 61, dn 4 ve s. 63 dn 4; Ramsay, **a.g.e.**, s. 235; Paul Frédéric Girard, **A Short History of Roman Law** Çeviren Augustus Henry Frazer Lefroy and John Home Cameron, Union, N.J. : Lawbook Exchange, (1906), 2000. s. 35.

¹⁶³ Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 50; Nicolet, **a.g.e.**, s. 157; Bu konuda bkz: H. Mattingly, “The Property Qualifications of the Roman Classes” **The Journal of Roman Studies**, Vol. 27, Part 1: Papers Presented

Servius Tullius'un Centuria Teşkilatı (Livius 1,43; Dionysius Halicarnassus 4, 16–18)		
Süvari sınıfı (Equites) (Genç varıl vatandaşlar)		18 centuria
Piyade sınıfı (Pedites) (Eli silah tutan tüm erkekler)		
	Birinci sınıf (40 iuniores, 40 seniores)	80 centuriae (100,000 asses)
	İkinci sınıf (10 iuniores, 10 seniores)	20 centuriae (75,000 asses)
	Üçüncü sınıf (10 iuniores, 10 seniores)	20 centuriae (50,000 asses)
	Dördüncü sınıf (10 iuniores, 10 seniores)	20 centuriae (25,000 asses)
	Beşinci sınıf (15 iuniores, 15 seniores)	30 centuriae (12,500 asses)
Müziyenler (2), Mühendisler (2), Proletarii (1)		5 Centuriae
TOPLAM		193 Centuriae

Kral Servius'un günümüz temel vergicilik ilkelerini benimsediği ve pratiği bu doğrultuda geliştirdiği gözlenmektedir. Benzer uygulamalar, Solon yönetimindeki Atina gibi büyük ve çok iyi yönetilen şehirlerde de gözlenmiştir. Bu uygulamaların herkesin serveti ve gücü oranında vergi ödemeye yönelten bir sistem getirdiği için adil ve avantajlı olduklarına şüphe yoktur. Başlarda askerî amaçlı yapılan olan bu reform, vergilerin adil ve etkin bir şekilde toplanmasına hizmet eden bir sistemi ortaya çıkartmıştır.¹⁶⁴ Böylece Kral Servius Tullius'un *census* uygulaması ile *census* listelerinde isimleri yer alan (*censi*) tüm vatandaşlar, *patricus* ve *pleb* ayrımı gözetmeksizin *tributum* vergisi ödemekle yükümlü tutulmuştur (Liv. 4.60).¹⁶⁵ *Tributum*

to Sir Henry Stuart Jones (1937), 99-107 özellikle: s.103-104; Nasmith, **a.g.e.**, s. 13 vd; Botsford, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁶⁴ Botsford, **a.g.e.**, s. 61, dn 4 ve s. 63 dn 4.

¹⁶⁵ Ramsay, **a.g.e.**, s 235; Nicolet, **a.g.e.**, s. 155; Smith, "Tributum", 1875, **a.g.e.**, s. 1156-7; Vergi kanunlarına göre üzerine düşen maddi veya biçimsel ödevleri yerine getirmek zorunda olan kişiye vergi

vergi ödeyenler *assiduis* olarak adlandırılmıştır.¹⁶⁶ *Tributum* vergisini, Servius Tullius'un *tribus* sistemi ile ilişkilendiren Varro (de L. L. 5.36.181) ve Livius'a ait (1.43.14) antik metinlerin yorumu doğrultusunda, başlangıçta bu vergiyi yalnızca *pleb*'lerin ödediği sanılıyordu.¹⁶⁷ Tarihçi Livius'a ait başka bir metinde ise başlangıçta yalnız *pleb*'lerden alındığı söylenen bu vergiyi *patricius*'ların da ödediğini belirtmektedir (Liv. 4.60; 5.10).¹⁶⁸ Ancak verginin ağır yükü *patricius*'lar yerine *pleb*'lerin omuzlarındadır. Çünkü hem askerlik mükellefiyeti hem de vergi yükü olan *pleb* sınıfı, her ne kadar askerlik ücreti altında bir gelir elde etmiş olsa da, savaştığı süre boyunca topraklarından uzak kalmakta ve toprağını işleyemediği için gelir kaybına uğramaktadır. Vergisini ödeyebilmek için tek gelir kaynağı askerlik maaşdır. Öte yandan bu verginin de kendilerine ödenecek askerlik ücretinin finansmanı için devlet tarafından konulmuş olması bir tezat teşkil etmektedir. Bu nedenle zaman zaman bu vergi yükü altında ezilen *pleb* sınıfını rahatlatmak amacıyla bir takım muafiyetler tanınmıştır.¹⁶⁹ Örneğin Publius Valerius ve ikinci kez *consul* seçilen Titus Lucretius

mükellefi denir. Vergi mükelleflerinin maddi nitelikteki görevi bir miktar paranın vergi adı altında devlete ödenmesidir. Vergi mükelleflerinin biçimsel yükümlülüklerine örnek ise beyanname verilmesi, defter tutulması, bir takım bildirimlerin süresinde vergi idaresine yapılması sayılabilir.

¹⁶⁶*Assiduis* kelimesinin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bazılarına göre bu kelimenin kökeni dönemin para birimi olan *ass* kelimesinden gelmektedir. Bu gün İngilizce'deki çalışkan (*assiduous*) kelimesinin kökeni budur (Isidore, Origines 10.17). Eski zamanlarda *assiduis* kelimesi hazinenin masraflarına *aes* ödeyerek iştirak edenleri ifade etmek için kullanılıyordu ve böylece kamu işlerine katılanlar *assiduous* oluyordu. Bundan başka kimi yazarlar kelimenin sedere oturmak fiilinden geldiğini düşünmektedir. Buradan yere yerleşmiş sürekli var olan anlamına ulaşılır (Festus, 8 L.). Nicolet, **a.g.e.**, s. 157; Zaman içinde vergi ödeyen anlamındaki *assiduous* kelimesi zengin anlamını da kazanmıştır. Bu ayrım kanuni açıdan da gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Q. Ennius, On İki Levha Kanunu'nda (M.Ö. 450) borç doğurucu işlemlerde, sadece vergi ödeyenlerin, vergi ödeyenlere kefillik (*vindex*) yapabileceği bilgisini aktarmıştır. Oysa *proletarius*'ların kefilleri herhangi bir kimse olabilir (Aulus Gellius 16.10.5)". Nicolet, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁶⁷ Barthold George Niebuhr, **History of Rome**. Volume I, Çeviren: Julius Charles Hare, M.A and Connop Thirlwall (M.A. Cambridge,1828.), s. 406.

¹⁶⁸ Smith, "Tributum", 1875, **a.g.e.**, s. 1156-7; Nicolet, **a.g.e.**, s. 157.

¹⁶⁹ Vergi yasalarına göre kural olarak vergi mükellefi olması gereken kişi ya da grupların vergi mükellefiyeti dışında kalmasıdır. Günümüzde vergi muafiyetleri tam veya kısmi, geçici veya sürekli,

zamanında *pleb*'ler liman vergilerinden ve *tributum* ödemekten muaf tutulmuşlardı. Ancak bu yönde karar alınmasında en büyük etken, *Senatus*'un ülke dışında devam eden savaşlar karşısında içteki huzursuzluklarla ve ayaklanmalarla uğraşmak istememesidir (Liv. 2.9; 23.48.8).¹⁷⁰ Fakat kural olarak Romalılar, sadece yabancılara vergi muafiyeti tanımışlar, hatta bu verginin Yunan dünyasındaki denginden, yabancılar değil fakirler, dullar ve yetimler muaf tutulmuş iken dulları ve yetimleri dahi bu vergiyi ödemekle yükümlü hale getirmişlerdir. Livius'a ait, *tributum* vergisinden muaf olmayı talep eden rahiplere (*augur*'lar, *pontifex*'ler) ilişkin bir metin vardır (33.42). Livius'un söz konusu metni M.Ö. 196 yılının olaylarını aktarmaktadır. Şehir *quaestor*'ları Q. Fabius Labeo ve P. Aurelius ile rahipler (*pontifex*) arasında anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. *Quaestor*'lar İkinci Pön Savaşı boyunca *tributum* vergisi ödemedikleri gerekçesiyle *augur* ve *pontifex*'lerden bu vergiyi ödemelerini istemişlerdir. Ancak rahipler (*pontifex*), bu vergiyi ödememek için *Pleb tribunus*'larına¹⁷¹ itirazda bulunmuşlardır. Ancak rahiplerin vergi muafiyetine yönelik istekleri kabul görmemiştir ve her bir savaş yılı için paylarına düşeni ödemeye mecbur kılınmışlardır.¹⁷² Esasen *tributum* vergisinin, vergi olma niteliği tartışmalıdır. Zira *tributum* düzenli ve sürekli alınan bir vergi değildir. Zaman zaman alınmadığı dönemler de olmuştur. Bu verginin, M.Ö. 406 yılındaki askerlere maaş ödemesinin başlamasıyla daha düzenli olarak alınmaya başlandığı (Liv. 4.59),

koşullu veya koşulsuz olabilir. Vergi muafiyeti, ilke olarak vergilendirilmesi gereken kişilerin kanunla vergi dışı kalmasıdır. Vergi kanunlarında, sosyal, ekonomik, kültürel, mâli, idari ve siyasi nedenlerle muafiyet hükümlerine yer verilmektedir. Kamil Mutluer, Fethi Heper ve Recai Dönmez, **Vergi Hukuku** (Yedinci basım. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi, 2009), s. 90.

¹⁷⁰ Roth, **a.g.e.**, s. 224.

¹⁷¹ *Pleb*'ler tarafından seçilen ve Roma'da onların çıkarlarını koruyan *magistra*'lara, *tribunus plebis* denilmektedir. *Tribunus plebis*, devlet işlerine karışmasa, *imperium*'u olmadığından orduyu kumanda edemese, halk meclislerini toplantıya davet edemese de, *pleb*'lerin çıkarlarını korumak için çok önemli bir araca sahipti. *Tribunus plebis*, bakışa *magistra*'ların ve *senatus*'un yaptığı işlemlere karşılık, *intercessio* denilen veto hakkını kullanarak, işlemlerin icrasını durdurabilirdi. *Tribunus*'un dokunulmazlığı vardı (*sacrosanctus*). Onlar, *pleb*'lerin arzu ve şikâyetlerini dinleyebilmek için, bir yıllık görevleri sırasında, Roma'dan dışarı çıkamaz, evlerinin kapısını gece gündüz açık tutarlardı. Oluşturdukları yıl olan M.Ö. 493'te sayıları iki, M.Ö. 471'te dört, M.Ö. 457'den sonra on tane olmuştur. *Pleb* meclislerini (*consilia plebis*) toplayarak, *plebiscitum* teklifinde bulunabilirlerdi. Halk tribunuluğu anlamına gelen *tribunus plebis*, çok geniş kapsamlı olmayan yetkilerine rağmen, *patricius*'ların faaliyetlerine karşılık bir fren oluşturmuştur. Okandan, **a.g.e.**, s. 44 vd.

¹⁷² Ramsay, **a.g.e.**, s 235; Smith, "Tributum", 1875, **a.g.e.**, s. 1156-7.

ancak savaş olmadığı zamanlarda veya hazine doluyken alınmadığı bilinmektedir.¹⁷³ Örneğin Titus Manlius Torquatus ile Gaius Plautius'un *consul*'lüğü (M.Ö. 347) zamanında, askere alınma faaliyetleri durdurulmuş, *tributum* vergisi alınmamıştır (Liv. 7.27.4).¹⁷⁴ Ancak, Roma Devleti'nin, M.Ö. 168 yılına kadar, karşılaştığı mâli bunalımları, sık sık vatandaşlara *tributum* vergisi yükleyerek atlatma yoluna gittiği gözlenmiştir.¹⁷⁵ Roma vatandaşlarının *tributum* yükümlülüğü M.Ö. 167 yılına kadar devam etmiştir. M.Ö. 167 yılında Aemilius Paulus'un, Makedonya'yı fethi (Cic. de Off. 2.76; Plin. N.H. 18, 3 veya 17; Val. Max. 4.3.8) Roma halkının bu doğrudan vergiyi ödemekten uzunca bir süre muaf olmasına yol açan görünürdeki önemli nedendir. Bu verginin kaldırıldığını düşündürecek kadar uzunca bir süre alınmamasının en büyük nedeni Roma'nın büyüme sürecine eyalet idaresini katmış, eyalet idaresi sayesinde önemli gelir kaynakları elde edilmiş olması ve böylece Roma vatandaşlarının üzerindeki vergi yükünün, Romalı olmayan unsurlar üzerine yüklenerek hafifletilmiş olmasıdır.¹⁷⁶ Ancak Romalıların, M.Ö. 167 yılından itibaren *tributum* vergisinden muaf olmaları tamamen fiili bir durumdur; *tributum* vergisi hiçbir zaman, resmi ve kanuni olarak alınan bir karar ile uygulamadan kaldırılmamıştır. Bu nedenle ihtiyaç duyulması halinde tekrar yürürlüğe konulma ihtimali her zaman söz konusu olmuştur.¹⁷⁷ Nitekim tam 124 yıl süren bu fiili vergi muafiyeti, Gaius Julius Caesar'ın öldürülmesinden (M.Ö 44) sonra başlayan sıkıntılı dönemde son bulmuştur. Yoksullaşan devlet hazinesi, *tributum* vergisi ile doldurulmaya çalışılmıştır. Bu süreçte, görev süreleri 31 Aralık itibariyle

¹⁷³ Sandys, **a.g.e.**, s.345.

¹⁷⁴ Nicolet, **a.g.e.**, s. 155; Liv. 7.27.4." "Leuatae maxime res, quia tributo ac dilectu supersessum"; Liv. 7.27.4. "Asker alınması ve *tributum* vergisi durdurularak *pleb*'lerin yükü hafifletilmiştir".

¹⁷⁵ Ramsay, **a.g.e.**, s 235; Botsford, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁷⁶ Cic. de Off. 2.76 "Paulus bir generalin elde edebileceği en büyük hazineyi yani çok değerli ve büyük olan bütün Makedonya hazinesini ele geçirdiği için *tributum* vergisinin sonu gelmiştir"; Val. Max. 4.3.8 "Paulus Makedonyalı kuvvetlerle beraber Kral Perseus'u yendiği zaman bizim şehrimize miras kalan yoksulluğu ortadan kaldırdı o zamana kadar ilk kez Roma halkı *tributum* vergisinin yükünden azlolarak kurtuldu". Anthon, **a.g.e.**, s. 140; Pulliam, **a.g.m.**, s. 546; Ramsay, **a.g.e.**, s 235-6.; Nicolet, **a.g.e.**, s. 150; Adam, **a.g.e.**, s. 54.; Sandys, **a.g.e.**, s. 345.

¹⁷⁷ Nicolet, **a.g.e.**, s. 150, 155; Botsford, **a.g.e.**, s. 63.

dolan Antonius ile Dolabella'nın yerine 43 yılının *consul*'leri olarak atanan Hirtius ve Pansa döneminde, devlet harcamaları için yeniden bu vergi alınmaya başlanmıştır (Plut. Aem. Paul. 38. Cic. ad Fam. XII. 30. Cic. Phil. 2. 37).¹⁷⁸ Görüldüğü üzere Roma vatandaşlarına sağlanan vergi muafiyetleri çoğunlukla kanunen getirilmeyip fiili koşulların oluşturduğu elverişli ortam nedeniyle tanındığı için Romalılar, vergi mükellefiyetinden hukuken olmasa da devletin gelirlerinin bol olması ve iyi yönetilmesi koşuluyla muaf kalacaklarının bilincinde olarak yaşamışlardır. Bu bilinç, yönetici sınıfın yanı sıra, sıradan Roma vatandaşlarının dahi, *tributum*'dan muaf olarak yaşadıkları zamanlarda bile mâli konulara her zaman ilgi göstermelerine neden olmuştur. Ancak asıl neden ise M.Ö. 2. yüzyılın ortalarından (M.Ö. 167) itibaren dört yüzyıl boyunca İtalya'da *tributum*'dan muaf olan Roma vatandaşlarının, eyalet idaresi altında yaşaması veya arazi sahibi olması durumunda, tıpkı eyaletliler gibi çeşitli vergilere tabi olmalarıdır.

Cumhuriyet Dönemi'nde, vatandaşlar *tributum* vergisine ilişkin müzakerelerde bulunamadıkları gibi bu vergiye itiraz hakları da yoktu. *Tributum*, düzenli *vectigalia*'nın aksine, en azından teoride, *Senatus* tarafından her yıl alınması onaylanan ve miktarı ayarlanmış olan olağandışı bir vergidir. *Tributum* vergisinin konulması *Senatus*'un ve *magistra*'ların yetkisindeydi. Mâli yılın başında, bir başka deyişle eyaletlere yeni *magistra*'lar tahsis edildiği zaman, *Senatus*, mâli ihtiyaçlar doğrultusunda gereken düzenlemeleri yapardı. Mâli ihtiyaçlar için gereken miktar genel bir biçimde, çoğu zaman ya kamu hizmetlerinin gerektirdiği ölçüde ya da genel bir seferberlik emrine (*dilectus*¹⁷⁹) bağlı olarak *Senatus* tarafından belirlenmekteydi. Bu miktara göre *tributum* vergisi belirlenirdi. Örneğin söz konusu yıl için iki kat *tributum* alınacağına karar verirdi. *Senatus*, *decretum* yoluyla *tributum*'un hangi yıl ne kadar alınacağına karar

¹⁷⁸ Plutarch, Aemilius Paullus 38.1 “Makedonyadaki Amelius’un ganimetlerine bir de insanların duyduğu büyük sevgi sınırsız sevgi eklenmişti. Çünkü kamu hazinesine çok fazla gelir getirdiği için, M.Ö. 43 yılındaki Antony ile Octavius Caesar arasındaki Mutina savaşı sırasında *consul*’lük yapan Hirtius ve Pansa zamanına kadar vergi ödemediler”. Ramsay, a.g.e., s. 235; Nicolet, a.g.e., s. 149; Anthon, a.g.e., s. 140.

¹⁷⁹ *Dilectus*, Romalıların askerlik hizmetini yerine getirmek için toplanmasıdır, askere çağırılmasıdır.

verirdi.¹⁸⁰ Daha sonra bu husus *tributum*'un tahsilini emreden *magistra*'nın yetki alanına geçirdi. Genellikle bu emir bir *edictum* ile düzenlenirdi. *Magistra*'nın yaptığı bu işleme teknik terimiyle *indicere tributum* denirdi. Daha sonra gerçek tahsil aşamasına gelirdi. Bu aşama *exactio* olarak bilinirdi. Vergiyi ödemekle sorumlu olan halk ise mükelleftir (*conferre tributum*). Vergiyi ödemeye *conlatio* denirdi.¹⁸¹

Verginin *Senatus* tarafından belirleniyor olması, vergilerin kanuniliği ilkesinin eski zaman uygulamasına bir örnek teşkil etmektedir. *Tributum*'un miktarı, askerlerin ödemelerini, Roma ordusunun mühimmatını ve daha sonraki zamanlarda da müttefik askerlerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde belirlenen *ad valorem* bir vergidir (Liv. 5.10; Dion. Hal. 4.19.1–4.).¹⁸²

Roma'da verginin tarhı, tahakkuku ve tahsili aşamalarından her biri kendine has hukukî durumlar meydana getirmektedir. Roma vergi sistemindeki tarh aşaması *census* vasıtasıyla gerçekleştirilirdi.¹⁸³

Roma'da vergi mükellefleri, sahip oldukları malvarlıklarını, beş yılda bir yapılan nüfus sayımı (*census*) sırasında ayrıntılı olarak beyan ederler ve ayrıca bu

¹⁸⁰ Nicolet, **a.g.e.**, s. 165; Roth, **a.g.e.**, s. 224; Ramsay, **a.g.e.**, s. 235; Oskar Seyffert, "Dilectus" **Dictionary of Classical Antiquities**. ed. Henry Nettleship and J. E. Sandys (1894), s. 186.

¹⁸¹ Nicolet, **a.g.e.**, s. 165.

¹⁸² Roth, **a.g.e.**, s. 224. Vergi matrahı bazen teknik bir miktar veya fiziki bir ölçü olarak ifade edilebilir. Bu tür vergilere spesifik vergi denir. Söz konusu vergiler ağırlık, sayı, hacim, yüzölçümü, uzunluk gibi teknik miktarlar üzerinden hesaplanır. Vergi miktarı ekonomik parasal bir değer olarak öngörülmüşse, bu tür vergilere *ad valorem* (değer esasına dayalı) vergiler denir. *Ad valorem* vergiler konjonktürel dalgalanmalar karşısında esnekliğe sahiptirler.

¹⁸³ Verginin tarhı, verginin hesaplanmasında, üzerine oran ya da tarife uygulanarak, ödenecek miktarın belirlenmesine yarayan ekonomik değer ya da fiziki unsura (yani matraha) söz konusu oran ya da tarifenin uygulanmasıdır. Vergi borcunun hesaplanabilmesi için verginin konusunun indirgendiği teknik-fiziksel ya da ekonomik-parasal büyüklüğe matrah denir. Vergi matrahı vergi borcunun hesaplanabilmesi için dayanılan temeli ifade eder. Verginin matrahı üzerinden vergi hesaplanacak unsur demektir. Verginin konusunun kanuna göre belirlenen vergi değeridir. Matrah belirlendikten sonra yapılması gereken vergi oranını veya vergi tarifesini ona uygulayarak vergi miktarını hesaplamaktır.

malvarlıklarına bir değer biçerlerdi. Mal varlığı beyanında bulunmak her vatandaşın görevidi. Eksik beyanda bulunarak mal kaçırmanın cezalarından biri, *ensor* tarafından köle olarak satılmaktı. Beyan edilen bu meblağ verginin matrahı olurdu. Bu matraha *ensor*'ler tarafından belirtilen oranlar uygulanarak ödenmesi gereken *tributum* vergisi hesaplanmaktadır. İşte bu *ensor* tarafından yapılan hesaplama işlemi ile vergi tarh edilmiş olurdu (Liv. 4.60; 6. 32).¹⁸⁴ Bir başka deyişle vergi, mükelleflerin beyanı üzerinden tarh edilirdi. Tarh ile birlikte, ödenmesi gereken vergi miktarı kesinleşmiş sayılır, yani tahakkuk etmiş olur; verginin mükelleften istenebilmesi için gereken verginin tahakkuk aşaması tamamlanmış olurdu. Görüldüğü üzere, *tributum*'da vergiyi doğuran olay ya da ekonomik değer beyan edilen servettir. Bu nednele *tributum* bir servet ve mülk vergisidir. Her Roma vatandaşı, *ensor*'lerin kayıtlarına giren sahip oldukları servetin belirli bir yüzdesini vergi olarak vermeliydi.¹⁸⁵ *Tributum* vergisinin olağan zamanlardaki oranı, genellikle *ensor*'lerin defterlerine kaydedilen servetin binde 1'i idi (Liv. 24.15; 39.7).¹⁸⁶ Bununla beraber mâli koşullara bağlı olarak zaman zaman verginin oranı değişebiliyordu. Ancak hiçbir zaman verginin belli bir oran dâhilinde toplanması ilkesi değişmiyordu.

Kural olarak vatandaşlar servetlerinin miktarını bildirmekle sorumludurlar. Ancak bazen *ensor*'lere aynı zamanda *tributum* vergisini kendiliğinden hesaplama yani re'sen tarh etme (veya ikmalen tarh) yetkisi de verilmiştir.¹⁸⁷ Örneğin 184 yılında *ensor* Cato ve meslektaşları, mücevherler, araçlar, yüksek ücretli köleler gibi lüks kullanım eşyalarının beyan edilen miktarını kabul etmemişlerdir. Beyan edilenin on katı miktarına hükmetmişler ve tesbit edilen miktarın üzerinden de eksik beyanda bulunulduğu için % 0.3 bir vergi uygulanmışlardır (Liv. 39.44).¹⁸⁸ Binde 3'lük oran,

¹⁸⁴ Ramsay, **a.g.e.**, s 235; Smith, "Tributum", 1875, **a.g.e.**, s. 1156-7.

¹⁸⁵ Ramsay, **a.g.e.**, s 235.

¹⁸⁶ Ramsay, **a.g.e.**, s 235; Anthon, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁸⁷ Smith, "Tributum", 1875, **a.g.e.**, s. 1156-7.

¹⁸⁸ Tahakkuk aşaması tüm sınıflar için sert ve zorlu geçmiştir. Örneğin Lucius Cornelius Scipio Asiaticus Asiagenes, equites kütüklerinin gözden geçirilmesi üzerine equites listelerinden çıkarılmıştır. 15,000 as ve üstündeki değere sahip olan tüm kadın elbiseleri, ziynet ve taşıtların yemin karşılığında beyan edimesi emredilmiştir. Sayımda beyan edilen değerlerin 10 katı kadar vergi tahakkuk edilmesine karar verilmiştir.

sadece ceza niteliğindeki bir orandır ve *censor*'lerin belirlediği *tributum*'un oranı ile hiçbir ilgisi yoktur.¹⁸⁹ Bir diğer önemli örnek olarak biraz daha erken tarihli olan M.Ö. 434 yılı *censor*'lerinin uygulamaları gösterilebilir. Bu yılın *censor*'leri, kendilerine karşı kötü uygulamaları olan, örneğin görev sürelerini kısaltmaya çalışan diktatör Mam. Amemilius Mamercinus'tan intikam almak için, onun kayıtlı olduğu *tribus*'u değiştirmişlerdir. Mamercinus ait olduğu sınıftan çıkarılmış ve sadece vergi ödeme mükellefiyeti olan bir sınıfa (*aerarius*) kayıt edilmiştir. Bunun sonucunda Mamercinus, tam Roma vatandaşı olmanın ayrıcalığından mahrum edilmesinin yanı sıra, bir de eskiden ödediği verginin sekiz katı kadar vergi ödemekle yükümlü hale getirilmiştir.¹⁹⁰ *Census*'a göre verginin hesaplanması, *tributum*'u, genel olarak katsayılı bir vergi haline sokmuştur. Ancak, *censor*'lere tanınan kişilerin malvarlığı değerlerinin miktarı üzerindeki takdir yetkisi sonucu, bazen bu vergiyi artan oranlı hale getirmiştir (Liv. 39.44).¹⁹¹ Örneğin, sorun çıkaran Latin kolonileri M.Ö. 204 yılında binde üç oranında yıllık *stipendium* (yani *tributum*) ödemekle yükümlü tutulmuşlardı. Bunlara Roma vatandaşlarına uygulanan *tributum* oranı uygulanmamıştır.¹⁹²

Benzer şekilde en son yapılan *lustrum*'dan sonra 10,000 as veya daha üstü bir fiyatı satılan 20 yaşın altındaki erkek köleler için de 10 kat daha fazla vergi tahakkuk ettirilmiştir. Bu şekilde tahakkuk eden vergiye %3 oranında bir vergi daha eklenmiştir (Liv. 39.44).

¹⁸⁹ Nicolet, **a.g.e.**, s. 158; Ramsay, **a.g.e.**, s. 235; Anthon, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁹⁰ Nicolet, **a.g.e.**, s. 158.

Liv. 4.24.7 *Censor*'ler, Romalı bir *magistra*'nın yetkilerini sınırlandırdığı için Mamercus'a çok kızmışlardı. Onu kendi *tribus*'undan çıkarmışlar, vergi matrahını yükseltmişler ve imtiyazlarını geri almışlardır.

¹⁹¹ Nicolet, **a.g.e.**, s. 158; Ramsay, **a.g.e.**, s. 235; Ekonomistler vergileri, artan oranlı vergiler, nisbi vergiler veya azalan oranlı vergiler olarak sınıflandırmışlardır. Bir vergi eğer zenginler diğerlerinden büyük oranda öderlerse artan oranlı vergi; eğer oran aynı ise nisbi vergi ve eğer fakirler zenginlerden daha büyük oranda öderse azalan vergidir. Türk vergi sistemi içerisindeki gelir vergileri görünürde artan oranlıdır çünkü derecelidir. Satış, gümrük ve taşınmaz vergileri nisbi vergilerdir, oranlar herkes için aynıdır. Baş vergisi ve lisans vergisi, harcı azalan oranlı vergilerdir, belirlenmiş oran fakirlerin servetlerinden zenginlere göre daha büyük oranda alınır.

¹⁹² Nicolet, **a.g.e.**, s. 158, s. 35.

Tributum'un ilk ortaya çıkışı ve organize ediliş şeklini dikkate alırsak, modern vergi türünden daha çok Greklere özgü olan ve devlet yararına olmak üzere bazı masrafların özel kişilerce yüklenmesi olarak tanımlanan *leitourgia*'ya benzetebiliriz. Bu tip mâli yükümlülük, bir vergiden çok devlet çıkarları için, özel kişiler tarafından taahhüt edilen mâli yardımlar olarak algılanmaktaydı.¹⁹³ Ayrıca zaman zaman alınan *tributum*'un özellikle zafer ile sonuçlanan savaşlardan sonra, düşmandan alınan ganimetin ve haraçın, savaş masraflarını karşılamaya yetecek kadar çok olduğu zamanlarda geri ödenmesi de bu verginin vergi olma niteliğini tartışmalı yapmaktaydı.¹⁹⁴ Örneğin *Senatus*, M.Ö. 187 yılında, Manlius Vulso'nun zafer sonrası elde ettiği ganimetle, savaş öncesinde halktan toplanmış olan *tributum* vergisinin geri ödemesini kararlaştırılmıştır (Liv. 39.7).¹⁹⁵ Dionysus'un aktardığı bir metne göre (19.16.3) benzer bir durum *consul* Fabricius'un¹⁹⁶ M.Ö. 293 yılında Samnitlere karşı kazandığı zafer sonrasında yaptığı konuşmalarda da kendisini göstermektedir. Bu metinde Fabricius, ordusunun yağmalanan birçok şehrin ganimetleriyle zenginleştiğine ve devam etmekte olan savaş için, özel bir çeşit vergi olarak önceden mâli katkıda bulunmuş olan özel kişilerin katkı paylarını geri ödediğine ilişkin vurgu yapmıştır.¹⁹⁷ Diğer bir örnek olarak, M.Ö. 186 yılında Gnaeus Manlius Vulso'nun Galya'lılara karşı kazandığı zaferden sonra yapılan konuşmaya dayanarak, vatandaşlara verdikleri verginin geri ödendiği dikkate alındığında bu ikinci vergi bir iç borçlanma olarak düşünülebilir. Bu oranı yükseltmiş *tributum*'un geri ödendiğine dair daha kesin

¹⁹³ Nicolet, **a.g.e.**, s. 153 vd.

¹⁹⁴ Berger, "Tributum", 2004, **a.g.e.**, s. 553.

¹⁹⁵ Roth, **a.g.e.**, s. 224.

¹⁹⁶ Gaius Fabricius Luscinius, M.Ö. 293 ilâ M.Ö. 287 yılları arasında süren Roma-Samnit savaşlarının başarılı *consul*'lerindedir. Dionysus'a göre, *consul* olarak Samnit, Lucan ve Brutti halklarına karşı savaşmış, bir sürü galibiyet kazanmış, ordusunu zenginleştiren bir sürü zengin şehri yağmalamış, vatandaşların savaştan önce ödedikleri vergileri geri vermiş ve zafer törenin den sonra hazineye 400 *talentum* koymuştur (19.16.3).

¹⁹⁷ Nicolet, **a.g.e.**, s. 156.

bir kanıt olarak gösterilebilir (Liv. 39.7. 4–5).¹⁹⁸ Söz konusu metne ilişkin iki hususa dikkat çekmekte fayda vardır. Birincisi Livius’un sözünü ettiği Manlius Vulso’nun geri ödediği oran vergi oranını göstermez. İkinci husus ise söz konusu konuşmada geçen “*stipendium collatum a populo in publicum*” (Liv. 39.7. 4-5) ifadesinde, *stipendium* ifadesinin kullanılmış olmasına rağmen, buradaki *stipendium* teriminin *tributum* olarak anlaşılması gerekliliğidir. Benzer şekilde Liv. 33.42.3 deki *stipendium* da *tributum* anlamda kullanılmıştır.¹⁹⁹ M.Ö. 293 yılındaki örneğine bakılırsa *tributum*’u, geri ödemeli bir vergi olarak düşünmek gerekir. Öte yandan, bundan 21 yıl sonra başlatılan uygulama ile geri ödmeden vazgeçilmiştir. Bunun yerine ganimetin iyi olması durumunda geleceğe dönük olarak vergi muafiyetleri tanımıştır.²⁰⁰

¹⁹⁸ Liv. 39.7. 4–5 “Cn. Manlius zaferle birlikte, arabalarla taşıdığı, her biri her biri 200 pound ağırlığındaki 200 altın taç, 220,000 pound ağırlığındaki gümüş, 2,103 pound ağırlığındaki altın, 127,000 Attic tetrachmas, 250 cistophori ve 16,320 Philip dönemi altın parası ile Galyalılar’dan kazanılan büyük miktardaki silah ve ganimeti de elde etmiştir. Düşman liderlerinin elli ikisi, Manlius’un savaş arabasının önü sıra yürümek zorunda bırakıldılar. Her bir lojyonere 42 denarii, centurion’lara bunun iki katı, süvarilere ise üç katı olmak üzere paylaşırma yapılmış ve hepsine çift maaş ödenmiştir. Manlius’un savaş arabasını izleyenler askeri ödüller kazandılar. Bu, askerlerin söylediği, Manlius’u kendilerinin iyi niyetini gören hoşgörülü bir komutan olarak betimledikleri şarkılardan da anlaşılmaktadır. Zaferinin parlaklığını arttıran, halktan ziyade askerler arasındaki popülerliği idi. Ancak Manlius’un dostları halkın gönlünü kazanmayı da başardılar. Bunu, halkın hazineye ödediği *stipendium*’un zaferle elde edilen ganimetlerden karşılanmasına ilişkin bir düzenlemenin *Senatus*’dan geçmesi için çaba harcayarak sağladılar. *Quaestor*’lar, doğru ve adil bir değerlendirme yaparak, her 1,000 as karşılığında 25 buçuk karşılanmasına karar verdiler.”

¹⁹⁹ Nicolet, **a.g.e.**, s. 156; Roma hazinesi oldukça doluydu çünkü *Consul* Manlius tarafından Asya’dan M.Ö. 187 yılında getirilene ganimeten elde edilen gelir henüz geçmiş yılların borçlanılan vergilerinin geri ödenmesi için kullanılmamıştı. Yani M.Ö. 187 yılında, olağan *tributum simplex*’in 25 ½ katından fazla toplanan ek vergiler hala geri ödenmemişti. Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 75. Liv. 33.42 “.....o yıl, rahipler sınıfı üyeleri ile kent *quaestor*ları Q. Fabius Labeo and P. Aurelius arasında ciddi bir anlaşmazlık yaşanmıştır. *Senatus*, Pön Savaşı için kaydedilen paranın geri ödemesinin katkıda bulunanlara yapılmasına ve bu amaçla paraya ihtiyaç bulunduğu karar vermiştir. Augur’lar ve pontifex’ler savaş sırasında katkıda (*stipendium*) bulunmadıklarından, *quaestor*’lar onlardan ödemedeki bulunmalarını istediler. Onlarsa, beyhude yere *pleb tribunus*’una temyize gittiler ve her bir savaş yılı için paylarına düşen payı ödemeye mecbur kıldılar.”

²⁰⁰ Nicolet, **a.g.e.**, s. 156.

2.1.2. Stipendium

Stipendium, Roma ordusunda askerlik hizmetini yerine getirenlere ödenen ücretin adıdır.²⁰¹ Roma ordusundaki her asker, askeri birliğinin gerekli ihtiyaçlarını kendisi karşılamak zorundaydı. Ancak askerlik hizmetini yerine getirirken uzun süre toprağından ayrı kalan Romalılar için ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Bu nedenle Roma Devleti, ya sefer öncesinde ya da sefer sonrasında, askerin sefer süresince geçim masrafını karşılamak amacıyla, askerlere belli bir miktarı maaş olarak ödemiştir.²⁰²

Askerlere maaş ödenmesine yönelik uygulamanın başlangıç tarihi geleneksel olarak Roma askerlerinin normalden daha uzun süre seferde kalmak zorunda oldukları, M.Ö. 406–398 yıllarındaki Veii kuşatması ile ilişkilendirilir.²⁰³ Bu süreçte *stipendium*, Roma ordusunun Veii şehri ile olası mücadelesinde, *Senatus*'un ihtiyacı olan asker sayısına ulaşabilmesinde gönüllü asker sayısını arttıracak özendirici önlemler alma kaygısı ile uygulanmaya başlanmıştır. *Stipendium*, askerleri ödüllendirme ve bu nedenle askerlik hizmetini meşrulaştırma aracı niteliği taşımaktaydı.²⁰⁴ Bu nedenle *Senatus* askerlik hizmetini yerine getirenlere, kamu hazinesinden belli bir miktar ücret (*stipendium*) ödenmesine karar vermiştir. *Senatus*'un bu kararı, *pleb*'leri, hem askerlik hizmetini yerine getirirken geride bıraktıkları mal ve mülklerinin azalmayacağı için hem de *pleb*'lerin veya *pleb tribunus*'larının herhangi bir teklifi olmaksızın kendiliğinden bu

²⁰¹ Roma ordusunda askerlik hizmetini yerine getirenlere ödenen ücretin *stipendium* olarak adlandırılmasının nedeni, madeni para ile M.Ö. 4. yüzyılın sonlarında tanışılmasına kadar Roma'da, ödeme aracı olarak kereste, tuz ve sığır gibi çeşitli mallar ile ağırlıklarına göre değerleri belirlenen bronz külçeleri veya parçaları (*aes*) kullanmış olmalarıdır. Maden külçelerinin *stipes* veya *stip* denmesi nedeniyle *stipendium* kelimesi ücret, ödenen şey, ödeme anlamı kazanmıştır. Mousourakis, **a.g.e.**, s. 51, dn 35.

²⁰² Seyffert, "Stipendium", 1894, **a.g.e.**, s. 603.

²⁰³ Botsford, **a.g.e.**, s. 62- 63; Nicolet, **a.g.e.**, s. 154; Nasmith, **a.g.e.**, s. 13 vd.

²⁰⁴ Henry C. Boren, "Studies Relating to the Stipendium Militum" **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, Vol. 32, No. 4 (4th Qtr., 1983), 427-460, s. 432

yönde bir karar vermesi çok sevindirmiştir. *Stipendium*'un ödenebilmesi için halkın üzerine herhangi bir vergi yükü yüklenebileceği olasılığından kaygılanan *pleb tribunos*'ları, *Senatus*'un bu kararına karşı temkinli yaklaşmışlardır. *Pleb tribunos*'ları, Roma ordusunda kendi masraflarını kendileri karşılayan varsıl pleb'lerden, eğer diğerlerinin masraflarına katlanmak ve askerlerin ücretinin karşılanması için vergi ödemek istemeyen olursa, koruyacaklarını ilan etmişlerdir. Ancak *Senatus*'un bu konuda geri adım atmaması, hatta bazı senatörlerce devlet hazinesine bu amaçla bronz parçaları tevdi edilmesi, *stipendium* uygulamasına karşı olası tepkileri bertaraf etmiştir. Özellikle varsıl *pleb*'lerce yapılan ödemelerin *patricius*'larca ve askelik çağındakilerce hoş karşılanması alt sınıftan *pleb*'lerin de sorun çıkartmadan para ödemelerini sağlamıştır. Böylece *Senatus*, Veii şehrine savaş ilan edilmesine yönelik kanunun kabulü üzerine yeni askeri *tribunos*'ların kumandası altında çoğunluğu gönüllülerden oluşan bir ordunun Veii şehrine doğru harekete geçmesini sağlayabilmiştir (Liv. 4.59.11; 4.60.8).²⁰⁵

Askerlerin aldığı maaşın adı olan *stipendium* kelimesinin zaman içerisinde vergi anlamı kazanmasının başlıca nedeni, zamanla Roma Devleti'nin maaş giderlerinin, Roma'ya mağlup olanlardan elde edilen ganimetlerle, haraçlarla ve vergilerle karşılanmaya başlanmış olmasıdır.²⁰⁶ Bu nedenle *stipendium* terimi hem ödeme hem de ceza anlamını taşımaktaydı.²⁰⁷ Sonraki zamanlarda ise özellikle eyaletlerce ödenen belirli bir miktardaki olağan verginin adı olarak teknik bir terim niteliğini kazanmıştır.²⁰⁸ *Stipendium*, işgalci Roma ordusu için mühimmat ve para sağlamak amacıyla, eyalet halkından para talep etme hakkından doğan bir vergi olarak tanımlanır olmuş; çoğunlukla da bu vergi ile askerlerin ücreti ödenmiştir.²⁰⁹ Bu vergi parayı veya

²⁰⁵ Nicolet, **a.g.e.**, s. 154.

²⁰⁶ Bu konuda bkz: Fergus Millar, "The Last Century of the Republic. Whose History?" **The Journal of Roman Studies**, Vol. 85, (1995), 236-243; Fadıl Hakkı Sur, "Maliye Tarihine Kısa Bir Bakış," **AÜHFD**, Cilt no 6, Sayı no 2-4, s. 249. Boren, **a.g.m.**, s. 432.

²⁰⁷ Boren, **a.g.e.**,s 430.

²⁰⁸ Berger, "Stipendium", 2004, **a.g.e.**, s. 716.

²⁰⁹ Roth, **a.g.e.**, s. 225.

ürünü kapsadığı gibi her ikisini birlikte kapsayabilirdi. *Stipendium* ödemekle yükümlü olan eyaletlere *stipendiarii* denirdi (Liv. 24. 47; 37. 55).²¹⁰ Cumhuriyet Dönemi'nde fethedilen bölgeden toplanacak olan *stipendium* miktarı, daha önce var olan vergilere göre belirlenir, fethedilen ülke mâli bölgelere ayrılır ve işgal edilen her bölge arazinin ve mallarının üzerine düşen vergiyi ödemekle yükümlü hale getirilirdi. Diğer vergi türlerinin aksine *stipendium* vergisi *publicanus*'larca değil, devlet hazinesine aktarılmak üzere doğrudan ilgili bölgelerdeki görevli devlet yetkilileri tarafından toplanırdı.²¹¹

2.1.3. Leitourgia

Antik çağ kent devleti, bireye verilen çok geniş kapsamlı sorumluluk temelinde şekillenen ekonomik ve sosyal yapısının kendine özgülüğü ile modern devletten farklıdır. Bugün devletin verdiği birçok hizmet, antik çağda *leitourgia* denilen ve özel sermayenin güçlü bir şekilde devlet hizmetine alınmasını gösteren bir iş hizmeti sistemi içinde yerine getirilirdi. Zengin vatandaşlar ile kent devletinin çıkar ortaklığına dayanan bu sistemde bazı kamu hizmetleri kentteki zengin vatandaşlar tarafından masrafların tamamı karşılanarak yerine getiriliyordu. Romalıların Greklerden aldığı bu sistem, özellikle savaş zamanı gemilerin donatılma masraflarının zengin vatandaşlarca yüklenilmesinde kendini göstermiştir. Romalılar gemi yapımı ve gemicilik konularındaki bilgisiz ve deneyimsizdiler. Bu nedenle ilk denizaşırı savaş olan Birinci Pön Savaşı'ndan önce, savaşta kullanılacak gemilerin, Roma veya Latin sahil kasabalarında yapımı için güney İtalya'daki Grek liman şehirlerinin gemi yapımında usta olan adamları, kiralanmak zorunda kalınmıştır. Birinci Pön Savaşı'nın ilk dönemlerinde devletin bu işe ayırdığı fon yeterli iken, gerek savaş esnasında gerekse kötü hava koşullar nedeniyle çok sayıda gemi ve adam kaybına uğramaları Roma hazinesini zor durumda bırakmıştır.²¹² Polybius (Hist. 1.63.6) bu savaş süresince

²¹⁰ Ramsay, **a.g.e.**, s. 232; Seyffert, **a.g.e.**, s. 603.

²¹¹ H. Hill, "Roman Revenues From Greece After 146 B.C." **Classical Philology**, Vol. 41, No. 1 (Jan., 1946), 35-42, s. 35.

²¹² Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 62,

Roma'nın 700 *quinqueremes* (büyük savaş gemisi) kaybettiğini ifade etmesine rağmen bu sayının abartılmış olması da kuvvetle muhtemeldir.²¹³ Bu nedenle Roma, gemi yapım işine özel kişilerin katkılarıyla devam etmek durumunda kalmıştır. Roma Devleti, bu tür bir yardım karşılığında savaşın kazanılması durumunda elde geçirilen ganimet ve tazminatlardan elde edilecek olan gelirleri gemi yapımı işine iştirak edenlere ödeyeceği yönünde taahhütte bulunmuştur. Bir çeşit savaş maliyetlerini karşılama metodu olan bu sistem, ilginç bir savaş istikrazı yöntemidir. Roma Devleti gelecekteki ganimeti ve tazminatları rehin göstererek özel kişilerden bir nevi borç almıştır.²¹⁴ Zengin Roma vatandaşları gemi yapımı için ya bireysel olarak ya da ikişerli veya üçerli gruplar halinde birleşerek talip olmuşlardır. Bu kişi veya gruplar savaşta kullanılacak bir geminin yapım işi haricinde geminin mürettebatından ve donanımından da sorumludurlar. Bu nedenle bu tür bir ortaklığa giren kişi, savaş sırasında kölelerden oluşan kürekçi mürettebat kullanılmadığından, 500 kişilik bir vatandaş mürettebatı için 5000 ile 15000 *denarius* arasında bir pay ayırmalıydı. İkinci Pön Savaşı'nda ise (M.Ö. 214), tıpkı Birinci Pön Savaşı'nda olduğu gibi, varlıklı kişilerin katkı paylarına ihtiyaç duyulmuştur. *Senatus*, artan oranlarda *leitourgia* yüklemiştir (Liv. 24.11). Donanmanın en kısa sürede hazır olabilmesi için kürekçilerin temini işi varlıklı kişilere varlıkları oranında yüklenmiştir. Örneğin 50,000 ila 100,000 *as* malvarlığına sahip olan biri donanma için bulduğu bir kürekçinin altı aylık maaşını ödemekle yükümlü olduğu gibi aylık yiyecek ihtiyacını da karşılamak zorundaydı. Senatörler ise yılda sekiz kürekçiyi donanmanın kullanımına yiyecek ve maaş koşulunu yerine getirerek hazır bulundurmakla yükümlüydü (Liv. 24.11.7-9).²¹⁵ M.Ö. 210 yılında Roma donanması bir kez daha kürekçi bulmakta ve maaş ödemekte zorlanınca yine bir *leitourgia* çağrısında bulunulmuştur. Ancak ağır vergi yükleri yüzünden çağrıya yapılan itirazlar üzerine *consül*, en uygun zamanda devletin yapılan katkı paylarını ödeyeceğini beyan ederek senatörlerinde mümkün olduğunca gönüllü olarak katkıda bulunmaları konusunda teklifte bulunmuştur. Bu katkının niteliğinin bağış mı yoksa ödünç mü olduğu konusu

²¹³ Polyb. Hist 1.63.6 "Birinci Pön Savaşı sırasında deniz kazası sonucu Romalılar 700, Kartacalılar ise 500 *quinqueremes* kaybetmişlerdir".

²¹⁴ Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 62.

²¹⁵ Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 86.

tartışmalıdır? Livius (26.36) ilk olarak ödünç olarak bahsetmiş ve devletin (Liv. 29,16) bu katkıyı geri ödediğini belirtmiştir. Bu *leitourgia*'nın konusunu mücevherler, değerli sofrta takımları ve değerli madenler oluşturmuştur. *Oppia* yasaının (*lex Oppia*, M.Ö. 215) henüz ciddi bir şekilde bireylerin mücevher ve sofrta takımı kullanılmasının sınırlarını belirlediği yasaklamasın ardından bu çağrı yapıldığı için mevcut altın ve gümüş miktarı fazladır (Liv. 34. 1). M. Valerius Laevinus, alınan bu ödüçlerin geri ödenmesi için M.Ö. 204 de bir teklif vermiştir (Liv. 29.16). Geri ödemenin üç taksitle yapılmasına karar verilmiş, ilk taksit hâlihazırda kazanılan ganimetle ödenmiştir, taksitlerden biri 2 yıl içinde ödenecek iken son taksit ödemesi 4 yıl sonraya kalmıştır. Son taksit ödemesinin olduğu M.Ö. 200 yılı Makedonya savaşı patlak vermiştir. Bu sırada artan talepler karşısında Roma Devleti borcunu kamu arazilerini istediği zaman geri alma koşuluyla yapmış olduğu bir *stipulatio* yoluyla bireylere dağıtmıştır ancak devlet hiç br zaman bu arazileri geri talep etmemiştir. M.Ö. 200 yılına gelindiğine ise Publius Cornelius Scipio'nun Afrika'ya saldırma teklifi üzerine, *Senatus*, devletin yeni bir sefer hazırlığını karşılamak üzere gerekli savaş donanımlarını, yeni gemileri karşılamak için bütçesinin yetersizliğini bildirmiştir. Scipio, askeri sefer ve savaş masaraflarını karşılamak üzere para ve aynı katkı çağrısında bulunmuştur. Scipio bu çağrısında başarılı olmuştur (Liv. 28.45).²¹⁶

2.2. Arazi Gelirleri

Gerek İtalya'daki (özellikle *Campania* bölgesindeki) gerekse eyaletlerdeki devlete ait topraklardan (*ager publicus*) elde edilen gelirler, arazinin elde bulundurulma şekline bakılmaksızın arazinin tarım arazisi veya otlak arazisi olmasına göre, öşür (*decumae*) veya *scriptura* olarak adlandırılırdı.

²¹⁶ Frank, 1975, a.g.e., s.90-3.

2.2.1. Öşür

Öşür (*decumae*), M.Ö. ikinci yüzyıldan sonra savaşlar sonrası ele geçirilen, çoğu kez *patricius* sınıfına satılan ya da kiralananan topraklardan (*ager publicus*'lardan) elde edilen tahıl hasadından onda bir (%10'u) oranında alınan vergidir. *Ager publicus*'ları işgal edenler, toprak ürünlerinin onda biri'ni (1/10) vergi olarak verirlerdi. Kelime anlamı “onda bir (1/10)” olan öşürün çoğulu aşar'dır.²¹⁷ Öşür gerek İtalya Yarımadası'nda gerekse eyalet sisteminin oluşumuna paralel olarak eyaletlerden alınan aynı bir vergi türü olarak Roma Devleti'nin gelirleri arasına girmiştir. Hububat, yağ, şarap gibi ürünlerin on biri oranındaki öşür vergisi, *publicanus*'lar aracılığıyla iltizam usulü ile tahsil edilirdi. *Decumae* toplama hakkını devletten satın alan *publicanus*'lara aynı zamanda *decumani* denirdi.²¹⁸ Roma, öşür vergisi ile Pön Savaşları sürecinde tanışmıştır. Başlıca öşür geliri elde edilen eyaletler Asya ve Sicilya idi. Tahıl hasadından elde edilen gelirin onda biri (%10'u) üzerinden vergi alması üzerine kurulu bu sistem, Sicilya'da, Kral Hiero dönemindeki uygulamadan alınmıştır. Sicilya halkının elindeki ¾ oranındaki toprağa dokunulmamış ve öşür vergisi alınan topraklar olarak belirlenmiştir. Roma, bu eyalette, Kral Hiero'nun ve Kartacalıların uyguladıkları vergilendirme usulünü (*lex Hieronica*) sınırlı bir takım değişiklikler yapmak suretiyle devam ettirmiştir. Cicero'nun Verres aleyhine karşı yaptığı konuşmasında, Roma halkına ve Senatosuna dost ve müttefik kabul edilen Sicilya'nın Verres vali olana kadar ağır bir vergi yükü altında bırakıldığı gibi vergi sisteminin de değiştirilmediğini vurgulamıştır. (Cic. in Verr. 2.3.12–15).²¹⁹ Yine aynı şekilde tarihçi Livius, hububatın öşür olarak (*decumae*) Roma ordularını ve donanmayı beslemek üzere Sicilya'dan nasıl nakledildiğini, adanın ilk eyalet valisi olarak görev yapan *proconsulu* M. Valerius Aevinus'un uygulamaları doğrultusunda anlatmıştır. M. Valerius, ekili ve ekili olmayan çiftlikleri tespit etmiş, ürünü toplatmış ve Roma'ya ve Catina'ya hububatı naklettirmiştir. Tarentum yakınındaki yaz kampında (*aestiva*) olan Roma Ordusu'na dahi hububat ulaşmıştır (Liv. 27.8). Makedonya Savaşı'nda (172–167) ise Sicilya ve

²¹⁷ Cicero, Pompeius'un Yetkisi Hakkında, a.g.e., s. 35-6; Adams, a.g.e., s. 81-2.

²¹⁸ Smith, “Decumae”, 1875, a.g.e., s. 387.

²¹⁹ Roth, a.g.e., s. 225; Frank 2003, a.g.e., s. 59

Sardinya eyaletlerinden, Roma Ordusu'nu desteklemek amacıyla, öşür vergileri iki kat fazla toplanmıştır. *Senatus* kararları doğrultusunda *consul* M. Aemilius Lepidus, Sicilya eyaletinin, *consul* L. Oppius Salinator ise Sardinya eyaletininiki katına çıkarılan öşür vergisini toplamakla görevlendirilmiş (Liv. 36.2.12).²²⁰

Sicilya'nın öşürü, Roma fethinden önceki dönemde Kral Hiero zamanında olduğu gibi Syrakusia'da yapılan bir açık arttırma ile her bir şehrin öşrü ayrı ayrı iltizama verilirdi. Ancak Sicilya'da teminat miktarları düşük tutularak *publicanus*'ların aksine bireysel ve yerel girişimlerin vergi toplayıcılığı ihalelerine katılma olanakları korunmuş ve bu şekilde *publicanus*'ların baskısı azaltılmaya çalışılmıştır.²²¹ Uygulanan bu sistem, ya bizzat *publicanus*'larca ya da Roma valileriyle işbirliği içerisinde yaptıkları usulsüzlükler sonucu zaman zaman eyaletlere büyük bir yük oluşturmuştur. Örneğin Sicilya'da, düzenli öşürün yanı sıra, eyalet valisi ve maiyetindekilerin hububat ihtiyacı (*frumentum in cellam*), *Senatus*'un ayrıca buna ödenek ayırmasına rağmen Sicilya'lılardan ek öşür (*alterae decumae*) talep edilerek karşılanmaya çalışılmıştır.²²²

Anadolu'da ise Sempronius Gracchus döneminde Pergamon kralı III. Attalus'un Roma'ya miras bıraktığı topraklardan *publicanus*'lar ile *ensor*'lar arasında beş yıllığına yapılan sözleşmeyle (*pactiones*) gelir sağlanmaya başlanmıştır. Bu eyaletin öşür gelirleri büyük Roma publicani şirketlerine iltizama verilmiştir. Bu sistem sonraları Bithynia (bugünkü İznik), Pontus, Syria eyaletlerinde uygulanmıştır. M.Ö. 75 yılından sonra meyve satışının gelirinden belirli oranlarda yüzde alınmaya başlanmış; genellikle meyve, sebze hasadınının 1/5 oranında vergi alınmıştır. Gaius Julius Caesar Dönemi'nde alınan vergi miktarı azaltılmış ve *stipendium* adı altında *quaestor*'larca toplanmıştır.²²³

²²⁰ Roth, **a.g.e.**, s. 225-6.

²²¹ Frank 2003, a.g.e., s. 60; Sandys, **a.g.e.**, s. 347.

²²² Sandys, **a.g.e.**, s. 347.

²²³ İmparator Augustus zamanında ise *decumae*'nın yerini hasatla orantılı olmadan önceden belirlenmiş miktarda vergi almıştır. Cicero, Pompeius'un Yetkisi Hakkında, **a.g.e.**, s. 35-6; Adams, **a.g.e.**, s. 81-2.

2.2.2. Otlak Resmi

Bilindiği üzere esas itibariyle tarım ve hayvancılığa dayanan ekonomiye sahip olan Roma Devleti'nde mera, yaylak ve orman arazilerine ilişkin çeşitli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Mera olarak kullanılacak olan bölgelerin belirlenmesi, bakımı ve korunmasına yönelik çeşitli tedbirler alınmıştır. Üzerinde özel mülkiyet hakkı tanınmayan mera ve yaylakların tarım alanı olarak kullanımını engellenmiş, meralara yararlanma koşullarına ilişkin hukuki kurallar oluşturulmuştur. Meralardan en verimli şekilde yararlanmak ve otlatma kapasitelerinin üstünde hayvan sokulmasını engellemek amacıyla otlatılan hayvan sayısına, çeşidine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Roma Hukuku'nun meralara ilişkin düzenlemeleri meşruiyetini bu arazilerin kamu malı (*res publicae*) olarak görülmesinden almaktadır. Meralar özel mülkiyetin konusu dışında bırakılmıştır. Roma Devleti'nin dolayısıyla Roma halkının (*populus Romanus*) mülkiyetinde sayılmıştır. Kamunun ortak kullanımına ve yararlanmasına bırakılmış (*res communes omnium*) meralar *ager publicus* içinde değerlendirilmiştir. Mera'lar *ager publicus* hükümlerine tabi olarak idare edilmiştir. Bunun sonucunda da *ager publicus*'ların yönetimiyle görevlendirilen *ensor*'lerce idare edilmiştir. Bunlar diğer *vectigalia*'lılar gibi *publicani*'lere, *ensor*'lar tarafından iltizama verilirdi. Cumhuriyet Dönemi'nde *ager publicus*'ların tarım alanı olarak kullanılmayan bölümlerinden olan otlak arazilerinin kiraya verilmesi sonucu gelir elde edilirdi.²²⁴

Roma Devleti gerek eyaletlerde gerekse İtalya'nın çeşitli bölgelerinde oşür (*decumae*) elde ettiği tarım arazilerinin yanı sıra, orman arazisine ve yaylaklara sahiptir. İtalya iklimin ve doğasının genel özellikleri hayvanların sahil kenarlarından ziyade sıcak yaz aylarında daha yüksek bölgelerde otlatılmasını zorunlu kılmaktaydı. Özellikle Samnium ve Lucania bölgeleri, koyunların ve sığırların sıcak yaz aylarını geçirdikleri otlak bölgeleriydi.²²⁵ *Ager publicus*'ların üzerinde hayvancılık yapılan bu tür bölümleri

²²⁴ Smith, "Scriptura", 1875, **a.g.e.**, s. 1012; Bkz.Sextus Pompeius Festus'a ait terimler sözlüğünün saltum başlığı altındaki bilgi.

²²⁵ Ramsay, **a.g.e.**, s. 234.

pascua publica, saltus, pastiones, silvae olarak da adlandırılmaktaydı.²²⁶ Koyun ve sığırlarını bu şekilde ormanlık ve yaylak alanlarda otlatanlara *pecunarii* veya *pastores* denirdi (Liv. 10. 23. 47; Liv. 33.42; Liv. 35.10).²²⁷ Meralardan ve orman arazilerinden hayvan otlatmak amacıyla yararlananlar, karşılığında *publicani*'lere miktarı otlaklar üzerinde tutulan hayvan sayısına, çeşidine ve otlığın büyüklüğüne bağlı olmak üzere belli bir miktar vergi veya resim öderlerdi. Bu nedenle *publicani*'ler kamuya ait otlaklara hayvanlarını gönderenlerin ve bu hayvanların sayı ve çeşidinin tesbiti amaçlı listeler hazırlarlardı. Otlaklardan yararlananların beyan yükümlülüğün vardı ve bu yükümlülük *ad publicanum projiteri* olarak adlandırılırdı. Vergi yükümlülüğüne ilişkin sicil tutulmasına (*scribere*) *scriptura*, kamuya ait meraya ager *scriptuarius*, otlaklardan yararlanmak amacıyla ödenen vergiye *scriptura* ve vergi toplayan *publicani*'ler veya *publicani*'lerin vekilleri ise *scripturarii* olarak adlandırılırdı (Festus, s.v. *Scripturarius*). Kamu orman ve meralarından yararlananların ödedikleri verginin *scriptura* olarak ifade edilmesinin gerekçesi, hayvanlarını bu alanlarda otlatmak isteyenlerin isimlerini bu gelir kaynağını iltizam edenlere yazdırma zorunluluklarıydı. Ödenecek olan ücreti, *publicanus*, hayvanları otlatan (çoban) ile beraber tahmin ederek yazardı.²²⁸ *Publicani*'ler tarafından kaydı tutulmamış olan sığırlara *pecudes inscriptae* denirdi. Eğer bir kimse kayıtsız bir şekilde (*si inscriptuvi pecus paver int*) hayvanlarının otlatıldığı tesbit edilirse vergi tahsildarınca dava edilebilirdi. Kayıt dışı sığırları kamu merasına gönderenler *lex censoria* uyarınca cezalandırıldı.²²⁹ Fakat bu çeşit bir sahtekârlık *Leges Licinia*'ya aykırı davranışlardan kesinlikle ayırt edilmelidir. Bu kanun hükümleri ile bir kişinin yaylakta otlatılabileceği azami öküz ve koyun sayısı tesbit edilmiştir. Eğer bu

²²⁶ Smith, "Scriptura", 1875, **a.g.e.**, s. 1012.

²²⁷ Ramsay, **a.g.e.**, s. 234.

²²⁸ Smith, "Scriptura", 1875, **a.g.e.**, s. 1012; Ramsay, **a.g.e.**, s. 234; Festus, *Scriptuarius Ager*. *Fontes juris romani antiqui: quos in usum praelectionum* Carl Georg Bruns, s. 123.

²²⁹ Ramsay, **a.g.e.**, s. 234.

kanun aleyhine bir davranışta bulunulursa ciddi suçtur.²³⁰ Bu kanun hükümlerine aykırı hareket edenlere karşı *pleb aediles*'ler kovuşturma başlatırlardı.²³¹

Leges Liciniaie, C. Licinius Stolo tarafından M.Ö. 377 yılında çıkarılan önemli bir toprak kanunudur. Bu kanuna göre, Hiç kimse 500 *iugerum*'den daha büyük parselerde arazi sahibi olamayacaktır (Liv. 6.35) ve kamu meralarında hiç kimse 100' den fazla büyükbaş, 500'den fazla küçükbaş hayvanını otlatamayacaktır (App. B.C. i). Ancak Licinius'un kendisi bu kanunun hükümlerine aykırı olarak elinde fazla arazi bulundurmaktan yargılanmış ve ceza almıştır (Liv. 7.16).²³² Roma'da ve eyaletlerde uygulanan bu sistemde, öngörülen sayıdan fazla olan sığırlar *publicani*'ler tarafından tespit edilir ve vergilendirilirdi (Plautus, Truculentus I. 2. 41). Mera arazisinin miktarındaki azalmalara ek olarak Lex Thoria (App. Bell. Civ. 1.27) ile özellikle meraların çok olduğu Apulia (Liv. 39.29) başta olmak üzere çok sayıda olan ve geniş alanlara yayılan kamu meralarına sahip olan İtalya'da *scriptura* kurumu kaldırılmıştır ve topraklar satılmış ya da dağıtılmıştır (App. Bell. Civ. 1.27). Meraların aynı şekilde kiraya verildiği eyaletlerde ise uygulama imparatorluk zamanına kadar sürmüştü ancak daha sonra *scriptura* söz konusu edilmemiştir. Bu harcın hangi miktara kadar olabileceği hiç bir yerde belirtilmemiştir. Ancak buradan devlete aktarılan gelirin oldukça yüksek bir miktar olduğu görülmektedir.²³³

2.3. Doğal Kaynaklardan Elde Edilen Gelirler

Decumae ve *scriptura*'ya ek olarak büyük miktardaki gelir, madenlerden (metalle) ve orman endüstrisi ürünlerinden elde edilirdi (Plin. H.N. 37.13). Doğal kaynaklardan elde edilen gelirler başlığı altında, devlet malı olarak sayılan madenlerden, tuz işletmelerinden (*salinae*), taş (*lapicidinae*) ve kireç ocaklarından

²³⁰ Ramsay, a.g.e., s. 234, 229.

²³¹ Ramsay, a.g.e., s. 234, 158.

²³² Adam, a.g.e., s. 182.

²³³ Smith, "Scriptura", 1875, a.g.e., s. 1012.

(cretifodinae) (D. 7.1.9.2; D. 7.1.13.5) ve orman endüstrisinden elde edilen kereste ve katran (picariae) ürünlerinin elde edilenler sayılabilir (D. 50. 16.17.1).²³⁴ Özellikle Girit adasındaki zımpara taş ocağı (cotoriae) iyi bir gelir kaynağıydı (D. 39. 4. 15). Nitekim Digesta'ta da bu tür gelir kaynaklarının iltizam sözleşmelerine ilişkin hukuki hükümler yer almaktadır. Örneğin Caesar Girit Adası'ndaki taş ocaklarını iltizama verdiğiinde, sözleşmeye şu maddeyi de eklemiştir: “Mart’ın 15’inden itibaren, gelirleri iltizam eden kişi dışında hiç kimse, Girit’in taşocaklarında, taşocağından tek bir taş bile çıkartamaz, alamaz ve başka yere götüremez”. Bir kişiye ait, zımpara taşı yüklü bir gemi, Mart’ın 15’inden önce Girit limanından ayrılmış ancak fırtına nedeni ile limana geri dönmek zorunda kalmış; Mart’ın 15’i geçtikten sonra tekrar limanda ayrılmak istemiştir. Mart’ın 15’i geçtikten sonra zımpara taşının Girit’ten götürülmesinin hukuka aykırı olup olmadığı konusunda görüş sorulmuştur. Yanıt şöyle oldu: Her ne kadar limanlar ait oldukları adanın bir parçası sayılsa da, tekne limanı ilk olarak Mart’ın 15’inden önce terk etmiş ve fırtına nedeniyle geri dönmüş olduğundan, ikinci kez ayrılması hukuk ihlali sayılmaz (D. 39. 4. 15).

2.3.1. Maden Vergisi

Roma, madencilik ile ilgili yasal düzenlemeler yapmıştır. Doğal kaynaklardan biri olarak madenler kamu malıdır. *Senatus* kararı ile İtalya’daki madenlerin işletilmesi yasaklanmıştır. Altın (*metalla aurum*), gümüş (*argentium*), bakır (*aes*), demir (*ferrum*), kurşun (*plumhium*) ve cinnabar (civa, sülfür minium) madenleri, devletin malı olup eyaletlerde büyük karlar ederek işletilmiştir. Maden rezervlerinden elde edilen gelirler üzerinden maden sahipleri ve işletenler devlete vergi vermekle yükümlüdürler (Liv. 34. 21).²³⁵ Maden rezervleri açısından en zengin eyalet İspanya’dır. Özellikle bu eyaletin Yeni Kartaca şehri civarındaki, Scipio tarafından M.Ö. 209 yılında Yeni Kartaca’nın fethiyle birlikte Roma Devleti’nin eline geçen gümüş madenleri istihdam edilen kişi ve

²³⁴ Ramsay, *a.g.e.*, s. 234- 235.

²³⁵ Ramsay, *a.g.e.*, s 234.

işletilme biçimi açısından en dikkat çekici olanıydı. Polybius'a göre (34. 9), *equites* şirketleri tarafından işletilen bu madenlerde 40,000 kişi istihdam edilmekteydi.²³⁶ Romalı mühendislerin kontrolünde köleler istihdam edilerek, eyalet valilerince doğrudan işletilen bu madenlerin gelirleri, doğrudan Roma hazinesine aktarılırdı. M.Ö. 195 yılında Cato'nun, valiliği döneminde bu madenleri kendi kontrolüne almaya yönelik düzenlemeleri sonucu, Roma Hazinesini mâli sıkıntı yaşamıştır. Cato döneminde, madenlerin işletim hakkını devralmaya çalışan *equites* şirketleri bu emellerine ulaşamamışlardır (Liv. 39.44; Plut. Cato 19). Ancak M.Ö. 179 yılı *ensor*'leri Fulvius ve Lepidus zamanında işletilmek üzere sözleşmelerle *equites* şirketlerine devredilmiştir (Liv. 40. 51. 8).²³⁷

2.3.2. Tuz Vergisi

İnsan hayatı için önemli bir gıda maddesi olan tuz, Roma tarihi bakımından da önemi olan değerli bir mineraldir.²³⁸ Bu değerli mineral dünyanın çeşitli yerlerinde sosyal, dini, hatta siyasi kimlik kazanmış, toplumları etkilemiştir. Eskiden sadece gıdaların lezzetini arttırmak ve onları saklamak için kullanılan tuz, zaman içinde tarım, hayvancılık, sanayi ve sağlık dâhil çok geniş bir kullanım alanına sahip, ekonomik değeri yüksek bir madde durumuna gelmiş, bazı tuz yatakları savaşlara sebep olmuş,

²³⁶ Tenney Frank, "The Financial Activities of the Equestrian Corporations, 200–150 B.C." **Classical Philology**, Vol. 28, No. 1. (Jan., 1933), 1-11, s. 7.

²³⁷ M.Ö. 179 yılında inşaat sözleşmelerinde ticarete yardım eden ve yeni portoria ile vectigalia'yı kuran Bayındırlık ve ticaret alanında oldukça girişimci olan M.Ö. 179 yılının censor'leri Fulvius ve Lepidus yeni kamu gelir kaynakları (*vectigalia*) yaratmak amacıyla kamu inşaat sözleşmelerini ihaleye çıkarttıkları gibi yeni *portoria*'larda koymuşlardır. Bu nedenle maden işletme imtiyazı tanımış olma ihtimalleri oldukça yüksektir. Frank, 1933, **a.g.m.**, s. 7.

²³⁸ Cic. de Nat. Deo. 2.132 "Çünkü ırmakların yararları, denizlerdeki gelgitler, ormanlarla kaplı dağlar, kıyıdan uzak tuz yatakları, iyileştirici minerallerle dolu topraklar ve sonuç olarak yaşam ve beslenme için gerekli şeyler saymakla bitmez." Cicero, **Tarımların Doğası**. Çeviren: F. Gül Özaktürk ve Fafó Telatar (Ankara: Dost, 2006), s. 119.

özel tuz yolları yapılmış ve isminde tuz sözcüğü bulunan kentler bile kurulmuştur.²³⁹ Tuz çoğu zaman para yerine kullanılacak kadar değerli sayılmıştır. Bu nedenle İngilizce’de yer alan “maaş, ücret” anlamındaki “salary” kelimesi Latince “*salarium*”dan gelmektedir. Mal değişimlerinde önemli bir rol oynamasının yanı sıra, eski çağlarda arkadaşlık, sadakat, sağlık, misafirperverlik sembolü haline gelmiş ve Romalılarca kutsal sayılmış, kurban ve adaklara tuz katılmıştır.²⁴⁰

Romalılar deniz, göl gibi tuzlu suların işlenmesi yöntemiyle tuz elde etmişlerdir.²⁴¹ Tuz işletme tesisleri *salinae* ismiyle anılırdı.²⁴² İlk Roma *salinaeleri*, Kelt

²³⁹ Sedat Avcı, “Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz (Tarihi, Önemi ve Dünya Tuz Ekonomisi)” *Coğrafya Dergisi*, Sayı 11, s. 21–45, İstanbul, 2003. s. 23; Cemalettin Şahin, **Türkiye’de Tuza Atfedilen Yer adları, Tuz Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen (İstanbul: Kitabevi, 2004), s. 28.

²⁴⁰ Kurlansky, s. 12’den aktaran Avcı, **a.g.m.**, s. 7; Türkiye Tuz Envanteri. Ankara: MTA yayınları 164, 1976, s. 2’den aktaran Şahin, **a.g.e.**, s. 28.

²⁴¹ Okyanuslar, denizler, göller, tuz bakımından zengin akarsular ile yer altı suları önemli tuz kaynaklarıdır. Tuz üretimi bütün mineral çıkarma yöntemleri arasında hemen hemen en basit ve kolay olanıdır. Teknolojik olanakların her türlü tuz kaynağını işletilmesini sağlayacak yeterlilikte olmadığı dönemlerde, daha çok kaya tuzu madenleri işletilmiştir. Kaya tuzu, önemli tuz kaynaklarından biri olup antik dönem insanları kaya tuzundan tuz elde etmeyi bilmektedirler. John Rooke, **Arrian's History of Alexander's Expedition**. Vol I (London 1814), Chapter IV, s. 128; Smith, “Salinae”, 1875, **a.g.e.**, s. 1003-4. Tuz elde etme yöntemlerinin en yaygın olanı, tuzla denilen, denizden uzak iç göllerden veya deniz kıyısındaki bataklık sahalarından hiç bir insan emeği gerektirmeden suyun güneş ısıyla buharlaştırılması yoluyla tuz elde etmektir (Herodot Tarihi 7. 30, Cic. de Nat. Deo. 2.132; Plin. H. N. 31. 39). Smith, “Salinae”, 1875, **a.g.e.**, s. 1003-4; Avcı, **a.g.m.**, s. 22. Plin. Nat. 31.39 “Tuz elde etmenin iki farkı yolu vardır; gerek doğal yollarla gerekse işlenerek tuz elde edilir. Roma bu iki yöntemden birini seçmiştir. Örneğin, İtalya’daki Tarentum gölünde ve Sicilyadaki Cocanicus gölünde buharlaşma yoluyla tuz elde edilirdi. Cappadocia’daki Phrygia ve Aspendus’taki göllerden de aynı şekilde tuz elde edilmiştir.”

topluluklarından kalan tuz madenleriydi. Tuz ve demir madenciliği konusunda oldukça ileri düzeyde olan Kelt toplulukları döneminde 126 merkezde üretim yapıldığı belirlenmiştir. Bu merkezlerden, Hallstatt, Hallein ve Halle'deki tuz madenleri Romalılarca işletilmiştir.²⁴³ Hâkim oldukları dönemde Romalılar, Hallstatt ve Hallein tuz yataklarının yanında, tüm İtalya'daki tuzlaları, Galya ve Britanya'daki tuzlaları, Kartaca ve Fenikelilerin tuzlaları ile Yunan tuzlalarını, Karadeniz kıyılarındakileri ve Lut gölü ile Sodom dağındakiler dâhil Ortadoğu tuzlalarının hemen hemen çoğunu kontrollerine almışlardır. Akdeniz çevresindeki yaklaşık 60 dolayında tuzla Romalıların

²⁴² Deniz kenarındaki tuzlalarda, tuz elde etmekte izlenen yöntem şu şekilde işlerdi: Deniz suyu kanallar aracılığıyla doğal buharlaşmaya yardım etmek için birbirinden topraktan duvarlarla ayrılmış sığ dikdörtgen havuzlarda biriktirilmiş ve savaklarla (*cataracta*) kapatılmasına izin verilmiştir. Bir havuzdan diğerine aktarılırken deniz suyu git gide daha fazla tuzla yoğunlaşmıştır. Smith, "Salinae", 1875, **a.g.e.**, s. 1003-4; Suyun bulunduğu ortamdan daha sığ bir ortamda oluşturulan tuzlalarda güneş enerjisi ile buharlaştırılması işlemi olan salamura işlemi sonucunda tuz kristalleşerek eriyik halinden kurtuluyordu. Salamuradan tuz üretebilmenin en belirgin delili, ısıtmak için kullanılan kömürün kül ve diğer kalıntılarıdır. Keltler döneminde tuz üretiminde kullanılan yöntemler de farklıydı. İspanya'da Katalonya'daki Cardona tuz madeninden kayatuzu üretimi yapılırken, Norfolk'daki Carston'da güneş ısısının tuzlu sulardaki suyu buharlaştırmasıyla tuz üretiliyordu. Buna karşılık Dorsetteki Kimmeridge'de yer alan Gaulter Gap'da tuz üretimi için tuzlusu tavalarda ısıtılıyordu. Bu tavaların ısıtılmasında ise yakıt olarak balina yağı kullanılıyordu. Hollanda kuzeyindeki Zeeland'da ise doğrudan deniz suyu veya tuzlu su kaynağı değil, tuza doymuş bitki ve turbalıklardan dolaylı olarak tuz elde ediliyordu. Sam Adshead, **Salt and Civilization**, St. Martin's Press, New York. 1992, s. 4-5'den aktaran Avcı, **a.g.m.**, s. 25-6; Salamuraya indirgenen su (*coacto umore*), Grekler tarafından ἄλμη, Latinler tarafından *salsugo* veya *salsilago* ve İspanyollar tarafından *muria* olarak adlandırılırdı (Plin. Nat. 31.39). Salamuraya indirgenen tuzun bu hali, zeytin, peynir, balıkları saklamada yani salamura etmede kullanılırdı (Herodot Tarihi 2.77; Cato de Re Rustica 7; Horatius Satirae, II, 8, 59; Cic. de Nat. Deo. 2.53). Salamura anlamına gelen ἄλμυρὸς'tan türetildiği anlaşılan *muria* içinde saklanan yiyecekler *salsa muratica* olarak adlandırılıyordu (Plaut. *Poen.* I.2.32, 39). Havuzlarda bekletilen salamura kristalleşince, bununla görevlendirilen ve bu yüzden *salinator* (ἄλοπηγὸς) olarak adlandırılan bir kişi tarafından sürülerek bir yerden yukarıya doğru uzanan tepelikler halinde uzatılırdı. Smith, "Salinae", 1875, **a.g.e.**, s. 1003-4.

²⁴³ Keltlerden önce de üretim yapılan Hallstatt madeninde, MÖ.1000'de sadece kuru şartlarda tuz üretimi yapılıyordu. MÖ. 9. yüzyıldan itibaren salamuradan da tuz üretmeye başlamışlardır. Hallein, Hallstatt'tan kısa bir süre sonra; diğer önemli tuz merkezi olan Halle ise MÖ. 500'lerde kurulmuştur. Sam Adshead, **Salt and Civilization**, s. 4-5'den aktaran Avcı, **a.g.m.**, s. 25-6.

denetimindeydi.²⁴⁴ Tuz ticaretinde önemli bir yere sahip olan başlıca tuz limanları Ravenna, Aquilea, Classis, Ostia, Ephesus ve Leptis Magna'dır²⁴⁵. Bu limanlardan Ostia, ilk tuz tesisinin kurulduğu bölgedir. Ostia şehrini kuran Kral Ancus Marcius tarafından bu şehrin yakınlarında yine Ancus Marcius zamanında ilk tuz tesisi kurulmuştur (Liv. 1.33; Plin. H.N. 31).²⁴⁶ Ayrıca ürettikleri tuzu yarımadanın iç kesimlerine ve Roma'ya taşımak üzere ilk Roma yollarından olan Via Salaria'yı (tuz yolu)' inşa etmişlerdir. Ostia limanı yakınındaki tuz yataklarında Roma'ya tuz nakli sağlayan bu yol, Porta Salaria'dan (Tuz kapısı) geçerek Roma'dan sonra diğer Roma şehirlerine ulaştıktan sonra Apenin dağlarını aşılıyor ve Adriyatik sahilindeki Castrum Truentinum'a ulaşıyordu. Bu yol aynı zamanda Roma askerlerine malzeme tedariki sağlamakla da kullanılıyordu. Roma askerine bazen ödenek olarak bazen de maaş yerine geçmek üzere tuz verildiği için asker maaşlarına Latince salarium denirdi.²⁴⁷

Livius'a ait bir metinden edinilen bilgiye göre (Liv. 2.9), Cumhuriyet Dönemi'nde tuz satışı ve tuzlalar devlet kontrolünde işletilmiştir. Romalılar doğrudan tuz tekeli oluşturmamakla birlikte, tuz fiyatlarını denetim altında tutmuşlar ve özellikle halkın desteğini sağlayabilmek amacıyla tuz fiyatlarını sübvansé etmişlerdir. Tuz, sürekli tüketilen bir madde olarak uluslararası ticarete konu olan ilk mallardan birisidir. Bu nedenle Romalılar, tuz üzerinden aldıkları vergiyi devlete gelir sağlayan unsurlar arasında değerlendiriyorlardı. Tuz elde edilen yerlerden alınan kullanım vergilerine salinae deniyordu.²⁴⁸ Genellikle tuzun vergilendirilmesi üretiminden değil, ticareti üzerinden gerçekleşiyordu. Ancak tuz üzerindeki devlet tekelinin geliri, zaman zaman Roma için iyi bir mâli kaynak olmamıştır. Örneğin, İkinci Pön Savaşı boyunca Roma

²⁴⁴ Avcı, **a.g.m.**, s. 24-6.

²⁴⁵ Bugünkü Libya'da bulunan Leptis Manga ve Türkiye sınırları içindeki Efes limanı gibi limanlar hem tuz yataklarının bulunduğu hem de Romalıların ana limanı olan Ostia'ya tuz sevkiyatının gerçekleştirildiği limanlardandır. Helen Bateman and Jayne Denshire, **Of the Oceans, Dangerous Creatures** (Black Rabbit Books, 2005), s. 16.

²⁴⁶ Smith, "Salinae", 1875, **a.g.e.**, s. 1003-4.

²⁴⁷ Bateman and Denshire, **a.g.e.**, s. 17.

²⁴⁸ Smith, "Salinae", 1875, **a.g.e.**, s. 1003-4.

Devleti tuz satışından fazla kar ve gelir elde edememiştir (Liv. 29.37).²⁴⁹

Gerek İtalya'da gerekse eyaletlerdeki tuz tesisleri kamuya ait mülkler arasında sayılırdı ve devlet tarafından açık artırmada en yüksek teklif verene bırakılırdı. Ancak, eyaletlerde, çoğunlukla, tuz tesislerinin zilyetliği Roma'ya sabit bir kira ödemekle yükümlü olarak, eski maliklerinde (kişilere veya şehirlere) bırakılmaya dikkat edilse de genellikle çoğu tuz ticaretini ele geçirmiş olan *publicani* şirketlerince iltizam edilirdi. Tuz satış işini iltizam eden *publicani*'nin tuzu çok yüksek bedellerle sattığı anlaşılmaktadır. Bunu *ensor*'lar M. Livius ve C. Claudius'un (M.Ö. 204), değişmez fiyatlar belirleyerek tuz satmayı bir yükümlülük haline getirmiş olmalarından çıkarabiliriz. Bu düzenlemeye göre, İtalya'nı diğer yerlerinde, bedeli çok daha yüksek ve çeşitli iken, Roma'da az ve sabit bir miktara bir *sextans*'a satılıyordu (Liv. 29.37).²⁵⁰ Tuz işletmelerinden elde edilen gelir ile *ensor* C. Claudius ile *ensor* M. Livius'un tuz üzerine yüklediği vergi (*vectigal ex salaria annona*, M.Ö. 204) birbirine karıştırılmamalıdır (Liv. 29. 37.3).²⁵¹

2.4. Liman Resmi

Liman gelirleri (gümrük vergileri), Roma Devleti'nin, İtalya'daki ve eyaletlerdeki çeşitli limanlardaki ihraç ve ithal edilen ticaret eşyası üzerinden elde ettiği gelirlerdir. Günümüzün gümrük resimlerine benzeyen *portorium*, bir bölgeden diğer bölgeye malların taşınması için ödenen transit geçiş vergisi veya köprü geçişlerinden alınan köprü geçiş ücretidir.²⁵²

Portorium, Krallık Dönemi'nden itibaren alınan bu vergi, Cumhuriyet Dönemi'nde alınmaya devam etmiştir. Ancak zaman zaman alınmadığı dönemler

²⁴⁹ Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 79

²⁵⁰ Smith, "Salinae", 1875, **a.g.e.**, s. 1003-4.

²⁵¹ Ramsay, 1863, **a.g.e.**, s 234.

²⁵² Smith, "Portorium", 1875, **a.g.e.**, s. 944-5; Ramsay, 1863, **a.g.e.**, s 235.

olmuştur. Örneğin M.Ö. 449 yılının *consul*'ü Valerius Publicola, Roma'nın Etrüsk kralı Porsenna tarafından istila edilme tehlikesi karşısında, askere olan ihtiyacı nedeniyle, *pleb*'leri bu vergiden muaf tutmuştur (Liv. 2.9; Dion. Hal. 5. 22). *Consul* Publicola'nın bu uygulaması geçici bir tedbirdir; Cumhuriyet Dönemi harcamalarının artması sonucu yeni *portoria* yürürlüğe konulmuştur. Örneğin, *ensor*'lar, M. Aemilius Lepidus ve M. Fulvius Nobilior (M. Ö. 179) döneminde *portoria* ve bunun gibi birçok yeni vergi aınmıştır (Liv. 40.51). Gaius Gracchus döneminde *portoria* vergisi ödenecek mallarının sayısı artırmıştır (Velleius Paternus, II. 6). Q. Caecilius Metellus Nepos'un praetor'luğu zamanında (M.Ö. 60) ise *portoria* vergisi İtalya limanlarından gelen ve geçen mallardan alınmayacağına ilişkin yasa çıkartılmıştır (Dion Cass. 37. 51). Caesar zamanında ise İtalya limanlarından gelen ve geçen mallardan tekrar *portorium* vergisi alınmaya başlamıştır (Suet. Caesar 43).²⁵³

Roma'nın sınırlarının genişlemesi ile birlikte *portoria* gelirleri artmıştır. Bu artışa hem İtalya'nın uluslararası ticaretinin artışı sebep olmuştur hem de fethedilen ülkelerin *portoria* gelirleri hazineye tahsis edildikçe bu gelir miktarı artmıştır (Liv. 32. 7). Gerek limanlardan gerekse transit geçiş ve köprü geçiş ücreti olarak alınan bu vergi, çeşitli zamanlara ve yerlere göre değişmiştir. İtalya liman ve geçiş bölgelerinde bu verginin oranı % 2,5 iken eyaletlerde bu oran % 5 dir. Örneğin. Cicero zamanında Sicilya limanlarında uygulanan vergi oranı vergiye tabi malın değerinin yirmide biri (%5, *vicesima*) oranındadır (Cic. ad Att. 2.16).²⁵⁴ Bu oran Sicilya'da, Sicilya'nın Roma eyaleti olmadan önce uygulanan orandır. Sicilya'nın Roma eyaleti olmasından sonra da Roma Devleti bu oranı değiştirmemiştir. İkinci Pön Savaşı süresince de %5 oranında liman resmi alınmaya devam etmiştir. Ancak bu limandan Roma Devleti'nce ithal edilen buğdayın *portorium* vergisine tabi olmaması sonucu çok fazla vergi geliri

²⁵³ Smith, "Portorium", 1875, **a.g.e.**, s. 944-5; Ramsay, 1863, **a.g.e.**, s 235.

²⁵⁴ İmparatorluk zamanında *portorium*'un normal oranı, ithal edilen malların değerinin kırkta biri (*quadragesima*) olarak uygulanmıştır (Suet. Vespasianus 1; Quintil. Declam. 359). Sonraki dönemlerde fahiş bir meblağ olan sekizde birlik oran (Octava, C. 4.61.7) olağan ithalat vergisi olarak belirtilmiştir; fakat bunun bütün ticari eşyaların mı yoksa sadece belirli şeylerin mi vergisi olduğu kesin değildir. Smith, "Portorium", 1875, **a.g.e.**, s. 944-5.

sağlanamamıştır.²⁵⁵ Buna karşın Asya Eyaleti'nden, büyük miktarlarda *portorium* geliri elde edilmiştir (Cic. de imp. Cn. Pomp. 6).²⁵⁶ Portorium'dan elde edilen gelirler M. Ö 199 yılından itibaren kurulmuş olan yeni *coloni*'ler nedeniyle artmaya başlamıştır. Örneğin İtalya'da M.Ö. 199 yılının *ensor*'ları Puteoli, Capua ve güneyde kurulmuş olan bir *coloni* olan Scolacium'da gümrük kapıları oluşturmuşlardır. Capua ve Puteoli'de, tüccarlar tarafından ithal edilen mallar üzerinden alınan çeşitli *portoria*'lar alınmıştır (Liv. 33.7; 40.51.8). Ancak bu yeni kurulan *coloni*'lerden çok azı önemli limanlar haline gelmişlerdir. Rome ve Puteoli bu dönemin itibarı ve geliri yüksek liman şehirleri iken, Naples ve Tarentum limanlarında bu verginin getirisi düşüktür.²⁵⁷ M.Ö. 60 yılında İtalya limanlarının tamamında, *portoria* vergisi praetor Q.Metellus Nepos'un girişimiyle uygulanan lex Caecilia yasasıyla kaldırılmıştır (Cass. Dio, 37.51; Cic. ad Att. 2.16). *Portoria* vergisinin kaldırılmasının başlıca nedeni verginin halka verdiği sıkıntıdan ziyade portitores'lerin, tacirleri, adaletsiz davranışları ve haksız yere yaptıkları kovuşturmaları sonucu bıktırmalarıdır. Ayrıca *publicani*'lerinin verginin toplanması yönündeki çalışmalarının da etkisiyle Julius Caesar tarafından yabancı ülkelerden gelen mallara uygulanan vergiyi yeniden tahsis edilene kadar, Cumhuriyet Dönemi'nde kısa bir süre yalnızca eyaletlerdeki ithal ve ihraç mallarının üzerinden alınmıştır (Suet. Caesar 43). Triumvirlik Dönemi'nde (üç adamın yönetimi) yeni *portoria* konulmuştur (Cass. Dio, 48.34).²⁵⁸

Portorium, kural olarak *ensor*'lar tarafından mültezimler aracılığıyla tahsil edilen bir vergidir ve *Portorium* vergisini toplayan mültezimlere *portitores* denirdi. Ancak Roma Devleti, Roma vatandaşları ile bağlaşıklarını (*socii Latini*) bu vergiden muaf tutmak kaydıyla, portorium vergisinin tahsili işini mültezimlere bırakmadığı yerlerde vardır. Örneğin Rodos adası böyle bir imtiyaza sahip liman bölgesidir. (Liv.

²⁵⁵ Frank, 1975, a.g.e., s. 4; 79.

²⁵⁶ Smith, "Portorium", 1875, a.g.e., s. 944-5.

²⁵⁷ Frank, 1975, a.g.e., s. 4.

²⁵⁸ Smith, "Portorium", 1875, a.g.e., s. 944-5.

38.44).²⁵⁹ Rodos Adası, Roma'ya ve Yunanistan'a doğudan ulaşmak için çoğu geminin erzak almak ve kargolarını boşaltmak için uğradıkları kilit konumda bir liman bölgesidir. Cumhuriyet Döemi'nde gümrüten muaf liman kavramının bilinmemesi sonucu bu limanda, kural olarak tüm tekneler kargoları gemide kalsa bile, kargolarının değerine göre %2 oranında liman vergisi ödemekle yükümlüdürler. Bu nedenle Rodos Adası iyi gelir getiren bir liman bölgesiydi. Ve böylesine gelir getiren bir limanın gelirlerini toplayamamak Romalı mültezimleri rahatsız etmekteydi. Ancak Rodos Adası'nın sahip olduğu bu imtiyaz çok uzun sürmemiştir. Roma Devleti'nin, Makedonya'ya karşı yürüttüğü mücadele dönemi'nde Pers İmparatorluğu ile Roma Devleti arasında tampon bir bölge olarak tarafısızlığını koruyamaması sonucu, Roma'nın sadık müttefiki olarak vergi konusundaki ayrıcalıklı konumunu kaybetmiştir. Senatus, Rodos'a verilen ayrıcalıklarını geri aldığı gibi Romalı mültezimlerin de etkin olması sonucu Delos Adası'nda gümrükten muaf liman bölgeleri oluşturulmuştur. Delos Adası'nın liman bölgelerinin işletim hakkı ise Romalı mültezimlere verilmiştir. Rodos'un aldığı %2'lik liman vergisininin Delos Adası'nda alınmaması, ticaretin yönünü Rodos Adasından Delos Adası'na doğru değiştirmiştir. Ancak bu durum bu kaynaktan elde edilen vergi gelirini düşürmekle kalmamış, Roma Devleti'nin uygulamış olduğu yanlış vergi politikası sonucu Roma'nın uluslar arası denizlerdeki güvenliği'nide büyük ölçüde sarsmıştır. Çünkü aslında, Rodos Adası; Roma için doğu sınırının güvencesiydi. Bu adadan alınan %2 oranındaki liman vergisinden elde edilen gelir, gemi trafiğini korsanlardan korumakta kullanılan donanma için harcanmaktaydı. Romalı vergi mültezimlerinin, Rodos'u sadece bertaraf edilmesi gereken bir ticari rakip olarak algılamış; Rodos Adası'nın güçlü konumunun Roma'nın dış güvenliği için olan önemini kavrayamamışlardır. Rodos'un zayıflaması bir yandan vergi gelirlerine büyük ölçüde zarar vermiş diğer yandan ise yeni tarihsel gelişmelere yol açmıştır.

²⁵⁹ Rodos adası Akdeniz'deki en büyük Yunan adalarından biridir. Türkiye sahilince uzanır. İ.Ö. 4. yüzyılda Atina'nın düşmesinden sonra doğu ticaretinin çoğu Yunanistan'ın savaş alanlarından uzak olan Rodos adasına kaymıştır Rodos antik dünyanın İsviçre'si haline gelmiştir. Bankacılık ve ticaret, Rodoslu denizcilerin tarafsız kalmasının sağladığı güven ortamında gelişmiştir. Adams, **a.g.e.**, s. 82-3.

Örneğin *Senatus* 'un, korsanlar ile mücadele etmek amacıyla Cn. Pompeius'a tam yetki vermek konusunda ikna olmasına yol açan önemli bir neden olmuştur.²⁶⁰

Kural olarak, satış amacıyla olmayan kişisel kullanım eşyaları muaf olmak kaydıyla, köleler de dâhil olmak üzere tacirler tarafından satış amacıyla getirilen bütün mallar *portorium*'a tabidir. *Digesta*'da vergiye tabi eşyalar sayılmıştır (D.39.4.16). Örneğin hadımlar ve yakışıklı gençler gibi yaşamsal ihtiyacın ötesinde lüks şeyler de, kişisel kullanım için ithal edilmiş olsalar da gümrük vergisine tabiydiler. Devletin kendi kullanımı için ithal edilen mallar da *portorium*'dan muaftı. Ancak eyalet valileri (*praesides*), adamlarını kamu kullanımı için gereken şeyleri almaya gönderdiklerinde, mültezimlerin (*portitores*) sipariş edilenlerin dışında gümrüğe tabi şeylerin alıp alınmadığını kontrol edebilmeleri için bu şeylerin listesini hazırlamalıydılar (D.39.4.4). Malların girişlerinde zaman zaman usulsüzlük yapılmaktaydı. Mültezimlerin yolcuları ve tacirleri denetleme yetkileri vardı. Usulüne uygun olarak *portitores*'lere beyan edilmiş mallara *scripta*, edilmemişlere *inscripta* denilmekteydi. Gümrük verilmesi gereken malın kaçırıldığı belirlenirse mal müsadere edilirdi (D.39.4.16).²⁶¹

2.5. Azat Etme Vergisi

Roma Hukuku'na göre, insanlar hürriyet durumları (*status libertatis*) bakımından özgür ve köle olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Gaius, 1,9). Köle (*servus*) hukuken şahıs olarak kabul edilmeyen ve *status libertatis*'ten mahrum olan insandır. Köle statüsünde sayılan insanlar, *res Mancipi* mal olarak nitelendirirlerdi. Hak sahibi olamazlar, kendileri bir mal gibi hakkın konusu olurdu. İktisapları maliklerine ait olurdu.²⁶²

²⁶⁰ Adams, **a.g.e.**, s. 84.

²⁶¹ Smith, "Portorium", 1875, **a.g.e.**, s. 944-5.

²⁶² Umur, "Servus", 1975, **a.g.e.**, s. 194; Bülent Tahiroğlu ve Belgin Erdoğan, **Roma Hukuku Meseleleri** (İstanbul: Filiz Kitabevi 1982), s. 17; Andreas B. Schwarz, **Roma Hukuku Dersleri**, cilt 1, Çeviren: Türkan Basman (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943), s. 226.

Köleliğin başlıca kaynağı savaş esaretidir.²⁶³ *Ius gentium* kurallarına göre, savaşta yenilen yenenin kölesi haline gelirdi. Efendinin köle üzerinde ölüm ve dirim hakkı sınırsızdı. Ancak, efendilere esirleri öldürmektense, hayatlarını koruyarak (*servare*) satmak ve kullanmak daha elverişli görülmüştür. Savaş esiri, askeri komutanın emriyle ve açık artırma ile satışa çıkarılır ve onu satın alanın kölesi durumuna gelirdi. Zaferle sonuçlanmış bir savaşın sonunda yenik halk, savaş esiri sayılırdı ve ganimet malları arasında sayılırdı. Bunların bir kısmı, kanal açma, maden işçiliği gibi çeşitli kamu hizmetlerinde kullanılmak üzere devlet köleleri (*servi publici*) olarak muhafaza edilirdi. Devlet kölelerinin çoğu çok kötü koşullarda yaşamak ve çalışmak zorunda kalır, çok azı devlet idaresinde alt derece memur olma şansına sahip olurdu. Devletin kendine ayırmadığı köleler ise özel kişilere satılırdı. Roma'nın ilk zamanlarından M.Ö. 3. yüzyıldaki fetihlere kadar köle sayısı çok azdı ve bu nedenle de fiyatları oldukça yüksekti. Köleler komşu kavimlere karşı yapılan savaşlardan alınan esirlerden oluştuğu için Romalılarla aralarında çok fazla fark yoktu. Bu nedenle sadece alınıp satılan bir mal olarak görülmez, ailenin sosyal ve dini bir parçası olarak aile reisinin (*pater familias*) idaresi altında yaşarlardı. Kartaca'nın fethinden sonra köle sayısındaki artış ve Roma yaşantısındaki lüksün artması, kölelerin bir sefahat aracı olarak görülmesine yol açmıştır. Köleler artık aile reislerinin idaresi altında ve aileden sayılamaz hale gelmiştir²⁶⁴. Örneğin, M.Ö. 167'de Makedonya fatihi Paulus Aemilius 150,000 kişiyi, yirmi yıl sonra oğlu Scipio Aemilianus ise bu sayıya yakın sayıda Kartacalıyı savaş esiri olarak getirmiştir. Marius'un 140,000, Caesar'ın 1.000.000 köleyi tek seferde sattırması olduğu söylenmektedir.²⁶⁵ Köle sayısının oldukça fazla olması sonucu klasik dönem boyunca, bir kölenin fiyatını, bir atın üçte biri veya dörtte biri kadar az belirlenmesine yol açmıştır.²⁶⁶ Kölelik, Romalılar için sosyal ve tabii bir olay olup, Roma ekonomisinin

²⁶³ Jane F. Gardner, **Being a Roman Citizen** (London: Routledge, 1993), s. 14.

²⁶⁴ Tahiroğlu Bülent, "Roma Hukukunda Azat Etmenin Tahditleri," **İHFM**. c. XXXVIII, sayı 1-4, 50. yıl özel sayısı, 1973, ss. 521-546, s. 522-3. Schwarz, **a.g.e.**, s. 237.

²⁶⁵ Tahiroğlu ve Erdoğan, 1982, **a.g.e.**, s. 20 vd; Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 358.

²⁶⁶ Tahiroğlu ve Erdoğan, 1982, **a.g.e.**, s. 22.

temellerinden birini teşkil eder hale gelmiştir.²⁶⁷ Bununla bağlantılı olarak da köle ticareti genel kabul gören bir ekonomik faaliyetti.²⁶⁸ Tarım alanı, maden ocaklarının işletilmesi, demircilik, marangozluk gibi işler ile ticaret ve gemicilik hayatının büyük bir kısmı kölelerin çalışmasına dayanıyordu.²⁶⁹

Bir kişi Savaş esirliği (*captivitas*), köle bir kadından doğmak ve bir kamu cezası veya benzeri olaylar sonucunda köle olması halinde ancak malikin iradesiyle ve çeşitli usullere uyularak azat edilerek (*manumissio*) özgürlüklerini kazanabilirdi.²⁷⁰ Daha açık bir ifadeyle köle, efendisinin arzu ve iradesiyle özgür insan olabilirdi. Buna azat etme ve Latince *manus*'tan çıkarma yani elden çıkarma anlamına gelen *manumissio* denilirdi.²⁷¹ Cumhuriyet Dönemi'nde azat edilen köle özgürlüğüne kavuşmakla kalmıyor aynı zamanda Roma vatandaşı sıfatını kazanıyordu. Azat etme işleminin vatandaşlığın kazanılması gibi önemli bir sonuç doğurması Romalıları bu yönde kötüye kullanımlar engellemek amacıyla çeşitli tedbirlere başvurmaya yol açmıştır.²⁷² M.Ö. 357 yılında, İkinci Pön Savaşı döneminin olağanüstü koşulları altında kölelerin azat edilmesi nedeniyle vergi alınması uygulaması başlamıştır. Bu sürecin olağanüstü olarak adlandırılmasının nedeni vergiyi yasalastıran kanunun (*lex Manlia*) Roma'daki *Comitia*'da değil Sutrium kampında kabul edilmiş olmasıdır.²⁷³

²⁶⁷ Tahiroğlu ve Erdoğan, 1982, **a.g.e.**, s. 17; Tahiroğlu, 1973, **a.g.m.**, s. 521; Schwarz, **a.g.e.**, s. 227;

²⁶⁸ Öte yandan köleler diğer ticari mallardan (*merces*) ayrı bir şekilde, *venalicii* olarak adlandırılmaktaydı. Bu nedenle köle tacirleri de *mercatores* olarak değil *venaliciarii* olarak adlandırılmaktaydı. (W.W.Buckland, **The Roman Law Of Slavery The Condition Of The Slave In Private Law From Augustus To Justinian Union**, N.J. : Lawbook Exchange, 2000, s. 39).

²⁶⁹ Karoly Visky, **Roma Hukukunda Kölelik ve Serbest Meslekler**, çeviren: Bülent Tahiroğlu, İstanbul: İ.Ü.H.F.M. Cilt XL, sayı 1-4 Ayrı bası, 1974, s. 1.

²⁷⁰ Umur, "Servus", 1975, **a.g.e.**, s. 194; Tahiroğlu ve Erdoğan, 1982, **a.g.e.**, s. 17

²⁷¹ Schwarz, **a.g.e.**, s. 235; Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 366.

²⁷² Söz konusu terimler için bkz. Tahiroğlu, 1973, **a.g.m.**, s. 524 vd.

²⁷³ Ramsay, 1863, **a.g.e.**, s. 236; Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 79; Scullard, **a.g.e.**, s. 121 ve s. 358; Leonhard Schmitz, *Vicesima*; Berger, "Vicesima manumissionum", 2004, **a.g.e.**, s. 764; Antonio Guarino,

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Roma Devleti, varlığını korumak için sürekli mücadele halindeydi. Bu nedenle Roma ordusu sürekli savaş alanlarındaydı. Romalı komutanların, Roma ordusunun bulunduğu kamp alandaki çadırları (*praetorium*), şehrin savunması ve idaresi için gereken önemlerin kararının alındığı bir çeşit savaş meclisinin toplantı yeri idi. Ancak bu karargahtâ (savaş meclisinde) görüşülen konular sonrası alınan kararlar, ordu komutanının daveti üzerine toplanan ordunun onayına sunulurdu. Contio²⁷⁴ adı verilen bu askeri toplantıların, askerlerin moralini düzeltmek, onları teşvik etmek (Liv. 9.13.1), zafer kazanılması durumunda ganimet vaadi (Liv. 7. 16.4), askerleri azarlamak (Liv. 5.28.7; Liv. 8.39.9.) gibi çok çeşitli sebeplerle yapılması alışlageldik bir uygulamaydı. Ancak bazen olağanüstü zamanlarda bu tür toplantılarda politik kararlar da alınabilirdi ve bunlar geçerli sayılırdı. Cn. Manlius Capitolinus, ordusunun *Comitia centuriata*'sını Sutrium'daki kamp alanında toplayarak azat etme vergisine ilişkin yasa bu şekilde çıkartılmıştır. (Liv. 7.16.7).²⁷⁵ Söz konusu kanun, azat edilen her bir kölenin değerinin %5 oranında bir verginin devlete ödenmesini ön görmekteydi. Bir köleyi azat eden her Romalı, kölenin değerinin % 5'ine (%5 lik oran *vicesima* vergisinin 1/20 sidir) denk gelen ve bu yüzden *vicessima manumissionis*

Dizionario Giuridico Romano (Napoli: Edizioni Simone, 2003), s. 302; Giovanni Rotondi, "lex manlia de vicesma manumissim", *Leges Publicae Populi Romani* (Milano 1912–1922), s. 222.

²⁷⁴ Roma halkı (*populus Romanus*) devlet faaliyetlerine halk meclisleri ('*Comitia curiata*' ve '*Comitia centuriata*') vasıtasıyla katılırdı. Cumhuriyet rejiminin demokratik unsurunu oluşturan bu meclisleri toplantıya çağırma hakkı (*ius agendi cum popula*) sadece imperium yetkisine sahip olan *magistra*'lara tanınmıştı. *Magistra*'nın daveti olmaksızın meclisler kendiliğinden toplanamaz ve karar alamazlardı. Her meclisin ayrı bir toplanma yeri vardı. *Comitia*, Roma halkının konuşma ve müzakere olmaksızın sadece karar verdiği oy kullandığı toplantılara verilen isimdi. Gündemini ve zamanını *magistra*'nın belirlediği bu toplantılara halk belli bir düzen dahilinde katılır *magistra*'nın kanun teklifi veya belirli bir görev için gösterilen adaylar hakkında olumlu veya olumsuz oy kullanırdı. Oysa Roma *populus*'unun belli bir sistem dahilinde olmaksızın bir *magistra*'nın daveti üzerine yapılan ve *Comitia*'lardan farklı olarak herhangi bir meselenin karar verilmeksizin dinlenildiği ve müzakeresinin yapıldığı toplantılara ise *contio* veya *conventio* denirdi. Belgin Erdoğan, **Roma Hukuku** (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992), s. 11 vd.; Umur, "Contio", 1975, **a.g.e.**, s. 48.

²⁷⁵ Botsford, **a.g.e.**, s. 202.

olarak anılan vergiyi devlete ödemeliydi.²⁷⁶ M.Ö. 209 civarında bu vergiye ilişkin anlatılanlara bakıldığında her yıl 1350 kölenin azat edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Titus Maccius Plautus'un komedilerinde de köleler azat etme vergisi ödeyebilmek amacıyla yeterli miktarda parayı bir araya getirmeye çalışılırken gösterilmişlerdir.²⁷⁷ Çünkü azat edilen kölenin değerinin %5'i, vergi olarak köleyi azat etmiş olan efendisi tarafından ödenmeliydi. Ancak eğer köle kendi özürlüğüne kendi parasıyla kazanmış ise vergi efendi tarafından değil, bizzat kölenin kendisince ödenirdi.²⁷⁸ Bu vergiye aynı zamanda *vicesima libertatis* veya *aurum vicesimarium* da denirdi. Bu vergi geliri, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kutsal hazinenin (*aerarium sanctis*) gelir kaynaklarından sayılmış ve acil durumlarda kullanılması öngörülmüştü (Liv. 27.10).²⁷⁹

²⁷⁶ Ramsay, 1863, **a.g.e.**, s 236; Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 79; Scullard, **a.g.e.**, s. 121 ve s. 358; Leonhard Schmitz. *Vicesima*; Berger, "Vicesima manumssionum", 2004, **a.g.e.**, s. 764.

²⁷⁷ Scullard, **a.g.e.**, s. 121 ve s. 358.

²⁷⁸ Berger, "Vicesima manumssionum", 2004, **a.g.e.**, s. 764.

²⁷⁹ Ramsay, 1863, **a.g.e.**, s 236.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ VERGİ TOPLAMA YÖNTEMİ: İLTİZAM SİSTEMİ

1. Tarihsel Süreç

Cumhuriyet Dönemi'nde vergi toplama yöntemi olarak iltizam usulü tercih edilmiştir. İltizam sistemi gelecekteki gelir kaynaklarının (*vectigalia*), bütün kar ve risklerini yüklenerek satın alınması veya kiralanması üzerine kuruluydu. Devletin gelirlerini toplama hakkı, *ensor*'ler tarafından beş yıllığına, Roma'da yapılan bir açık artırma ile en yüksek fiyatı verenlere belirli süre karşılığında satılırdı. Vergi gelirlerinin ihalesine gerçek kişiler bireysel olarak veya birden fazla gerçek kişi aralarında yaptıkları antlaşma ile oluşturdukları iş ortaklığı adına katılabilirlerdi. Birden fazla kişinin vergi gelirleri tahsil etmek amacıyla oluşturduğu iş ortaklığına Roma Hukuku'nda *societas publicanorum* veya *societas vectigalis* denirdi. Bu tür vergi toplama şirketlerinin hissedarları *publicanus* teriminin çoğulu olan *publicani* şeklinde adlandırılırdı.²⁸⁰ Esasen, *publicanus*'lar, Roma Devleti'nden sözleşmeler yolu ile devraldıkları çeşitli kamu işlerini yapmakla yükümlü olan kişiler için kullanılan genel bir terimdi; *publicanus*'lar bir çeşit müteahhitler; Roma İltizam Sistemi'nin mültezimleriydiler.

Bugün, modern devletin yerine getirmesi gereken çoğu iş, Cumhuriyet Dönemi'nde gerçek kişiler veya ortaklıklar tarafından yerine getirilirdi. Bunun nedeni,

²⁸⁰ Eşref Küçük, **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuki Durumu** (Ankara: Yetkin Yayınları 2006), s. 39; Schmitz. "Publicani," A Dictionary of Greek and Roman Antiquities; Lügat 1975, **a.g.e.**, s. 171; Balsdon, 1962, **a.g.m.**, s. 136.

bürokratik devlet mekanizmasına bağlı gücün devamlılığına güvenilmemesi ve Roma Devleti'nin, devlete ait çok çeşitli fonksiyonları bizzat yerine getirebilmesi için gerekli olan yapısal özelliklere ve insan kaynaklarına sahip olmamasıydı.²⁸¹ Akdeniz şehir devletinin ilk zamanlarında, devletin temel görevleri çok basitti ve bu görevler, yabancı düşmanlara karşı ülkeyi savunmak, bölgesini ve gücünü büyütmek, toplumun huzuru için gerek tanrılarla insanlar arasındaki gerekse insanlar arası barışı korumaktan ibaretti. İktidarı elinde tutan küçük bir üst sınıf tarafından yönetilen Roma Şehir Devleti'nin, söz konusu sınırlı sayıdaki asgari görevleri yerine getirmek için çok az sayıda insanı ve küçük bir devlet teşkilatı vardı. Bu nedenle, *publicanus*'lar kamu hizmetlerini yerine getirmede aracı olarak kullanılmaktaydı. Devlet ile *publicanus*'lar arasındaki mâli ilişki Romalılarca her zaman doğal kabul edilmiş, bu işbirliğinin kendilerine sağladığı pratik kolaylıklarla yetinilmiş ve bu doğrultuda derinlemesine bir teorik faaliyette bulunulmamıştır.²⁸² *Publicanus*'ların faaliyet alanları sadece vergi toplama ile sınırlı değildi. Askeri malzeme tedarikinden kamu binalarının bakım ve yenilenmesi gibi bayındırlık işlerine, devlet arazilerinden (*ager publicus*) veya eyaletlerden elde edilen gelirlerin toplanmasına, madeni para basımına, madencilik ve balıkçılık işletmeleri kurulmasına kadar çok geniş ve çeşitli alanlarda, devlet ile yaptıkları sözleşmeler yoluyla faaliyetlerde bulunma hak ve yetkisi kazanmışlardı. Çoğu kamu hizmetinin sözleşme ile devredilerek yerine getirilmesi nedeniyle, *publicanus*'lar, “devlet mültezimleri veya “Roma Devleti ile sözleşme yapan kimse” olarak da

²⁸¹ Bu bağlamda vergi toplayıcılığı yanında, yol, bina ve su kanallarının inşası ve ulaşımın sağlanması gibi birçok kamusal hizmet özel kişiler tarafından görülmekte ve ekonomik faaliyetlerin önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. (Olga, Tellegen-Couperus. **A Short History of Roman Law** (London: Routledge, 1993), s. 37; Söz konusu kişiler, adı geçen kamu hizmetlerini yerine getirmek için bu alanda yetkili *magistra*'lar tarafından gerçekleştirilen ihalelere katılırlardı. İhaleleri kazananlar, üstlendikleri kamu hizmetini yerine getireceklerine (*opus faciendum*) dair *magistra*'lar ile anlaşma yaparlardı (Paul Du Plessis “The Protection of The Contractor In Public Works Contracts In The Roman Republic And Early Empire” **The Journal of Legal History**) Vol. 25, No. 3, December 2004, 287–314, s. 287.

²⁸² Ernst Badian. **Publicans and Sinners** (Blackwell, Oxford/Cornell Univ. Press, 1972, reprinted, with corrections and critical bibliography, Cornell Univ. Press, 1983), s. 14.

adlandırılırlardı.²⁸³ *Publicanus* ismi, devlete ait her şeyi ve devletin her türlü gelirini ifade etmek için kullanılan “*publicum*”dan gelir, bazen “*vectigal*” ile eş anlamlı olarak da kullanılırdı.²⁸⁴ *Digesta*’daki bazı metinler, *publicanus* unvanına ilişkin çeşitli tanımlar içermektedir. *Digesta*’nın, 39 uncu kitabının 4 üncü faslının Ulpianus’a ait 1 inci parçasının ilk paragrafında *publicanus* unvanını ile Roma halkına ait kamu malları (*publica*) arasında ilişki kurulmuş, yine Ulpianus’a ait birkaç paragraf sonra ise *publicanus*’ların faaliyet alanı günümüz iltizamcılıyla aynı anlamda sınırlandırılmıştır (D. 39, 4,12, 3).²⁸⁵

D. 39, 4, 1,1 (Ulpianus libro 55 ad edictum)

Hic titulus ad publicanos pertinet. publicani autem sunt, qui publico fruuntur (nam inde nomen habent), sive fisco vectigal pendant vel tributum consequantur: et omnes, qui quod a fisco conducunt, recte appellantur publicani.

D. 39, 4, 1,1 (Ulpianus’un edictum şerhinin elli beşinci kitabından)

Bu başlık kamu gelirlerini toplayanlarla (*publicanus*) ilgilidir. Kamu mallarını elinde tutan bu gelir toplayan kişiler, hazineye (*fiscus*) belirli bir yüzdeyi ödemelerinden (*tributum*) veya vergi toplamalarından (*vectigal*) dolayı bu adı alırlar. Hazineden mal kiralayanlar da gelir toplayıcıları (*publicani*) olarak

²⁸³ Ulrike M. Malmendier, “Roman Shares,” **The Origins Of Value. The Financial Innovations That Created Modern Capital Markets** (William Goetzmann And K. Geert. Rouwenhorst eds., Oxford University Press, August 2005), 31–42, 361–365, s. 32; Ulrike M. Malmendier, “Law and Finance at the Origin”, **The Journal of Economic Literature**, 2006. s. 9. Bu bağlamda ironik olan, gerçek kişilerin faaliyetleri sonucu Roma ekonomik sisteminin serbest piyasa kapitalist sistemine benzeyen birçok yönü ortaya çıkmış olmasıydı. Romalıların bizim bugün olduğumuzdan daha çok serbest piyasa ekonomisi içinde olduklarıydı. Örneğin bugün vergi tahsili işini devlet kendi gerçekleştirir ne özel kişilere ne de şirketlere bu görevi vermez.

²⁸⁴ Schmitz, “Publicani,” **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**; Fulya İlçin Gönenç, **Roma Hukukunda Şirket Akdi (Societas)**. (İstanbul: Der Yayınları, 2004), s. 50 dn.196; Pervin Somer ve Fulya İlçin Gönenç, “Roma Hukukunda Vergi Toplama Şirketleri (Societas Publicanorum veya Societas Vectigalis),” **Mehmet Somer’e Armağan**, 2006. s. 711–730, s. 718, dn.3.

²⁸⁵ Kniep, s. 1 vd.; Badian, 1972,**a.g.e.**, s. 15.

adlandırılır.

D. 39, 4,12, 3 (Ulpianus libro 38 ad edictum)

Publicani autem dicuntur, qui publica vectigalia habent conducta.

D. 39, 4,12, 3 (Ulpianus'un edictum şerhinin otuzsekizinci kitabından)

Bunlar, kamu vergilerini tahsil işini yürütürler.

D. 50, 16, 16 (Gaius libro 3 ad edictum provinciale)

Eum qui vectigal populi romani conductum habet, "publicanum" appellamus. nam "publica" appellatio in compluribus causis ad populum romanum respicit: civitates enim privatorum loco habentur.

D. 50, 16, 16 (Gaius'un eyalet edictumunun üçüncü kitabından)

Roma halkının devlete vermesi gereken ücretleri (*vectigal*) toplayanlara *publicani* denir. Çünkü "*publicus*" (kamuya ilişkin) kavramıyla, Roma halkı (*populus Romanus*) arasında bir bağ bulunmaktadır.

Devlet iltizam sistemine ilişkin açıklamalarda bulunmadan önce iki hususu açıklığa kavuşturmak gereklidir. Öncelikle *publicanus* ve *societates publicanorum* farklı kavramlardır. İkinci olarak *publicanus*'ların ve *societates publicanorum*'ların çok çeşitli faaliyet alanları içinde vergi toplama faaliyeti, diğer faaliyetlerine oranla daha önemli hale gelmiştir. Bu nedenle *publicanus* terimi, büyük ölçüde Roma vergi tahsildarlarını, *societates publicanorum* veya *societas vectigalis* ise vergi toplama ortaklıklarını ifade etmektedir. *Societates publicanorum* günümüz ticaret şirketleriyle benzerlikler gösteren ortaklıklardır. Tarihçiler ve ekonomistler açısından, ilk ticaret şirketlerinin (*societas*) ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı önemli bir meseledir. Malmendier'a göre "yaygın inancın aksine, ilk ticaret şirketlerinin ataları İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri veya Ortaçağ Avrupası'nın tacirleri tarafından yaygın olarak kullanılan ticari iş ortaklığı (şirket) türü olan *commenda* değildir. Roma Ticaret ortaklığı türü olan *societas*

publicanorum”dur.²⁸⁶ İki bin yıl öncesinin Roma “*societas publicanorum*”unun, (devlet mültezimler ortaklığı veya ‘vergi tahsildarları ortaklığı) tüzel kişiliği olan, ortaklarının sınırlı sorumluluk dâhilinde, devredilebilir katılım hisselerine sahip olduğu bir ortaklık türü olarak modern ortaklıklar hukukunun (şirket) öncüsü olduğu ileri sürülmektedir. Modern ortaklıklar hukukunun temelinde ve çok belirgin bir şekilde adi şirket akdinde, “*societas publicanorum*”un etkilerini görmek mümkündür.²⁸⁷ Bu bağlamda iki farklı sonuca ulaşılabilir. Her şeyden önce *publicanus*’lar, durumun gerektirdiği ölçüde ortaklıklar kurmuşlardır. Bu nedenle aslında ortada büyük ve küçük ölçekli *societas*’ların yanı sıra bir de bireysel *publicanus*’lar vardır. *Societas*’ların oluşmasında çeşitli *publicanus*’lar rol oynamıştır. Fakat *societates publicanorum*’un oluşum sürecinde yer alan bir üye olmak için, *publicanus* olmak bir ön koşul değildir. Bu nedenle bu çalışmada *societates publicanorum* terimi ile büyük ölçekli, hissedarları olan, gerçek vergi ortaklıkları, *publicanus* terimi ile ise küçük ölçekli vergi ortaklıkları ile bireyler kastedilmiş, faaliyet alanları sadece vergi toplama ile sınırlı olarak ele alınmıştır. Özellikle bu çalışmaya ilişkin bilgi kaynaklarından biri olarak Corpus Iuris Civilis’de²⁸⁸, *publicani* (D. 39. 4. 12. 3; D. 50. 16. 16. 3) ve *societates vectigalium* (D. 17. 2. 59 pr.; D. 3.4.1 pro; D. 17. 2. 5 pr.; 17. 2. 63. 8, D. 17. 2. 65. 15) terimleri küçük vergi tahsildarları ve ortaklıklarını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır.²⁸⁹ İlginç olan

²⁸⁶ Malmendier, 2006, **a.g.m.**, s. 1.

²⁸⁷ Malmendier, 2006, **a.g.m.**, s. 1-2; Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 32; Somer ve Gönenç, 2006, **a.g.m.**, s. 717.

²⁸⁸ *Societas*’a ilişkin bilgileri Corpus Iuris Civilis derlemesine borçlu olmakla beraber, bu eserin *societas publicanorum*’ların ortadan kaybolmasından sonra derlenmiş olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle özellikle belli bir kuralın klasik hukukta geçirdiği gelişmenin farklı evrelerini yansıtan metinlerden oluşan Digesta’da yer alan *societas*’a ilişkin metinleri yorumlarken, *societas publicanorum*’un, tipik *societas*’ın kendisine özgü yapısı ile bağdaşmayan çok farklı niteliklere sahip durumların olduğunu göz ardı etmemek gereklidir. Bülent Tahiroğlu, **Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları**. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1981), s. 174; Umur, “Roma Hukukunda Hakkın Suiistimali”, **Tahir Taner’e Armağan**, İstanbul 1956, (Hakkın Suiistimali), s. 560; Gönenç, 2004, **a.g.e.**,s. 137 dn. 489.

²⁸⁹ Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 34.

husus, *publicanus*'ların böylesine çok çeşitli alanlarda faaliyet gösterecek ve devlet tekilatının önemli bir parçası olacak kadar nasıl güçlendikleridir? Her şeyden önce akılda tutmamız gereken şey bu gücü aşama aşama elde ettikleridir.²⁹⁰

Publicanus'lar 3. yüzyılın sonlarına doğru özellikle İkinci Pön Savaşı sırasında (M.Ö. 218–202) ve M.Ö. 2. yüzyıl boyunca Roma Devleti için çok yararlı işler yapmışlardır. Livius'a ait metinlerde (23.48.10; 23.49, M.Ö.215) İkinci Pön Savaşı sırasında, *publicanus*'ların kurdukları ortaklıklar tarafından, savaş sonrasında geri alınmak üzere, devlete verilen büyük oranlardaki ödünçlerden ve lojistik destekten, tarihlerinin tespit edilmesini sağlayacak ölçüde, ayrıntılı olarak söz edilmiştir.²⁹¹ Livius'un hakkında bilgi verdiği *publicanus*'ların geçmiş yüzyıllardakilere oranla, ellerinde daha fazla sermaye olduğu ve daha büyük çapta işlerle ilgilendikleri anlaşılmaktadır.²⁹² İkinci Pön Savaşı'nın zafer ile sonuçlanmasından sonra, Roma'nın politik ve coğrafi olarak genişlemesi, *publicanus*'ların görevlerinin artmasına, devlet kiralama sisteminin hızla büyümesine ve sözleşme çeşitlerinin çoğalmasına yol açmıştır.²⁹³ *Publicanus* ortaklıkları, M.Ö. 2. yüzyılın koşullarına bağlı bir biçimde güç ve nüfuzlarını arttırmışlardır. Bu nedenle bu yüzyılın ekonomik ve politik ortamının ortaya koyulması, bu kurumu daha anlaşılır kılacaktır. Başlangıcı M.Ö. 3. yy'ın ortalarına denk gelen Pön Savaşları Roma toplumunun ekonomik hayatını etkileyen en önemli olay olmuştur. Roma'ya imparatorluk yolunu açan İkinci Pön Savaşı'nın Roma ekonomisi üzerindeki tesiri, küçük toprak sahiplerinden oluşan orta sınıfın ortadan kalmasını sonucunu doğuracak kadar etkili olmuştur. Roma ekonomisi üzerindeki bu etki iki belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Birincisi, savaflara bütün Roma yurttaşlarının maddi olanakları oranında donatılmış olarak katılmaları zorunluluğu, uzun savaşlar

²⁹⁰ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 14.

²⁹¹ Somer ve Gönenç, 2006, **a.g.m.**, s. 723; Niclet C. "Polybius VI, 17, 4 and the Composition of the Societas Publicanorum", **Irish Jurist**, 1971, s. 163. d.

²⁹² Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 51 dn. 201; Reinhard Zimmermann, **The Law Of Obligations: Roman Foundations f The Civilian Tradition** (Oxford: Oxford University Press, 1996) s. 468 vd.; Schmitz, "Publicani," **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**.

²⁹³ Schmitz, "Publicani," **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**; Somer, **a.g.m.**, s. 698; Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 50.

nedeniyle askerlik yükünü taşımak zorunda kalan küçük toprak sahiplerinin ekonomik açıdan yıkımını sonucunu doğurmuştu. Bir yandan savaş için donatımın gerektirdiği giderleri karşılayamadıkları için varlıklı büyük toprak sahiplerinden yüksek faizle borç almaya zorlanıyorlar, öte yandan uzun süren savaş boyunca topraklarını işleme olanağından yoksun kalıyorlardı. Savaştan dönebilen küçük toprak sahipleri, terk edilmiş, yakılıp yıkılmış toprakları, ekilebilir hale getirmek için gereken maddi olanaklardan yoksun da olmaları nedeniyle çareyi ya topraklarını terk etmekte ya da varlıklı büyük ailelere devretmekte bulmuşlardır. Bunun sonucunda Roma ekonomisi etkileyen ikinci belirgin etki ortaya çıkmış, devlete veya sınırlı sayıdaki özel kişilere ait büyük tarımsal işletmeler (*latifundium*) oluşmuştur. Küçük toprak sahiplerinin, düşük bedeller karşılığında ellerinden çıkarttıkları toprakların yanı sıra devletin fetihler sonucu mülkiyetine geçen topraklardan (*ager publicus*) sattığı bölümleri mülklerine katan büyük toprak sahiplerinin çoğunluğunu ise *Senatus* üyeleri olmuştur. *Senatus* üyeleri tarımsal araziye yatırım yapmaya yönelten başlıca iki neden vardır. Birincisi bu dönemde tarımsal arazinin hâlâ sağlam bir yatırım alanı olarak görülmesi, geleneksel olarak siyasal bakımdan güç ve saygınlık kazandırıyor olmasıdır. İkinci ve en önemli neden ise *Senatus* üyelerinin ticaret ve iş hayatındaki faaliyetlerinin yasalarlarla kısıtlanmasıydı.²⁹⁴ Örneğin, *pleb tribunu*'s'u (*tribunus plebis*) Quintus Claudius tarafından M.Ö 218 yılında hazırlanmış olan *Lex Claudia* (*Lex Claudia de nave senatorum* veya *Lex Claudia Flaminia de senatoribus*) *Senatus* üyelerinin belli tonajdan büyük gemilere sahip olmalarını yasaklamıştı²⁹⁵ Quintus Claudius'un kanun teklifi, senatörlerin muhalefetine karşın *consul* Gaius Flaminius Nepos'un desteği ile *Senatus*'a sunulmuştur. *Lex Claudia de Senatoribus* adlı kanun, aristokrat Romalıların deniz aşırı ticarî faaliyetlerde bulunmasını çeşitli yasaklamalarla engellemekteydi. Örneğin senatörlerin veya senatör oğullarının 300 amfora'dan²⁹⁶ büyük kapasiteye sahip gemi

²⁹⁴ Karadeniz, 1976, a.g.e., s. 10 vd.

²⁹⁵ Karadeniz, 1976, a.g.e., s. 11, dn. 37.

²⁹⁶ Bir amfora kabaca altı galon'a eşittir. Bu nedenle 300 amforalık bir gemi yaklaşık 6 ton kapasitelidir.

sahibi olamayacağı hükme bağlanmıştır (Liv. 21.63; Cic. in Verr. 2.5.45, *antiquae sunt istae leges et mortuae*: eski ve ölü kanunlar).²⁹⁷

Liv 21. 63

“...ne quis senator cuius senator pater fuisset maritimam nauem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet.”

Liv 21. 63

“...senatörler ve babası senatör olanlar 300 amforadan daha büyük gemi sahibi olamazlar”.

Kanunun, aristokrat sınıftan kişilerin sahip olmasına izin verdiği 300 amforalık gemi kapasitesi, ancak kendi ürünlerini taşımaya uygun olup deniz ticareti yapmaya elverişli bir kapasitede değildi. Böylece senatör ailelerinin hukuken gemi donatım işlerine girmeleri, dolayısıyla ticari faaliyetlerde bulunmaları yasaklanmak suretiyle denizaşırı ticaretten yararlanmalarının önü kesilmiştir. Kanunun İkinci Pön Savaşı öncesine denk gelen yürürlüğe giriş tarihi göz önüne alındığında, kanun çıkarılma amacına ilişkin akla iki olasılık gelmektedir. Birincisi, *pleb*'lerin veya Roma halkının, senatörlerin denizaşırı savaşlar yoluyla elde edecekleri mâli kârları engelleme isteği, ikinci olarak da senatörlerin savaşlara kişisel mâli çıkarılardan ziyade Roma Cumhuriyeti'nin yararı için girişmek gerektiği düşüncesine sahip olmaları düşünülebilir. Bu yasa, Cumhuriyet Dönemi'nde, Roma yönetici sınıfını ticaret sınıfından ayrı tutmaya çalışan ilk yasa örneğidir.²⁹⁸ Böylece, devlet yönetiminde bulunan senatör sınıfı tarım sektörüne yönelmiş, İtalya Yarımadası'ndaki sahip olunan araziler artarken, fetihlerle

²⁹⁷ Aristokratların ticari gemi sahibi olmalarının ve bankacılık işleriyle uğraşmalarının yasaklanmasına ilişkin hükümler İlk İmparatorluk Dönemi'nin başlarına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu kanunun hükümleri Lex Julia Reputundarum ile yürürlükten kalkmıştır (D. 50.5.1.3; Cic. in Verr. 2.5.45). Rotondi, **a.g.e.**, s. 249.

²⁹⁸ Botsford, **a.g.e.**, s. 336.

sonuçlanan büyük sermayenin toprağa yatırılmayan bölümü tarım dışı ekonomi kesimlerinin gelişmesinin önü açılmış ve ticaret ve kamu maliyesi alanında faaliyet gösteren yeni bir üst sınıfın, şövalye sınıfının (*equites*) ortaya çıkmasını kolaylaştıran koşullar bu koşullarda meydana gelmiştir.²⁹⁹ Bu bağlamda M.Ö. 2. yüzyılın olaylarına ve Cumhuriyet'in son iki yüzyılında Roma'nın siyasal yaşamına yön veren, zenginliklerini hükümetteki pozisyonlarına, toprağa ve savaştan elde edilen kâra borçlu olan iki üst sınıf vardır. Bir yanda yönetimi elinde tutan büyük tarımsal işletmelerin sahibi soylu *Senatus* üyelerinden ve tarım alanı dışındaki serveti bünyesinde toplayan, sanayi ve ticarete egemen olan varlıklı şövalye (*equites*) sınıfının oluşturduğu *optimates* sınıfı, diğer yanda küçük toprak sahibi ya da topraksız çiftçiler, küçük esnaf ve sanatkârlar ve işsizleri kapsayan nüfusun büyük bir kısmını oluşturan *populares* sınıfı vardır. Toplumun en yüksek sınıfını oluşturan *Senatus* üyeleri ile şövalyeler karşıt çıkar gruplarıdır. Özellikle *Senatus* üyelerinin *publicanus*'ların faaliyet alanlarında saf dışı kalması, şövalye sınıfının bu alanda rakipsiz kalarak daha da güçlenmesine yol açmıştır. Devletin mâli örgütlenişi ve yağma, tazminat ve vergi biçimindeki büyük gelirlerin yönetilme biçimi şövalye sınıfının servetlerini büyük ölçüde artırma olanağı sağlamıştır. Gerek devletin bütün vergilerinin toplanması, gerek devletin kamu topraklarının kiralalarını toplama hakkı gibi her türlü alacaklarının tahsili, her türlü kamu yapılarının, yolların yapım ve onarımı, orduya giysi, donanım ve silah sağlanması işleri, devletin mükiyetindeki madenleri işletme haklarını içeren sözleşmeleri ihale yolu ile çoğu *equites* sınıfından olan *publicanus*'lar satın almıştır.³⁰⁰ Bu son derece kârlı alana ilişkin çıkar çatışmaları, *Senatus* ve şövalye sınıfını çeşitli politik oyunlara itmiş; mâli güçlerine ve siyasal fonksiyonlarına dayanarak bazen farklı siyasal girişimleri desteklemişlerdir. Ancak çoğu kez ortak çıkarları söz konusu olduğunda *populares*'e

²⁹⁹ Karadeniz, 1976, a.g.e., s. 13; Bülent İplikçioğlu, Ephesus Yazıtları Işığında İmparator Diocletianus'a Kadar Roma Şövalye Sınıfı ve Asia Eyaletindeki Resmi Görevlileri (Ankara 1993), s. 1. dn. 2.

³⁰⁰ Cicero, Roma toplumunun en yüksek iki sınıfı olan, senatörler (*senatus* üyeleri) için sadece tarımsal faaliyetleri, şövalyeler (*equestri*) için ise büyük ticari işleri ve vergilerin iltizam usulüyle toplansını faaliyetini bu sınıflara yaraşır, bu sınıfların onuruyla bağdaşır, yani 'liberales' saymakatadır. Karadeniz, 1976, a.g.e., s. 68.

karşı birleşmişlerdir.³⁰¹ İltizam sistemi kapsamındaki işlerin nerdeyse tamamının, atlı sınıfı'ndan (*equites*) olan *publicanus*'ların *eline* geçmesine yol açan ve gelişimini hızlandıran *Lex Claudia* ile başlayan dönem, Gracchus'lar döneminde çıkan yasalar ile desteklenmiştir. Böylece devlet mültezimleri bir sınıf (*ordo publicanorum*) haline gelmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nin son zamanları *publicanus*'ların siyasi ve ekonomik güçlerinin doruğa ulaştığı altın çağ olarak adlandırılmıştır.³⁰²

1.1. Gracchus'lar Dönemi Vergi Tahsildarları

Tiberius ve Gaius Sempronius Gracchus kardeşler, M.Ö. ikinci yüzyılın sonlarına doğru İtalya'da toprak eksikliğinden kaynaklanan sosyo-ekonomik sorunlarla yakından ilgilenen ve bunlara çözüm yolları bulabilmek için dikkate değer bir çaba göstermiş olan duyarlı ve reform eğilimli siyaset adamları olarak tanımlanmaktadır. Gracchus'lar saygınlıklarıyla beş *consul* çıkarmış soylu bir aile idi.³⁰³ Gracchus'ların isimleri, Livius Drusus ile Sulla'nın isimleriyle birlikte anılır. Bu üç isim Cumhuriyet'i kurtarmak için üç farklı çözüm yolunu temsil etmektedir. Gracchus'lar, çözümü geleneksel toprak yapılanmasını değiştirmede, *tribunus* Livius Drusus Roma vatandaşlık hakkının İtalan müttefiklere tanınmasında, askeri ve siyasi birliğe ek olarak hukukî birliği de eklemekte buluyordu. Sulla ise Gracchus'ların aksine eski senato hükümeti düzenini tekrar hâkim kılmaya ve soyluların nüfuzlarını yeniden etkin hale getirmeye çalışmıştır.³⁰⁴

M.Ö. 133'de (veya Aralık 134), 29 yaşında *pleb tribunus*'u seçilen Tiberius Sempronius Gracchus'a, üstlendiği görevin geleneksel gücü ona, yalnızca *concilium plebis*'ten kararlar geçirme yetkisi değil, aynı zamanda *magistra*'ların herhangi bir

³⁰¹ Karadeniz, 1976, **a.g.e.**, s. 15.

³⁰² Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 33.

³⁰³ Charles Freeman, **Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**. İngilizce'den çeviren Suat Kemal Angı (Birinci Basım, Ankara: Dost Kitabevi, 2003), s. 391.

³⁰⁴ Seviğ, **a.g.e.**, s. 24 dip not 1.

eylemine ya da herhangi bir *Senatus* kararını halkın yararına veto etme hakkı da tanıyordu. Bu noktada belirtmek gerekir ki *tribunus*'luk görevi, kararlı davranılması halinde siyasi değişime karşı koymak ya da siyasi değişim yaratmak için bir baskı aracı olarak kullanılabilen bir konumdu.³⁰⁵ Tiberius ilk iş olarak, geniş mülklerin (*latifundia*) artmasıyla gittikçe zor duruma düşen ve böylece toprak sahipliğinin bir ön koşul olduğu askerlik hizmeti için uygunluklarını yitiren küçük toprak sahiplerini güçlendirmek ve onlara konumlarını iade etmek amacıyla bir toprak kanunu hazırladı.³⁰⁶ Tiberius'un, Lex Sempronia adıyla yasalaşan toprak kanununun ana konusunu *ager publicus*, yani vatandaşlara dağıtmak üzere devletin malı olan topraklar oluşturmaktaydı. Bu toprakların büyük bölümü yenilgiye uğramış İtalyan kentlerinin eskiden sahip oldukları topraklardı.³⁰⁷ Aslında Lex Sempronia büyük toprak sahiplerinin çıkarını kollayan birkaç ek ve değişiklikle M.Ö. 367 tarihli ve devlet mülkü topraklarla ilgili Licinia ve Sextia yasasının unutulmuş maddelerinin tekrar yürürlüğe konulması girişiminden başka bir şey değildi.³⁰⁸ Büyük toprak sahiplerinin ellerinde bulunan kamu toprakların belirli bir miktarı aşan kısmı (500 *iugera*), para karşılığında kendilerinden alınacak ve küçük parçalar halinde topraksız vatandaşlara, elden çıkarmamaları koşuluyla verilecek ve bu yasanın uygulanmasından sorumlu üç kişilik bir komisyon kurulacaktı.³⁰⁹

Bu dönemde İtalya'nın öşür ve otlak vergileri daha önce de olduğu gibi *publicanus*'larca toplanmaktaydı. Ancak Gracchus kanunları ile aşar vergisine tabi çoğu arazi ve bir kısım otlaklar settlersre verildi ve *publicanus*'lara bu gibi işleri yapacakları çok az arazi kaldı. Campania arazisinin kiralari *publicanus*'larca tahsil edilmiyordu. Asya'nın eyalet olarak düzenlenmesinden sonra ticaret gelişmişti. Muhtemelen, bu eyaletten, M.Ö. 100 civarında, Roma ve *publicani* şirketleri birkaç milyon denarius tutarında vergi geliri elde etmişlerdir. Asya'dan elde edilen öşür, otlak ve liman vergilerinin toplam tutarı yaklaşık yıllık 10.000.000 *denari*'dir. Bu miktar, şirketlerin

³⁰⁵ Freeman, **a.g.e.**, s. 391.

³⁰⁶ Freeman, **a.g.e.**, s. 392.

³⁰⁷ Freeman, **a.g.e.**, s. 392.

³⁰⁸ Diakov ve Kovalev 2008, **a.g.e.**, s. 140.

³⁰⁹ Umur, 1982, **a.g.e.**, s. 81.

gelirleri tahsil etmek üzere ödedikleri 1/10 oranındaki öşür yani yaklaşık 1.000.000 düşürüldükten sonra elde edilen net gelirdir (Cic. pro Rapir post 30). Publicanus'lar aynı olarak elde ettikleri ürünü devlete nakit ödemek zorunda oldukları için ya her bir şehir ile nakit ödemek konusunda pazarlık etmişlerdir ya da ürünü pazarda satarak nakde dönüştürmüşlerdir.³¹⁰ *Publicanus*'ların Asya'dan elde ettikleri gelirler arasında limanlardan elde edilen vergi tutarı fazla değildir. Roma Devleti, *lex Termessensibus* ile publicanus'ların faaliyet alanı içinde yer alan bazı limanları gümrükten muaf hale getirmiştir. M.Ö. 88 yılında Asya'da 80,000 İtalyanın bulunması gerçeği, bu eyalette *publicanus*'ların faaliyetlerinin geniş çaplı olduğuna ilişkin bir kanıt olarak sunulabilir; bu eyalet kazançlarının bel kemiğini oluşturmuştur.³¹¹

1.2. Sulla'dan Augustus'a Vergi Tahsildarları

Publicanus ortaklıkları, Sulla'nın diktatörlüğü zamanında 1600 şövalyenin (*equestri*) sahip oldukları hakların elinden alınarak, malvarlıklarına el konulması üzerine büyük bir darbe almıştır. Bu dönem ortaklıkları vergilerin toplanması işinde çok fazla etkin olamamışlardır. Örneğin Sulla, M.Ö. 84 yılında Asya Eyaleti'nden M.Ö. 88–84 yıllarının toplam beş yıllık öşür bedeli olarak muazzam büyüklükte (20,000 talent tutarında) bir meblağ talep ettiğinde, söz konusu tutar, Sulla'nın 44 bölge olarak taksim ettiği Asya Eyaleti'nden, orantılı olarak doğrudan toplamıştır (Plut. Luc. 4; App. Mith. 62; Cic. pro Flac. 32, Strabo 13.1.27; 13.1.35; 14.2.3).³¹² Gerçekte Mithradates'i destekledikleri için böylesine ağır bir tazminat ödemekle yükümlü kılınan Asya halkı, zaman zaman *publicanus*'lardan ya kendi paylarına düşen miktarı ödeyebilmek amacıyla para ya da para toplama işini organize etme konusunda yardımlarını talep etmişlerdir. Cicero'ya göre (Quint. Fr. 1.1.33) böylesi bir yardımdan sonra düzenli öşür ödemelerini tahsil etmeye devam eden *publicanus*'lara Asyalılar daha ılımlı yaklaşmışlardır. Sulla'ya ödeme yapmak amacıyla borçlanan şehirlerin borçları, aşırı

³¹⁰ Frank, 1975, a.g.e., s. 255.

³¹¹ Frank, 1975, a.g.e., s.256.

³¹² Frank, 1975, a.g.e., s. 342.

faizler nedeniyle hızlıca çoğalmış, borçlular temerrüde düşmüş, böylece ipotek alacaklısı olan *publicanus*'ların malvarlığında artışlara yol açmıştır.³¹³ Asya Eyaleti'nde daha fazla istikrarın gerekli olduğunu gören M.Ö. 74 yılı döneminde görev yapan *consul*, Licinius Lucullus, Faizlerin 14 yıl içinde altı kat arttığını tespit etmesi üzerine, M.Ö. 70'de bu artışın etkisini azaltmaya yönelik tedbirler gibi Asya Eyalet Şehir'lerine zorla yüklenen vergiler nedeniyle zor duruma düşen halkın lehine tedbirler getirmeye çalışmıştır.³¹⁴ Bu doğrultuda ilk olarak aylık %1 oranından fazla faiz yürütülemeyeceğini, ikinci olarak faizin anaparayı aştığı durumlarda faizin istenemeyeceğini, faize faiz yürütülemeyeceğini, üçüncü, son ve önemli hüküm olarak alacaklıların ancak borçluların gelirlerinin dörte birine el koyabileceklerini hükme bağlanmıştır. (Plut. Luc. 20,3). Lucullus'un bu tür önlemleri sonucu tüm borçlar ödenmiş, rehin alınan araziler sahiplerine iade edilmiştir.³¹⁵ Ancak *publicanus*'ların kazançlarını azaltan bu davranışı kendi sonunu hızlandırmıştır. Çıkarlarına dokunduğu *equites* sınıfının Roma'da, yürüttüğü politikalar Asya komutanlığını Pompeius'a kaptırmasına, birliklerinin büyük ölçüde yok olmasına yol açmıştır.³¹⁶

M.Ö. 67 yılında Akdeniz'de korsan faaliyetlerinin son haddine ulaşmış, korsanlar nerdeyse bütün Akdeniz'e hâkim olmuş, Roma'yı birçok açıdan tehdit eder boyuta ulaşmıştı. Bu duruma bir son vermek için alınan önlemlerden, M.Ö. 67 yılı başlarında hazırlanan "Lex Gabinia (Gabinus Yasası)" Roma senatosu tarafından onaylanmıştır (Plutarkhos, Pompeius, 25. 2; 26. 1-4; Cassius Dio, 36. 23, 4). Anılan yılda Pompeius, Roma tarafından Lex Gabinia'nın verdiği geniş yetkilerle (denizlerde 3 yıl denizde 80 km kadar olan Ege ve Akdeniz'in iç bölgelerinde ise kayıtsız şartsız hükmetme yetkisi) Kilikya'daki korsanları cezalandırmakla görevlendirilmiştir. Mithridates ve Tigranes'e karşı yapılmakta olan savaşın idaresiyle Kilikya, Bithynia ve

³¹³ Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 343.

³¹⁴ Freeman, s. 404.

³¹⁵ Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 343.

³¹⁶ Freeman, s. 404.

Asia eyaletleri valilikleri de onun yetki alanı içerisine alınmıştır.³¹⁷ Pompeius'un, Lex Gabinia yasasının verdiği yetkilerle korsanlara karşı mücadelesi sırasında *equites*'ler bu mücadeleye yardım edecek kadar güçlüydüler ve bu yardımlarının karşılığını, Pompeius'un Akdeniz korsanlarına karşı yürüttüğü mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine fazlasıyla görmüşlerdir. Özellikle Mitridates'ten alınan bölgelerin eyalet olarak düzenlemesi *publicanus*'lara daha fazla faaliyet alanı kazandırmıştır. Yeni eklenen eyaletler Asya'nın üç katı kadar gelir getirmiştir. Asya eyaletine ilişkin iltizam sözleşmelerini kötü uygulamasından alınan dersle, bu yeni eyaletlerden Syria, Kilikya ve Bithynia eyaletlerine ilişkin iltizam sözleşmeleri farklı düzenlemiştir. *Scriptura* ve *portoria* vergileri bu yeni eyaletlerde, başka eyaletlerde olduğu gibi Romalı *publicanus*'lara ihale ile bırakılmamış, vergiyi tahsil etme yetkisi doğrudan bu eyaletlere bırakılmıştır. Ancak böylesine bir göreve alışkın olmadıkları için bazıları yerel iltizam sözleşmelerini bu alanda oldukça deneyimli olan Romalı *publicanus*'lara satmışlardır.³¹⁸ M.Ö. 49'deki iç savaşa kadar zenginleşmiş olan *publicanus*'ların, Caesar Dönemi ile faaliyet alanları oldukça daralmıştır. Caesar, Asya eyaletinin öşür tahsil işini bunların faaliyet alanı içerisinden çıkartmıştır.³¹⁹ Cumhuriyet'in çöküşü geçmesiyle birlikte, politik ve ekonomik olarak sahip oldukları güçlerini yitirmeye başlamış olan *equites* sınıfı, dolayısıyla bu sınıfa mensup olan *publicanus*'lar, ayrıca yetkilerini daraltan çeşitli yasal düzenlemelere de maruz kalmışlardır. Bütün bu gelişmeler *publicanus*'ların faaliyet alanlarını cazip ve kârlı bir iş olmaktan çıkartmıştır. İlk İmparatorluk Dönemi'nde büyük ölçekli *societates publicanorum*'ları gerektiren vergi ve harç tahsilâtı işi doğrudan imparator temsilcileri tarafından üstlenilmiştir. Çünkü her ne kadar iltizam sistemi, devleti vergi toplamının güçlüklerinden, tahsil giderlerinden kurtarıyor ve hazineye, tutarı önceden belirlenmiş gelir sağlamayı garanti ediyorsa da *publicanus*'ların elde ettiği vergi toplama hakkı çerçevesinde, ödediğinden çok daha fazlasını toplamak amacıyla hareket etmeleri vergi mükelleflerini sıkıntıya sokmuş

³¹⁷ Piganiol, André. (1930), *La Conquête Romaine*, Paris: Librairie Félix Alcan'dan aktaran Mehmet Kurt, Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi ve Yerel Güçler, **Sosyal Bilimler Dergisi** / Cilt: XI, Sayı 1, 2009, s.124; Oğuz, **a.g.e.**, s. 21.

³¹⁸ Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 344.

³¹⁹ Frank, 1975, **a.g.e.**, s. 342.

vergi kaynaklarını tehlikeye atmıştır. Esasen daha önce *publicanus*'larca gerçekleştirilen birçok fonksiyonu devlet üstlenmiştir. İmparator Augustus, Galya'nın, Asya ve nihayet tüm imparator eyaletlerinin vergi tahsilât sözleşmelerinin idaresini, kurduğu bürokrasinin parçası olan *procurator Augusti*'ye devretmiştir. Vergilerin imparator tarafından atanan, devlet hizmetinde görevli özel memurlar tarafından toplanması, Cumhuriyet Dönemi'nden beri devletin vergileri toplamak için aracı olarak kullandığı kamusal nitelikteki ortaklıkların (*societas*) önemlerini azaltmıştır. Bu dönemde büyük ölçekli *publicanus* faaliyetleri yerini daha küçük ölçekli ve sınırlı faaliyetlere bırakmıştır.³²⁰ Devletin aracılığını kaldırarak vergiyi toplaması, vergi mükelleflerinin rahatlamasına sebep olmuştur. Sonraki Iulus Claudius Sülâlesi İmparatorları³²¹ zamanında, *publicanus*'ların faaliyet alanları giderek daha da daralmıştır. M.S 2. yüzyılda imparator Traianus (M.S 98–117) ve Hadrianus (M.S. 117–138) döneminde, *vicesima hereditatium* yani %5'lik veraset vergisi gibi az sayıda vergi geliri iltizam yöntemiyle toplanmıştır. Devlet desteğinden yoksun kalan *societas publicanorum*'lar M.S 2. yy'da tamamen ortadan kaybolmuşlardır.³²²

2. Roma Vergi Hukuku'nda Vergi Tahsildarları ve Ortaklıkları

2.1. Kuruluşu ve Hukukî Satüsü

Yukarıda da belirtildiği gibi, Roma hukuk düzeni içerisinde vergiler, devlet aygıtı aracılığıyla değil, özel şahıslar olan *publicanus* lar eliyle toplanırdı. Öte yandan yukarıda da gördüğümüz üzere, yaşanan siyasal, toplumsal ve ekonomik gelişmeler, söz konusu vergilerin tek tek kişiler tarafından toplanmasını da imkânsız hale getirmişti. Bu nedenle zamanla, *publicani*'nin oluşturduğu ortaklıklar ya da çağdaş hukuk sistemindeki

³²⁰ Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 33.

³²¹ Iulus Claudius Sülâlesi İmparatorları sırasıyla; Caesar (M.Ö. 44), Augustus (M.Ö. 27-MS 14), Tiberius (14–37), Gaius (Caligula, 37–41), Claudius (41–54) ve Nero'dur (54–68).

³²² Tahiroğlu ve Erdoğan, 2005, **a.g.e.**, s. dn.; Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 55 dn.217; Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 33; Umur, "Publicani", "Societas Publicanorum", 1975, **a.g.e.**, s. 171,195; Küçük, **a.g.e.**, s. 40.

şirketleri andıran yapılar ortaya çıkmaya başlamıştı. Söz konusu şirketlere ilişkin hukuki düzenlemeleri ele almadan önce, ortaya çıkmalarına neden olan gelişmeleri ana hatlarıyla özetlemek gerekmektedir.

İfade edildiği üzere, Roma Devleti, dolaylı vergileri kendisine en yüksek geliri teklif eden *publicanus*'lar aracılığıyla topluyordu. *Publicanus*'lar açık artırma yoluyla vergileri tahsil etme hak ve imtiyazını içeren sözleşmeleri satın alıyorlardı³²³. Sözleşmeler her beş yılda bir Roma Devleti adına, *censor*'ler tarafından ihaleye çıkartılırdı.³²⁴ *Publicanus*'un kazancı, ihaleyi kazanmak için ödediği tutar ile tahsil ettiği tutar arasındaki farktan, tahsil masrafları çıktıktan sonra kalan miktardı (Cic. de leg. Agr. 2, 21;in Verr. 3 7).³²⁵ Bu nedenle çoğu zaman bazı sözleşmeler, çok büyük ölçüde kazanç getirebiliyordu. Bu tür sözleşmelerin satın alınabilmesi için gerekli olan sermayenin, ne kadar varlıklı olurlarsa olsun, özel kişiler tarafından birey olarak sağlanamadığı durumlarda sermayesi paylara bölünüş ortaklıkların (*socii*, *societas* veya *corpus*) kurulması zorunluluğunu ortaya çıkartmıştır.³²⁶ Bu noktada her şeyden önce bu tür büyük ortaklıklarının nasıl işlediklerinden ziyade nasıl örgütlendikleri meselesi önemliydi. Nasıl olmuştu da Romalılar, bireysel servetleri yetersiz kılacak denli büyük sözleşmelerle baş edecek şirketleri örgütleyebilmişlerdi?³²⁷ *Publicanus*'ları, devlet

³²³ Ulrike M. Malmendier, "Roman Shares," **The Origins Of Value. The Financial Innovations That Created Modern Capital Markets** (William Goetzmann And K. Geert. Rouwenhorst eds., Oxford University Press, August 2005), 31–42, 361–365, s. 32; Karadeniz, 1976, **a.g.e.**, s. 14; Schmitz, "Publicani," **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**; Somer, **a.g.m.**, s. 698; Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 50. Vergi toplayıcılığının özel kişilere gördürülmesi sistemi günümüzde kimi Amerikan eyaletlerinde uygulanmaktadır. Bu konuda bkz: Frank S. Alexander, "Tax Liens, Tax Sales, and Due Process" **Indiana Law Journal**, Vol.75 747–807 (2000), s. 751.

³²⁴ Roma dünyası, s. 56; Karadeniz, 1976, **a.g.e.**, s. 14; Genellikle beş yıl olan bu süre, Constantinus döneminden itibaren en fazla 3 yıl ile sınırlandırılmıştır. Gönenç,2004, **a.g.e.**, s. 53; s. 153-4 ; Buckland, Text Bok, s. 513

³²⁵Schmitz, "Publicani," **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**; Erdoğan-Tahiroğlu, Op.cit., s. 21 dn. 45; Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 51 vd.

³²⁶ Karadeniz, 1976, **a.g.e.**, s. 14.

³²⁷ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 67.

ihalelerine, bireysel sözleşmeler yerine ortaklıklar kurarak girmeye iten nedenin, ihale bedellerinin giderek tek bir kişinin üstesinden gelemeyeceği kadar artmış olmasından kaynaklandığı herkes tarafından kabul edilmiş bir gerekçeydi. Aslında bu usul, sözleşmelerin boyutuna bağlı olarak mâli bir gereklilik şeklinde ortaya çıkmasından çok daha eski ve devlet tarafından teşvik edilmiş bir usuldü. İlk defa İkinci Pön Savaşı'nın buhranlı günlerinde faaliyet gösteren *publicanus* ortaklıklarının (üç ortaklık) izlerine rastladığımız andan itibaren bunların bir birlik şeklinde faaliyet gösterdiklerini görürüz. Söz konusu örnekte her bir ortaklığın sermaye büyüklüğü 40,000 ilâ 100,000 denarii arasındadır. Bu miktar M.Ö. 2. yüzyılın sözleşmeleri için gereken miktar ile kıyaslandığında küçük bir miktardır. Ancak yine de birlik oluşturmayı gerektirmiştir. Cumhuriyet Dönemi ortaklıkları miktarın büyüklüğüne bağlı kalmaksızın oluşturulmuşlardır. Örneğin, M.Ö. 105 yılında bir Roma kolonisi olan Puteoli Şehir Meclisi tarafından hazırlanan Serapis Tapınağı'nın önüne bir duvar inşa edilmesine ilişkin sözleşme bedeli sadece 1,500 sestertium (374 *denarii*) idi.³²⁸ Oysa M.Ö. 2. yüzyılın ortasında Marcian Sukemeri'nin (Aqua Marcia)³²⁹ inşaatı için yapılan sözleşme, bir yüzyıl sonra Caesar ve Cicero döneminde Roma'nın en zengin adamı olarak tanınan Marcus Licinius Crassus'un toplam serveti (8,000 *talent* yani 48 milyon *denarii*) ile aynı değerdedir.³³⁰ Küçük sözleşmelerin söz konusu olduğu durumlarda da bu tür ortaklıklara rastlamamızın en açık nedeni aynı ortaklığın büyük ya da küçük çok sayıda sözleşme gerçekleştirebilmesi veya ortaklığı oluşturan aynı kişilerin başka bir ortaklığın ortağı olarak birden çok sözleşmede taraf olabilmesidir.³³¹

Roma Hukuku'nda tüzel kişiliğe sahip sınırlı sayıda birlik kabul edilmiştir. Bu nedenle ticari kazanç amacı taşıyan ortaklıklar, *societas* (*şirket*) olarak kurulmak zorundadırlar. Gaius'a ait *Digesta* metninde, *publicanus* ortaklıkları, şirket kurma

³²⁸ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 68.

³²⁹ Marcian Sukemeri'nin inşaat faaliyetleri (Aqua Marcia) M.Ö. 144–140 yılları arasında praetor Quintus Marcius Rex tarafından yürütülmüştür.

³³⁰ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 68.

³³¹ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 69.

hakkının tanındığı sınırlı birlikler arasında sayılmıştır.³³²

D. 3.4.1 pr. (Gaius lib. 3 ad Edictum provinciale)

Neque societas neque collegium neque huiusmodi corpus passim omnibus habere conceditur: nam et legibus et senato (*Senatus*) konsültis et principalibus constitutionibus ea res coercetur. paucis admodum in causis concessa sunt huiusmodi corpora: ut ecce vectigalium publicorum sociis permissum est corpus habere vel aurifodinarum vel argentifodinarum et salinarum. item collegia romae certa sunt, quorum corpus senato (*Senatus*) konsültis atque constitutionibus principalibus confirmatum est, veluti pistorum et quorundam aliorum, et naviculariorum, qui et in provinciis sunt.

D. 3,4,1 pr. (Gaius'un eyalet beyannamesi şerhinin üçüncü kitabından)

Hiç kimse rastgele bir şekilde şirket, dernek veya bunlara benzeyen herhangi bir kuruluş oluşturamaz, bu durum *Senatus* kararları (*Senatus consultum*), imparator *constitutio*'ları ile düzenlenmiştir. Bu anlamda çok az kuruluşa izin verilmiştir; örneğin, şirket kurma hakkı, ortak olarak kamu vergilerini toplamakla veya altın gümüş ve tuz madenleriyle uğraşanlara tanınmıştır.

Societas publicanarum, *societas*'ın (şirket) toplumsal ve ekonomik koşulların değişimi ile ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara uyabilme yeteneğini sayesinde ortaya çıkmış bir Roma Hukuku kurumudur. Malmendier, bu kurumun çağdaş şirketlerin atası ve prototipi olduğunu ileri sürmektedir.³³³ Söz konusu vergi toplama ortaklıları Cumhuriyet'in son dönemlerinde sayıca en fazla olan ortaklık türü idi.³³⁴ Bu kurumun

³³² Gönenç,2004, **a.g.e.**, s. 135 vd., Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 1-2 ve s 35 vd.; Malmendier, 2006, **a.g.m.**, s. 13; Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 69.

³³³ Ulrike Malmendier, "Law and Finance "at the Origin" s. 2.

³³⁴ David Johnston, **Roman Law in Context** (Cambridge, U.K. ; New York : Cambridge University Press,1999), s. 107.

oluşum süreci Roma Hukuku'nun gelişiminin karakteristik yanını göstermektedir. Romalıların yeni gereksinimler sonucu ortaya çıkan hukukî sorunları çözüme kavuşturma yolunu, hukuk kavram ve ilkelerini değişen koşullara uyarlamadaki başarılarını yani, hukukî düşünce tarzı ve metodunu yansıtır. Bu nedenle Roma Hukuku'nun izlediği gelişim süreci içinde *publicanus* ortaklıkları M.Ö. 3.yüzyıldan beri şirket akdinin (*societas*) özel bir türü olarak kurulmuştur. Ancak *publicanus* ortaklıkları için kanuni şekil olarak *societas*'ın örnek alınması, bu ortaklıkların amaçlarını gerçekleştirmelerini engelleyici çeşitli sorunlara yol açmıştır. Bu nedenle sadece *societas publicanorum* için uygulanabilen bir dizi özel kurallar geliştirilmiştir.³³⁵ Roma Hukuku'nda, bireylerin birleşmesi ile oluşan hukuksal kişilik (*corpus*) kavramı bilinmiyordu. Ancak bu hak en azından Romalı *publicanus*'lara tanınarak, bunlara tıpkı modern ortaklıklar gibi faaliyet gösterebilme olanağı tanımıştı.³³⁶ Her şeyden önce *societas publicanorum*, Roma Hukuku'ndaki klasik Roma şirketinden oldukça farklı bir şirket türüdür. Şirket ortaklarının tüm mallarının birleşmesi ile meydana gelen şirketlerden (*societas omnium bonorum*) farklı olarak, belli bir amacın elde edilmesine yönelik, sadece o iş için gerekli ve yeterli olan katılım paylarının birleştirilmesiyle kazanç amaçlı kurulan bir ortaklık türü olmuştur. Ulpianus'un belirttiği gibi "*Societates* ya ortakların tüm malvarlığı (her ortağın bütün varlığının sermayeye katılması ile) ya da belirli bir iş yapma ya da vergi toplamak amacıyla ya da tek bir girişim için kurulurlar.³³⁷ *Societas* sadece ortaklar arasında bir iç ilişki yaratır. Üçüncü şahıslara karşı tüzel kişiliği olan herhangi bir birlik oluşturmazdı. *Societates publicanorum* (*vectigalis*) ise diğer ortaklık türlerinden farklı olarak bir tüzel kişiliğe sahiptir.³³⁸ Klasik bir Roma şirketinde (*societas*) mülkiyet hakkına, alacak ve borçlara sadece ortaklar (*socii*) sahip olabilirlerdi; şirket adına herhangi bir kazanımda bulunamazlardı; oysa *societates Publicanorum* türü ortaklıklarda, ortaklığın tüzel kişiliğe sahip olmasından

³³⁵ Gönenç,2004, **a.g.e.**, s. 135 vd., Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 1-2 ve s 35 vd.; Malmendier, 2006, **a.g.m.**, s. 13.

³³⁶ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 69.

³³⁷ Gönenç,2004, **a.g.e.**, s. 136; D. 17.2.5pr. (Ulpianus lib. 31 ad Edictum) Societates contrahuntur sive universorum bonorum sive negotiationis alicuius sive vectigalis sive etiam rei unius.

³³⁸ Malmendier, 2005, **a.g.e.**, s. 38.

ötürü, şirketin ortaklardan bağımsız kendine ait hak ve borçları, mülkiyeti olabilirdi (D. 3. 4. 1).³³⁹ *Societas*'ta, ortaklar birbirlerine karşı hak ve borçları bulunmasına rağmen *societas*'ı bir bütün olarak temsil edemezlerdi. Oysa *societas publicanorum*'da ortaklara temsil yetkisi tanınmıştı. *Societas*'ın üyesi olan sıradan *socius*, *societas* adına sözleşmelere giremiyordu. Başlangıçta *societas* değil, açık arttırmaya katılarak pey süren ve devlet ile yapılan sözleşmenin tarafı olan bir kişi yani *manceps* Roma Devletiyle yapılan sözleşmelerden kaynaklanan tüm hak ve yükümlülüklerin sahibi olurdu.

D. 17.2.74 (Paulus 62 ad ed)

Si quis societatem contraxerit, quod emit ipsius fit, non commune: sed societatis iudicio cogitur rem communicare.

D. 17.2.74 (Paulus 62 ad ed)

Eğer bir kişi şirket sözleşmesi yaparsa, satın aldığı şey kendisindedir, bu şey şirketin müşterek malı olmaz. Fakat dava ile paylaşmaya zorlanabilir.

Societas vectigalium, özellikle dolandırıcılığa, sahtekârlığa veya zimmete para geçirme gibi suçlara karşı dava açabilirdi (D. 47.2.31.2). Vergi toplama şirketlerinin gelişimi açısından önemli bir husus da ortakların değişimi, ölümü ve ortaklıktan çıkılması gibi durumların, bu ortaklığı sona erdiren nedenler olarak görülmemesiydi. Klasik şirkette (*societas*) ortaklardan birinin ölümü veya ortaklığından vazgeçmesi durumunda ortaklık kendiliğinden sona erdiği için diğer ortaklar, ölüm veya ortağın feragatı halinde şirketin devam edeceğini kararlaştıramazlardı.³⁴⁰

D. 17.2.59 pr. (Pomponius 12 ad sabinum)

Adeo morte socii solvitur societas, ut nec ab initio pacisci possimus, ut heres etiam succedat societati. haec ita in privatis societatibus ait: in societate

³³⁹ Malmendier, 2005, **a.g.e.**, s. 36; Küçük, **a.g.e.**, s. 39; Gönenç,2004, **a.g.e.**, s. 51, 139.

³⁴⁰ Malmendier, 2005, **a.g.e.**, s. 36.

vectigalium nihilo minus manet societas et post mortem alicuius, sed ita demum, si pars defuncti ad personam heredis eius adscripta sit, ut heredi quoque conferri oporteat: quod ipsum ex causa aestimandum est. quid enim, si is mortuus sit, propter cuius operam maxime societas coita sit aut sine quo societas administrari non possit?

D. 17.2.59 pr. (Pomponius 12 ad sabinum)

Bir ortağın (*socius*) ölümüyle şirket (*societas*) tamamen sona erer. Bu nedenle ölenin mirasçısının ortaklığı devraldığını kesinkes söyleyemeyiz. Gerçekten de özel ortaklıklar için durum böyledir. Ancak vergi toplama şirketi söz konusu olduğunda, ortaklık, ölen ortağın hissesi mirasçısına vasiyet yoluyla bırakılması şartıyla ortakların birinin ölümünden sonra dahi varlığını korur. Yeter ki ölenin payı o kişinin mirasçısına geçirilmiş ve bu kişi onun yerine geçmiş olsun. Ölen kişi şirketin faaliyetinde en etkili kişi, yani temel sorumluluk ona ait ise veya o olmaksızın şirket idare edilmez ise ne olacağına, halin gereklerine göre karar verilmelidir.

Özel şirketler (*societas privatae*)³⁴¹ için bir ortağın (*socius*) ölümüyle şirketi (*societas*) tamamen sona ereceği kuralı geçerlidir.³⁴² *Societates publicanorum*'da (*vectigalis*) ortaklardan birinin ölümü veya ortaklıktan çekilmesi ortaklığı sona erdirmezdi. Şirket, Ortaklardan birinin ölümü üzerine ölen ortağın mirasçısı yeni ortak olarak katılsa da katılmasa da varlığını sürdürmeye devam ederdi yani ortağın ölümü şirketi sona erdirmemekteydi. (D. 17.2.63.89). Ancak dikkat edilmelidir ki, ortağın ölümünün şirketi sona erdirmeyeceği kuralının vurgulanmış olduğu Ulpianus'a ait metinde, ölen ortağın şirket içerisindeki konumunun dikkate alınması gerektiği yönünde

341 Burada söz konusu edilen, Dig. 3.4.1pr.'de bahsi geçen devletle sözleşme yapan ve resmi nitelik taşıyan Societates Publicanorum'un aksine, rızâî bir sözleşme olan ve societas denen şirket sözleşmesi ile iki veya daha fazla kimsenin, herhangi meşru bir menfaat gayesiyle mal ve emeklerini bir araya getirmeyi taahhüt ettikleri özel hukuk şirketleridir. Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 53; Rado, s. 143; Küçük, **a.g.e.**, s. 40.

³⁴² Küçük, **a.g.e.**, s. 40.

uyarıda bulunulmuştur. Ölen ortağın, devlet ile yapılan sözleşmenin tarafı olan kişi (*manceps*) olması veya şirket işlerini yöneten idareci ortak (*magister societis*, şirket reisi) olması durumunda şirketin sona ermesi söz konusuydu.³⁴³

2.2. Yönetim ve Ortakları

Publicanus ortaklıklarına sadece Roma vatandaşları ortak olabilirlerdi. Yönetim ile hissedarlar arasında yasal bir ayırım vardı. Senatörler, hisse sahibi olabilirler ancak yönetimde yer alamazlardı. Buna rağmen, örneğin Kiser ve Kane, özellikle Cumhuriyetin son zamanlarında senatörlerin vergi toplayıcılığı işine yoğun bir şekilde yatırım yapması ve akabinde artan etkinlikleri sonucunda, sistemin vergi yükümlülerini senatörlerin lehine aşırı yük altına sokan bir yapıya dönüştüğünü ileri sürmektedirler.³⁴⁴ Roma *magistra*'larının veya eyalet valilerinin, pay sahibi olmalarına, özellikle eyaletlerdeki olası baskıları önlemek amacıyla kural olarak izin verilmezdi (Cic. in Verr. 3.57.59). Her şirketi temsilen sorumlu kişisi (*manceps*) olan ve devletle sözleşme imzalayan ortağa *manceps* denirdi.³⁴⁵ Örneğin Puteoli sözleşmesinde en az beş kişinin imzası vardır. İlk imza sahibi sözleşme bedeli için teminat gösterebilen (*praes* olarak hareke eden) teklif sahibi yani *maneps*'e aittir. Diğer dört kişi ise ortaklardır (*socii*). Ortakların, mülklerini rehin olarak gösterme yükümlülükleri yoktur. Sadece ortaklığa

³⁴³ Somer ve Gönenç, 2006, **a.g.m.**, s. 726; Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 36. Küçük, **a.g.e.**, s. 40; Schmitz, *publicani*; Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 53.

³⁴⁴ Edgar Kiser ve Danielle Kane, "The Perils of Privatization: How the Characteristics of Principals Affected Tax Farming in the Roman Republic and Empire" **Social Science History** 31:2 (Summer 2007), 191–212, s. 208.

³⁴⁵ Tac., ann. III, 31; Festus, s.v. *Manceps*. Schmitz, "Publicani," **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**.

getirdikleri katılma payları ile sorumludurlar.³⁴⁶ *Manceps*'in, Roma Devleti'yle yapılan sözleşmelerden kaynaklanan tüm hak ve yükümlülüklerin sahibi olması, ortakların (*socii*) genellikle, kendi aralarındaki en saygın, hatırlı, güvenilir ve namuslu olan ortağı *manceps* olarak seçmelerinin başlıca nedeniydi. *Manceps*, eşitler arasında birinci konumdaydı (*princeps inter suos*). *Manceps*'in üstlendiği rol göz önüne alındığında, aniden yok olmasının (gaiplik durumu) ortaklar arasındaki sözleşme ilişkisinin neden sona erdiği daha iyi anlaşılacaktır. *Manceps*'in şirketi temsilen sözleşme yapması aşamalı olarak elde edilen bir haktı; vergi toplama şirketlerinde, ortağın şirket hesabına yapmış olduğu hukuki işlemler sonucunda, doğrudan doğruya şirketin borç altına girmesi ve alacaklı olması zaman içinde gerçekleşmiştir. Bu yöndeki ilk adım *manceps*'in yerini doldurabilecek nitelikte bir ortağın olması halinde, ortaklar ile devlet arasındaki sözleşmenin devam edebileceği kabul edilmiştir. Lex portorii Asiae'da, ölen *manceps*'in yerine başka bir ortağın *manceps* olarak seçilebilmesine olanak tanıyan bir hüküm mevcuttur. 46. paragrafa göre *consul* Nero ve Lucius Calpurnius Piso M.Ö. 57'de hüküm vermiştir ki “20 gün içinde eski *manceps* yerine yenisi seçilebilir”. Başka bir ifadeyle, *publicanus*'lar sözleşmenin akdedilmesini izleyen sınırlı bir zaman dilimi içinde gerçekleşmesi koşulu ile eskisinin yerine yenisini atamak hakkına sahiptirler. Ayrıca “her yılın *praetor*'ları *societas*'a *manceps*'lerini değiştirme hakkı tanımıştır³⁴⁷ Böylece vergi tahsildarları ortaklığı ile devlet arasındaki ilişkinin akdi devamlılığı sağlanmıştır.

Societas'ta ortaklık için öngörülen müşterek gayeye ulaşılabilmesi, ortakların bir takım değerleri şirkete tahsis etmelerine bağlıdır. Bu değerlere “katılma payı” denirdi. Roma Hukuku metinlerinde, genellikle (D.17.2.52; 16.17.18'de “*conferre*” kullanılmıştır) bu unsur ifade etmek için kullanılan, bir araya getirme, toplama, katkıda bulunma anlamlarını taşıyan “*collatio*” terimine en uygun karşılık “katılma payı” ifadesidir. Katılma paylarının ortaklığa fiilen getirilmesi, ortaklığın varlığı için zorunlu değildir. Katılma payı olarak taşınır veya taşınmaz mülkiyetin şirket ortaklarına

³⁴⁶ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 68.

³⁴⁷ Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 37.

geçirilmesi (*quoad dominium*) taahhüt edilebilir.³⁴⁸ Bir ortak (*socius*) ya mal ya da emeğini katılma payı olarak koyabilir (Gaius, 3, 149 ff.). Ortaklık payları ve pay sahipliği, Roma şirketi *societas* ile *societas publicanorum* arasındaki en önemli farklardan biridir. Şirket ortaklarının ortaklık hissesi büyük ise *patres*, küçük ise *particulae* olarak adlandırılırdı (Cic. pro Rab. post. 2; Val. Max. 6.9. 7).³⁴⁹ Cicero'ya ait pek çok metinde, *patres* (paylar) ifadesi yer alır. Ayrıca Cicero'ya ait metinlerde *societus publicanorum*'un ortakları olan sıradan vatandaşlar *participes* olarak tanımlanmıştır (Cic. de imp. Cn. Pomp. 2, 6.) Livius bir keresinde *socii*'den ayrı olarak *adfines* olarak tanımlanan üyelere bahsetmiştir (Liv. 43.16.2). *Adfines* sadece ortaklığın hissedarlarıdır. Ana sözleşmede adları yer almaz. Fakat *socii*'ler gibi adları *ensor*'ler tarafından kayıt altına alınır. Buna karşın Cicero *adfines*'ten hiç bahsetmez, bunun nedeni büyük ihtimalle bunları da *socii*'nin bir parçası olarak görmesidir.³⁵⁰ Bir diğer ilginç husus ise Cicero'ya ait bir metinde (Cic. Pro Rab. post. 2,4. 66) yer alan *magnae partes* (büyük hisseler) ve Valerius Maximus'a ait bir metinde (6.9.7) *particula* (küçük hisse: T. Aufidius'un sahip olduğu hissedenden bu şekilde bahsetmiştir) ifadeleridir. Bu ifadeler doğrultusunda ve Cicero'nun, Verres aleyhine söylevinde, (in Verr. 1,55, 143) hisselerin devredilebilir olduğunun tırnak içerisinde istisnai kısıtlama olarak belirtmiş olmasından dolayı, farklı şirketlerin hisselerinin farklı itibari değere sahip ve devredilebilir olduğu sonucu çıkartılabilir.

Cic. in Verr. 1,55, 143

Qui de L. Marcio M Perperoa cenforibus redemerit. socium non admittito
neve partem dato neve redimito.

Cic. in Verr. 1,55, 143

³⁴⁸ Roma Hukuku'nda şirkete katılma payı olarak bir malın mülkiyet hakkının getirilmesi halinde, tüm ortaklar arasında müşterek (paylı) mülkiyet ilişkisi doğar. Türk hukukunda ise kural olarak elbirliği mülkiyeti istisna olarak paylı mülkiyet vardır. Gönenç,2004, **a.g.e.**, s. 142 dn. 506.

³⁴⁹ Smith, "Publicani", 1875, **a.g.e.**, s. 972-4.

³⁵⁰ Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 70.

Censor L. Marcius ve *censor* M. Perperna'nın dönemindeki sözleşmecilerin, yürürlükteki sözleşmeye ne ortak ne de hissedar olarak katılmaları kabul edilmemiştir. Dahası sonra herhangi bir hisse almalarına da izin verilmiştir.

Cicero'nun aktardığı somut olaya bakıldığında bir *societas publicanorum*'la sözleşme yapıldıktan sonra, sıklıkla hisseler ticarete konu oluyordu. Ortak ticaret yeri, büyük ihtimalle Forum Romanum'daki Castor tapınağının yanındaydı³⁵¹ Bu şirketlerin hisseleri Roma'da forumda satılırdı. Hisse senetlerinin karları çok iyiydi. Publicanus'ların hisse senetleri, M.Ö. 100 yılının kesinlikle en iyi ve en parlak yatırım hisseleriydi. Cicero, "belli bir zamanda en yüksek fiyata erişen paylardan (*partes iilo tempore carissimae*) bahsetmektedir (P. Vat. 12.29). Bu durum, şirket paylarının değerlerinin şirketin faaliyetlerine ve ekonomik dalgalanmalara paralel olarak değişebilir olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca ortaklığın mâli sıkıntıları olduğunda, ortaklık sözleşmelerinin koşullarını değiştirebilmek için *Senatus*'a yönelik lobi faaliyetleri dahi yürütülürdü. Bu örüntü günümüz borsa işleyişi ile şaşırtıcı benzerlikler taşımaktadır.³⁵²

Her şirketin Roma'da ikamet eden ve görev süresi bir yıl ile sınırlı olan bir yöneticisi (*magister*) vardı. Bu yöneticilerin, eyaletlerde, işin işleyişinden, denetiminden ve muhasebe işlerinden (*tabulae accepti et expensi*) sorumlu olan temsilcileri vardır. *Magister*'a tabi (*sub magistro*) olarak görev yapan bu temsilciler *pro magistro* olarak adlandırılırlardı (Cic. *ad Att.* 5.15; *c. Verr.* 2.74).³⁵³ *Pro magistro*'ları seçme yetkisi şirket ortaklarına ait değildi. Bunlar magister tarafından atanan ücretli personeldi. Her bir eyalette görevlendirilecek *pro magistro* sayısı veya görevleri sırasında ne dereceye

³⁵¹ Michail Rostovtzeff, **The Social and Economic History of the Roman Empire** (New York: Oxford University Press, 1957), s. 31.

³⁵² Reinhard Zimmermann, **The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition** (Oxford, 1996), s. 468: "...yabancıların *societas*'a ait piyasalarda dolaşan iştirak hissesi satın alarak yatırım yapmaları mümkündür".

³⁵³ Gönenç, 2004, **a.g.e.**, s. 54, Schmitz, "Publicani," A Dictionary of Greek and Roman Antiquities; Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 75.

kadar kişisel inisiyatif kullanıp kullanmayacakları hususu eyaletin ve ortaklığın büyüklüğüne bağlı olarak değişebilmekteydi.³⁵⁴ Verres'in Sicilya valisi olarak görev yaptığı dönemde, Sicilya'nın otlak vergisi (*scriptura*) ile *portorium*'u (en azından Syrakusai'dakini) toplama hak ve yetkisini satın alan şirket, söz konusu vergi türlerini toplamak ve kayıtlarını (muhasabe) tutmaktan sorumlu olarak L. Canuleuis ile L. Canuleuis'u görevlendirmiştir. *Portorium*'dan, *pro magistro* olarak L. Canuleuis, *scriptura*'dan L. Carpinatius'u sorumludur. L. Carpinatius, *pro magistro* olarak görev yaptığı dönemde üstüne düşen sorumlulukları dürüstlikle yerine getirmemiş, Vali Verres'in işbirlikçileri içerisinde önde gelen isim olmuştur. Pro magistro olarak görev yaptığı açıkça bilinen diğer bir isim de Cicero'nun arkadaşı olan P. Terentius Hispo'dur. Hispo Bithynia ve Asya eyaletinin *scriptura*'sından ve *portorium*'dan sorumlu *pro magistro*'sudur; geniş sorumluk alanı içerisinde onbinlerce çalışana sahiptir³⁵⁵. Ortaklığın yönetiminde fiilen görev alan veya herhangi bir görev üstlenmeden sadece hissesiyle katılan ve kardan pay alan ortaklar, vergi toplama işini doğrudan doğruya kendileri yapmazlardı (Cic. ad Att. I.19; Nepos, Att. 6).³⁵⁶ Eyaletlerden vergi toplama işinde alt sınıftan erkekler çalışmaktaydı.³⁵⁷ Bunlar için kullanılan *operas publicanis dare* ya da *esse in operis societatis*, terimleri, Roma aristokratik bakış açısından, alt sınıfı ifade etmekteydi (Val. Max. 6.9.8; Cic. c.Verr. 3.41, ad Fam. 13.19; .Verr. 2.70, pro Planc. 19).³⁵⁸ Kamu gelirlerini (*vectigalia*) toplamaya yardımcı olan tüm kişiler *familia publicanorum* olarak adlandırılırdı (D. 39.4.1). *Familia publicanarum* arasında azatlılar, köleler, Romalılar veya hatta eyalet halkından kişiler de yer alabilirdi (Cic. c. Verr. 2.77, de Prov. Cons. 5).³⁵⁹

³⁵⁴ Badian, 1972, a.g.e., s. 75.

³⁵⁵ Badian, 1972, a.g.e., s. 76.

³⁵⁶ Smith, "Publicani", 1875, a.g.e., s. 972-4.

³⁵⁷ Gönenç, 2004, a.g.e., s. 54, Schmitz, "Publicani," A Dictionary of Greek and Roman Antiquities.

³⁵⁸ Badian, 1972, a.g.e., s. 75.

³⁵⁹ Gönenç, 2004, a.g.e., s. 54; Smith, "Publicani", 1875, a.g.e., s. 972-4.

2.3. Ortakların Sorumluluğu

Bu tür şirketlerde, görevi kötüye kullanılması gibi yolsuzluklara uygun ortam sağlayan bir yapı mevcuttu. Uygulamada devletin siyasi ve idari gücündeki küçük bir zayıflamadan *publicani* veya yardımcılarının faydalanmaya çalıştıkları görülmüştür. Devletin itibarını ve gücünü zayıflatan bu tür davranışların önlenmesi ve vergi mükelleflerini olası baskılardan korumak amacıyla *publicani* ve yardımcılarının görev alanlarına ilişkin çeşitli hukukî düzenlemeler (D. 39, 4,0; Gai 4,28). Özellikle Digesta'nın 39. kitabının yazarı Ulpianus olan 4. faslı Cumhuriyet Dönemi'nde bu amaçla yayınlamış bir *praetor* beyannamesini (*edictum*) içermektedir (D. 39,4, 0 De publicanis et vectigalibus et commissis). Söz konusu *edictum*'da, *edictum*'un bu yöndeki amacı açıkça belirtilmiştir.

D. 39.4.1.2 (Ulpianus 55 ad ed)

Dixerit aliquis: quid utique hoc edictum propositum est, quasi non et alibi praetor providerit furtis damnis vi raptis? sed e re putavit et specialiter adversus publicanos edictum proponere

D. 39.4.1.2 (Ulpianus'un edictum şerhinin elli beşinci kitabından)

Praetor'un, başka bir yerde, hırsızlık, zararların tazmini ve gasp için başka düzenleme yaptığı da düşünüldüğünde akla söz konusu Edictum'un nasıl bir faydası olduğu sorusu gelebilir. Yine de Praetor, şu koşullar altında, en iyisinin, iltizamcılara karşı özel bir edictum çıkarılması gerektiğini düşünmekteydi.

Publicanus'lar yardımcılarının fiillerinden sorumludurlar. Bu sorumluluk kusursuz sorumluluktur. *Praetor*, *publicanus*'ları vergilerin toplanmasına yardım eden kölelerinin fiillerinden sorumlu kılmış ve köleyi “*nox*a vererek” sorumluluktan

kurtulma hakkı olmadığını kabul etmiştir.³⁶⁰

D. 39.4.1.6 (Ulpianus quinquagesimo quinto ad edictum)

Quod novissime praetor ait " si hi non exhibebuntur, in dominos sine noxae deditioe iudicium dabo", hoc proprium est huius edicti, quod, si non exhibeantur servi, competit iudicium sine noxae deditioe, sive habeant eos in potestate sive non, sive possint exhibere sive non possint,

D. 39.4.1.6 (Ulpianus'un edictum şerhinin elli beşinci kitabından)

Praetor'un sonunda söylemiş olduğu "Ele geçirilmediklerinde, tazmin yolu olarak geri verme olanağı tanımaksızın sahiplerine karşı bir dava hakkı vereceğim", ifadesi bu Edictumun özel bir düzenlemesidir. Çünkü eğer köleler ele geçirilmezse tazminat karşılığı olarak kölelerin verilmesi olanağı tanımaksızın dava hakkı tanınacaktır. Bu durum sahiplerin köleleri ellerinde tutup tutmadıklarına ve ellerine geçirip geçirmediğine bakılmaksızın geçerli olacaktır.

D. 39.4.2 (Gaius libro vicensimo primo ad edictum provinciale)

Nec liceat domino absentem defendere eum,

D. 39.4.2 (Gaius'un eyalet beyannamesi şerhinin yirmi birinci kitabından)

Bir efendiye kayıp veya kaçmış kölesini savunma hakkı verilemez

Publicani'ler köle seçiminde başarısız olmaları halinde kusurlu oldukları kabul edilirdi.³⁶¹

³⁶⁰ Diler Tamer Güven, **Roma Hukukunda Yardımcı Şahsı Semede Kusur Nedeniyle Sözleşmeden Doğan Sorumluluk** (Culpa in Eligendo) (İstanbul 2001), s. 87.

³⁶¹ Tamer-Güven, 2001, **a.g.e.**, s. 88.

D. 39.4.3 pr. (Ulpianuslibro quinquagensimo quinto ad edictum)

Cum, si exhibuissent, noxali iudicio convenirentur. idcirco autem tam dura condicio eorum effecta est, quia debent bonos servos ad hoc ministerium eligere.

D. 39.4.3. pr. (Ulpianus'un edictum şerhinin elli beşinci kitabından)

Eğer onlar dava etmemişlerse, yargılama bir noxa dava olarak görülmüş olabilir. Bu şiddette bir şartın getirilmesinin nedeni, vergi toplayıcıların bu iş için iyi köleler seçmeleri gereğidir³⁶².

Eğer köle efendi tarafından ele geçirilemezse, bir köle tarafından ika olunan zarar nedeniyle köle veya hayvan sahibi aleyhine açılan zarar ziyan davası olan noxa davası, efendi aleyhine açılabilirdi. Bu derece ağır bir şartın ön görülmesinin nedeni, vergi toplayıcılarının sorumluluklarında olan bu derecede hassas bir iş için iyi köleler seçmelerini teşvik etme amacıdır. Köle *damnum* (mala verilen zarar) ya da *furtum* (hırsızlık) teşkil eden bir haksız fiil işlemişse *publicani* kendisini savunmak için herhangi bir olanağa sahip değildir. Ulpianus *culpa* kelimesini kullanmamakla beraber D. 4.9.7.4'de benzer bir anlam yüklemiştir. *Publicani*'nin sorumlu tutulabilmesi için kusurlu olması şart değildir. Burada başkasının kusuru nedeniyle sorumluluk söz konusu olmaktadır. Metnin *interpolatio*'ya maruz kaldığı düşünülmektedir. *Damnum* ile *furtum* için muhtemelen iki ayrı *edictum* vardır. *Damnum*'dan sorumlu tutulabilmek için zararın bizzat toplama işlemi sırasında verilmesi gerektiği halde, *furtum* için böyle bir şart aranmamaktadır.³⁶³ Ayrıca sahip oldukları yetkiye dayanarak vergi toplayan bu şirketler, devletin otoritesini temsilen, vergi vermeyen vatandaşların mallarına el koyma (*pignoris capio*) yetkisine de sahiptir. *Publicanus*, vergi kanununa aykırı hareket eden mükelleflerin malına el koyduğunda, bu durum haksız fiil olarak sayılmadığı için,

³⁶² Tamer-Güven, 2001, **a.g.e.**, s. 88.

³⁶³ Tamer-Güven, 2001, **a.g.e.**, s. 88-9.

malına el konulan mükellefe malın gasbından doğan bir dava açması olanağı tanınmamıştır.³⁶⁴

D.47.8.2.20 (Ulpianus lib. 56 ad Edictum)

Si publicanus pecus meum abduxerit, dum putat contra legem vectigalis aliquid a me factum: quamvis erraverit, agi tamen cum eo vi bonorum raptorum non posse labeo ait: sane dolo caret: si tamen ideo inclusit, ne pascatur et ut fame periret, etiam utili lege aquilia.

D.47.8.2.20 (Ulpianus'un edictum şerhinin elli altıncı kitabından)

Eğer *publicanus* benim sürü hayvanımı, benim tarafımdan vergi kanununa aykırı bir eylem yapıldığını düşünerek alıp götürmüşse, yanılmış olsa da malların gasbından doğan dava (*actio vi bonorum raptorum*) yine de açılmaz. Labeo, kötü niyetin bunun dışında olduğunu söyler: Bununla birlikte, otlamalarını engellemek ve ölmeleri için (bir yere) kapatılmışsa lex Aquilia'dan doğan utilis dava verilir.

3. Vergi Tahsildarları Ortaklıklarının Diğer Faaliyet Alanları

Publicani'ler ve *Societates publicanorum*'lar ortaya çıktıkları ve çalışmalarının zirve yaptığı Cumhuriyet Dönemi'nde devlete ait çok çeşitli fonksiyonları yerine getirmişlerdir. *Publicani*'lerin faaliyetleri, kamu (devlet) için hizmet veya malzeme sağlamak, kamu mallarının ve arazilerinin işletilmesi ve kamu (devlet) gelirlerini toplamak (tahsil etmek) olmak üzere üç ayrı başlık altında incelenebilir. İkinci Pön Savaşı sırasında (M.Ö. 218–202) İlk *publicanus* ortaklıklarına (*societates publicanorum*) rastlanmıştır. Livius (23.48.10; 23.49, M.Ö.215) ve Polybius (6.17.1–6,

³⁶⁴ Nurcan İpek, **Roma Hukukunda Gasp (Rapina)**, İstanbul 2001, s. 57; Gönenç, 2004, **a.g.e.**, 53; Smith, "Publicani", 1875, **a.g.e.**, s. 972-4.

M.Ö. 210), M.Ö. 2. ve 3. yüzyıllara ilişkin olarak *publicani* ve *societas publicanorum* hakkında geniş bilgiler vermektedir.

3.1. Kamusal Hizmet veya Malzeme Sağlama İşi

İlk grup, hizmet veya malzeme sağlama işidir ve *opera publica et sarta tecta* olarak adlandırılır. *Opera publica* veya *locatio operum* menkul varlıkların dağıtımını, sevkiyatını ve yeni binaların inşasını içeren bir faaliyettir. *Sarta tecta* yenileme ve genellikle çatı tamiratını içeren tamir etme faaliyetleridir (Liv. 42.3.1-11 *opera publica facienda et sarta tecta tuenda locare*).³⁶⁵ Bu birinci grup iltizam sözleşmelerinin en geniş bölümü orduya teçhizat ve erzak sağlanması işini iltizam eden sözleşmelerdir. Bu sözleşmelerin ikinci büyük grubunu ise yolların, şehir duvarlarının, tapınakların ve pazaryerlerinin, revakların (*porticus*), bazilikaların, tiyatroların, su kemerlerinin, ana kanalizasyonların ve yarışlar için tesislerin (*circus* yapımı), yenilenmesi ve bakımı için yapılan sözleşmeler oluşturmaktadır.

M.Ö. 4. yüzyılda kiralama sözleşmelerine ilişkin iki karakteristik örnek vardır. Bunlardan ilki *circus*³⁶⁶ yarışlarında kullanılmak üzere atlar (*equi curules*) tedarik etmek amacıyla yapılan sözleşmelerdir. İkincisi ise Gallialı³⁶⁷ askerlerin saldırılarına karşı

³⁶⁵ Sarta, sarcire'den tecta sıfatı anlamını kazanarak türemiştir. Sarta isim veya fiilimsi olabilir Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 32.

³⁶⁶ Circus, Antik Roma'da halkın kitlesel eğlencesine yönelik en önemli etkinlik olan atların ve yarış arabalarının düzenlendiği, equites'in şovlarının ve savaşların temsili gösterilerinin yapıldığı, eğitilmiş hayvanlar, akrobatlar ve hokkabaz gösterilerinin sahnelendiği yerlerdir. Circus, halkın kadın ve erkek ayrımı olmadan eğlenmek için bir araya geldiği tek yerdir. Roma'da Circus Maximus, Circus Flaminius, Circus Neronis ve Circus Maxentius olmak üzere dört adet circus bulunmaktadır.

³⁶⁷ Gallia, Bugünkü Fransa topraklarına Roma döneminde verilen isimdir. Gallia (İngilizce; Gauls), Romalıların, Roma'nın Kuzeyinde yaşayan barbar kavimler için kullandıkları bir terimdir. Eski Roma Cumhuriyeti döneminde, Kuzey İtalya'da yaşayan insanlar bu isimle anılmakta idi. Fakat Gallialılar, her biri farklı lider ve geleneklere sahip çok sayıda kavimlerden oluşmakta idi. M.Ö. 387'de Galyalılar, Roma'ya saldırı düzenlemişlerdir. Efsaneye göre; Galyalılar, bir gece sessiz sedasız Capitoline tepelerine kadar gelirler. Fakat tapınakta bulunan kazlar Galyalıların yaklaştıklarını duyarak ve kaçışarak seslerini

gürültü çıkararak Romalıları uyardıklarından beri (M.Ö. 390) hükümet tarafından finanse edilmeye hak kazanmış olan Capitol'daki kazların bakım işinin görülmesi amacıyla sözleşme ile kiraya verilmesidir (Plin. N.H. 10.26.51; Liv. 5.47.4).³⁶⁸

3.1.1. Ordu İçin Mühimmat Sağlama İşi

Orduya teçhizat ve erzak sağlanması işini iltizam eden sözleşmeler ile genellikle sabit ve yerleşik garnizonların düzenli ihtiyaçları ve savaş zamanı orduların ihtiyaçları karşılanırdı. M.Ö.2. yy'da askerlerin *toga*, *tunic* ve at ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yapılan sözleşmelerden elde edilen gelir nerdeyse 10, 000 askerin yıllık maaşına denk bir miktardaydı (Liv. 44.16).³⁶⁹

Birinci Pön Savaşı boyunca şövalye şirketleri orduya teçhizat ve erzak sağlanması amacıyla taşımacılık hizmetini gerçekleştirmede kullanılmamıştır. Bunu gerçekleştirmek için, Roma donanmasının kendine ait 800 gemisi vardı. M.Ö. 214 yılında, İkinci Pön Savaşı süresince, devlet, İspanya'da bulunan Roma ordusuna mühimmat sağlama için 3 şirketin 19 adamı, malzeme tedarik edilmesi için devlet ile sözleşme yapmıştır (Liv. 23.48.10; 23. 49. 4: tres societates.... hominum undeviginti ad conducendum... aderant). Devlet ile yapılan sözleşme görüşmelerinin ayrıntılarından anlaşıldığı üzere, publicani'lerin deneyimli iş adamları oldukları ve devletle olan müzakerelerden, pazarlık etmekte iyi oldukları görülmektedir. Livius'un aktardıklarından, devlet kira akitlerinin sağlam temellere sahip ticari iş sözleşmeleri olduğu sonucu çıkarılabilir. Çünkü publicani'ler resmi hizmette bundukları sürece askerlikten muaf tutulmayı³⁷⁰ ve gemilere yükledikleri kargonun, düşman tarafından ele geçirilmesi veya fırtınanın şiddetiyle ziyan olması durumunda riskin devlete ait olmasını talep etmişlerdir. Bazı şirketler, sigorta parasını tahsil etmek üzere hurda

çıkartırlar. Kaz seslerini duyan Roma'lılar, tehlikenin farkına varırlar ve şehirlerini Galyalıları karşı savunurlar. Şehir, Galyalılarından kurtarıldıktan sonra da kaz kutsal bir hayvan olarak ilan edilir.

³⁶⁸ Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 32.; Badian, 1972, **a.g.e.**, s. 16

³⁶⁹ Malmendier, 2006, **a.g.m.**, s. 10; Badian, **a.g.e.**, s. 29.

³⁷⁰ Orduda hizmetten muaf olmak çoğunlukla ruhbanlara ve senatörlere özgü bir imtiyazdır.

tekneler kullanarak batırmışlardır Liv. 23.49.4; 25.3.10). Bu gibi olaylar devletin bu tür şirketlere karşı güvenini sarstığı için doğuda gerçekleşen daha sonraki savaşlarda, devletin taşımacılık hizmetini nakliyat ile görevli *magistra*'ları aracılığıyla bizzat gerçekleşmesine neden olmuştur (Liv. 36.2; 37.2 ve 37.50) M.Ö. 167 yılında, askeri kıyafetlerin ve atların tedariki konusunda praetor ve *consul* tarafından düzenlenen küçük ölçekli bir antlaşma olmasına rağmen bu sözleşmede şövalyeler aracı olarak kullanılmış olabilir (Liv. 44.16.4).³⁷¹

3.1.2 İnşaat Faaliyetleri

Publicani şirketleri, kamu binalarının bakımını, onarımını veya yapım işini kapsayan bayındırlık işlerini (*opera publica*) ihale ile kazanırlardı. Bu tür kamu işlerinin kapsamına gerek İtalya'da gerekse hâkimiyeti altındaki diğer bölgelerde, kamu binalarının, yolların, şehir duvarlarının, tapınakların ve pazaryerlerinin, revakların (*porticus*), köprülerin, bazilikaların, tiyatroların, su kemerlerinin, ana kanalizasyonların (*cloacae*) ve yarışlar için tesislerin (circus yapımı), yenilenmesi ve bakımı için yapılan sözleşmeler oluşturmaktadır.³⁷²

Tarihçi Halikarnaslı Dionysius³⁷³ "Roman Antiquities" adlı eserinin M.Ö. 493 yılına ilişkin olan kısmında, bu tür kira akitlerinden ilk defa bahsetmiştir. Halikarnaslı Dionysius, bu eserinde *consul* Postumius'un Demeter, Dionysos ve Kore tanrılarının

³⁷¹ Frank, 1933, **a.g.m.**, s. 2; Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 32.

³⁷² Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 32; Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 362, dn. 13.

³⁷³ Halicarnaslı Dionysius (M.Ö. birinci yüzyıl), Caesar Augustus'un hükümdarlığı zamanında gelişen grek bir tarihçi ve rhetoric öğretmenidir. En büyük çalışması, Roma'nın efsanevi döneminden Birinci Pön Savaşı'na kadar olan dönemi anlattığı Roman Antiquities adlı 20 kitabı kapsayan eserdir. Bu eserin, ilk 9 kitabı tamamen, 10. ve 11. kitapların nerdeyse tamamı günümüze kadar varlığını koruyabilmiştir. Diğer kitaplar ise Constantine Porphyrogenitus'un özetlerinden alınmış parçalarda yaşamaya devam etmiş ve bir özeti bir Milan elyazmasında Angelo Mai tarafından keşfedilmiştir. Appian'nın ilk üç kitabı ve Plut.'ın Life of Camillus adlı eseri hemen hemen Dionysius bu eserini kapsamaktadır.

mabetlerinin yapım işini sözleşme ile bıraktığını, sözleşme ile düzenlediğini anlatmıştır.³⁷⁴

İnşaat ihalelerinde, güvensizliğin söz konusu olduğu dönemler de vardır. Tiber üstünde bir ticaret merkezi ve iş bölgesinde iki sundurma inşaatını yapmayı taahhüt eden M.Ö. 193 yılının Aedilesine, (Liv. 35.10.12) M.Ö. 184 yılının *ensor*'u Cato tarafından daha kapsamlı sözleşmeler ihale edilince, equites sınıfına ait şirketlerle arasında anlaşmazlık çıkmıştır (Liv. 39.44; Plut. Cato 19). Equites'ler ile *ensor*'ler arasındaki bu tür anlaşmazlıklar *Senatus*'un gündemini sürekli meşgul eden konulardan biri olmuştur (Liv. 39.44) M.Ö. 174 yılındaki sözleşmeler iyi bir şekilde akdedilmediği için, 169 yılının *ensor*'lerinin ihale ayrıcalıkları ellerinden alınmıştır (Liv. 43.16; 44.16.8; 45. 15). *Censor* Q. Fulvio A. Postumio yetkileri (ultra tributa, vergi iltizam işleri) elinden alınmıştır. Ortaya çıkan bu güvensizlik, M.Ö. 160 yılında, Pomptine bataklıklarının kurutulması için tarım arazisine dönüştürülmesi işinin doğrudan Cornelius Cethegus'a devredilmesinin başlıca sebebi olabilir (Liv. Per. 46)].³⁷⁵ Villa publica Antik Roma'da bir kamu binasıdır. M.Ö. 435'de Campus Martinus'da *ensor* C. Furius Paculus ve M. Geganius Macerinus tarafından inşa ettirilmiştir. Livius.'a göre ilk *census* binanın yapıldığı yılda (M.Ö. 435) burada yapılmıştır. M.Ö. 194'de bina onarılmış ve genişletilmiştir. Bu binanın yeri tam olarak bilinmemekle beraber Circus Flaminius'un yakınlarında bir yerde olduğu tahmin edilmektedir. Antik kaynaklar bu alanın büyüklüğünden bahsetmektedir. Büyük bir olasılıkla M.Ö. 34'te bina yenilenerek çevresine büyük duvarlar inşa edilmiştir. Villa publica, *ensor*'ler nüfus sayımı yapmaları sırasında, veya asker toplama esnasında kumanda merkezi şeklinde (Varro, Op.cit., Apul. Apol. 1), veya zafer kazanan kumandanların ve yabancı elçilerin

³⁷⁴ Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 32. Demeter, Dionysus ve Kore, sırasıyla Roma tanrıları olan Ceres, Liber ve Liberia'nın karşılığıdır. Yukarıda sözü edilen 3 tanrıya ilişkin bu en eski beyanın inanırlığı bir dereceye kadar sadece Romalılar tarafından bir tanesi yapıldığından beri doğrudur. Liber ve Libera ürünler ve özellikle şarap üzerinde etkili olan eski Roma tanrılarıdır. Daha sonra Yunan tanrıları Dionysus ve Persephonê (Korê) ile özdeşleşmişlerdir. Her ne kadar Dionysus mabetlerden bahsetse de, sadece tek bir bina söz konusudur. Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 361, dn. 3.

³⁷⁵ Frank, 1933, **a.g.m.**, s. 3.

ağırlanmaları amacıyla kullanılmıştır. Örneğin M.Ö. 202 de Kartaca'dan (Liv. 30.21), ve M.Ö. 197'de Makedonya'dan (Liv. 33.24.5) gelen elçiler burada ağırlanmıştır.

3.2. Kamu Mallarının ve Arazilerinin İşletilmesi

Kamu kira sözleşmelerinin ikinci grubu, kamu mallarının ve arazilerinin kullanım haklarının sözleşmeler yoluyla devredilmesidir. Bu tür sözleşmeler ile nehir ve göllerde balık avlama hakkı, çeşitli kamu binalarının örneğin dükkânlar, pazar tezgâhları, hamamlar, su kemerleri, kanalizasyon, köprüler, yollar, *ager publicus*'ların (devlet, hazine arazisi) beş yıllığına *vectigal* denen bir ücret karşılığında kiraya verilmesi, kamu arazileri üzerinde otlama hakkının *scriptura* ödemesiyle kiraya verilmesi, *picariae*'nin (zift atölyeleri, fabrikaları), ormanların (*silvae*) cretifodinae (kil çukurları), taş ocaklarının her türlü maden (Plin. H.N. 33, 37, 114) tuz imalatının işletme hakkının devrini kapsamaktadır (Cic. de leg. agr. 2, 36).³⁷⁶ *Ager publicus* toprakları ve *vectigalia*'larının ikisi birden kiraya verilmiş olmalıdır. (Bkz. Cic. sec. in Verr. 3,6, 13). Sicilya'da *ager publicus*'un mülkiyeti değil sadece *vectigalia*'sı kiraya verilmiştir. Campania Bölgesi'nde balıkçılık yönünden meşhur bir göl olan lacus lacrinus gölünde balık avlama hakkını içermektedir. Lacus Lacrinus gölünü Romalılar İkinci Pön Savaşı sırasında ele geçirmişlerdir. Servius'un yorumuna göre (Georgica 2,36), balıktaki verimli mahsül suların çökeltisi arttıkça azalmıştır ve sadece Caesar *publicani*'leri zorladığı zaman ve baraj bendi yapıldığında göl eski koşullarına kavuşmuştur.

³⁷⁶ Malmendier, 2005, **a.g.m.**, s. 33. bkz.

SONUÇ

Roma, birçok alanında olduğu gibi vergi hukuku alanında da çağdaş hukuk sistemlerinin öncüsü olmuştur. Roma'da verginin tarh, tahakkuk ve tahsiline yönelik hukuki düzenlemeler sonucunda geniş kapsamlı, etkin ve sağlam temellere dayanan bir vergi sistemi ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet Dönemi boyunca uygulanan vergi politikaları, bir yandan Roma'nın siyasal, sosyal, askeri, mâli örgütlenmesi üzerinde etkili olmuş; arazi ve nüfus politikasına dahi yön vermiştir.

Vergi ödemenin en temel ilkelerinden biri, toplumsal sınıf farkı tanınmadan tüm vatandaşların bu görevi yerine getirmeleri iken, vergi Roma vatandaşları ve bünyesindeki çeşitli topluluklar arasında toplumsal sınıf farklılıkları yaratmak için siyasi bir araç olarak da kullanmıştır. Roma vatandaşlık hakkı kişiye sağladığı kamu ve özel hukuk alanlarındaki çeşitli hakların yanı sıra vergi alanında da sağladığı haklar ve avantajlar nedeniyle Roma egemenliği altında yaşamakta olan yabancılar tarafından fazlasıyla istenmiştir. Roma, uygulanabilir bir vergi sistemini hayata geçirebilmek için gerekli hukuksal düzenlemeleri ve ilkeleri belirlemeye ve bu yönde istikrarlı bir sistem oluşturmaya çalışmıştır. Roma Devleti, verginin meşruluğunu hukuk sistemi ve çeşitli düşünce yapılarıyla desteklemiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Roma devlet harcamalarının çoğu vergi ve benzeri gelirlerle karşılanmıştır. Vatandaşlar vergiyi belirli bir hizmetin karşılığı olarak değil çoğu zaman sosyal bir mükellefiyet olarak ödemiştir. Devlet hazinesine ürünlerin bir kısmı öşür şeklinde aktarılmış, böylece ayni ve nakdi vergilerden oluşan karma vergi sistemi doğmuştur.

Bu dönemde vergilerin tahsili usulü olarak uygulanan iltizam sistemi, antik çağda gelmiş geçmiş en etkin vergi toplama sistemi olmasına ve bu döneme has önemli bir kurum olarak devlete mâli dinamizm kazandırmış olmasına rağmen devletin mâli dinamizmi kaybetmesinin de en büyük nedeni olmuştur. Özellikle vergilerin, iltizam sisteminin işleyişinde önemli bir yere sahip olan vergi mültezimleri yani *publicanus*'lar aracılığıyla toplanıyor olması, çeşitli mâli sıkıntıların kaynağı olmuştur. Vergileri tahsil yetkisini, belli bir ücret karşılığında açık arttırma yolu ile satın alan *publicanus*'ların,

kamu yararını hiçe sayarak bu iş için ödediklerinden fazlasını kazanç olarak elde etmek amacıyla vergi mükellefleri üzerinde baskı kurmuşlardır. Özellikle Roma'dan uzakta olan eyaletlerde, sahip oldukları vergi tahsil etme yetkilerini, kendilerini engellemesi gerekirken göz yuman hatta kendi çıkarları doğrultusunda yardım eden eyalet valilerinin de yardımınıyla suistimal etmişlerdir. Bir yandan böylesi bir suistimal bir yandan eyaletlerin ödeyeceği meblağların tahminen belirlenmesi, eyaletlerdeki gerek çeşitli vergi türleri gerekse aynı vergi türleri arasında bile aynı oranların olmayışı, Roma'nın eyalet gelirlerine dolayısıyla Roma maliyesine ciddi zararlar vermiştir. Zaten Cumhuriyet Dönemi boyunca, Roma Devleti kamu giderleri ve vergilendirmeye yönelik herhangi bir bütçe oluşturma girişiminde bulunmamış, istikrarlı ve devamlılık gösteren mâli politikalar uygulayamamış, mâli işlerin idaresini, görev sürelerinin kısalığı sonucu bu işlerde uzmanlaşmamış *magistra*'larla yürütmüşken, bir de üstüne üstlük gelir kaynaklarının vergi toplayıcılarının ellerine bırakılmış olması, Roma gelir kaynaklarını yavaş yavaş tüketmiştir. Roma mâli sistemi, mâli işlerden sorumlu *magistra*'ların görev sonrası sorumsuzluğu, teftişlerin yetersizliği de eklenince her geçen gün biraz daha yozlaşmış, bozulmuş ve rüşvetçi olmuştur.

KAYNAKÇA

Abbott, Frank Frost. **A History And Description Of Roman Political Institutions**. Boston, 1901.

Adam, Alexander. **Roman Antiquites**. London 1814.

Adams, Charles. **For Good and Evil**. The Impact of Taxes on the Course of Civilization. London: Madison Books, 1993.

Alexander Frank S., “Tax Liens, Tax Sales, and Due Process” *Indiana Law Journal*, 2000 Vol.75 747-807

Anthon, Charles. **A manual of Roman Antiquities**. Harper & brothers, 1851.

Appian of Alexandria (Appian), **Roman History**. Çeviren: Horaca White, London. The Leob Classical Library, 1912.

_____. **The Civil Wars**. Horace White. London. MACMILLAN AND CO., LTD. 1899. [Perseus]

Arsal, Sadri Maksudi. **Hukuk Tarihi**. Üçüncü basım, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1948.

Astin Alan E. “Censorships in the Late Republic” **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, Vol. 34, No. 2, s. 175-190 2nd Qtr., 1985.

Atlan, Sabahat. **Roma Tarihi'nin Ana Hatları**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.

Aulus Gellius. **Noctes Atticae. The Attic Nights** Çeviren: John C. Rolfe. Cambridge. Cambridge, Mass., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1927. [Perseus]

Avcı, Sedat “Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz (Tarihi, Önemi ve Dünya Tuz Ekonomisi)” **Coğrafya Dergisi**, Sayı 11, S. 21–45, İstanbul, 2003.

Badian, Ernst. **Publicans and Sinners**. Blackwell, Oxford/Cornell Univ. Press, 1972, reprinted, with corrections and critical bibliography, Cornell Univ. Press, 1983.

Balsdon, J. P. V. D. (John Percy Vyvian Dacre). “Roman History, 65-50 B.C.: Five Problems” **The Journal of Roman Studies**, Vol. 52, Parts 1 and 2 (1962), 134–141.

Bateman, Helen and Denshire, Jayne. **Of the Oceans, Dangerous Creatures**. Black Rabbit Books, 2005.

Berger, Adolf. **Encyclopedic Dictionary Of Roman Law**. Union, N.J. : Lawbook Exchange, 2004.

Berktaş, Halil. **Kabileden Feodalizme**. İkinci basım. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1989.

Bojesen, Ernst Frederik C. **A Handbook Of Roman Antiquities**. Almanca'dan çeviren: Robert Bateman Paul, editör Thomas Kerchever Arnold, Oxford Üniversitesi 1848.

Boren, Henry C. “Studies Relating to the Stipendium Militum” **Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte**, Vol. 32, No. 4, ss. 427-460 4th Qtr., 1983

Botsford, George Willis. **The Roman Assemblies from Their Origin to the End of the Republic**. Adamant Media Corporation, 2005.

Brewer, Ebenezer Cobham. **A Guide To Roman History From The Earliest Period To The Close Of The Western Empire**. New York: 1857.

Buckland W.W, **The Roman Law Of Slavery The Condition Of The Slave In Private Law From Augustus To Justinian**. Union, N.J. : Lawbook Exchange, 2000

Bunson, Matthew. **A Dictionary of the Roman Empire**. Oxford University Press, 1995.

Bruns, Carl Georg. **Fontes Iuris Romani Antiqui**.

Carlson Richard Henry, “A Brief History of Property Tax” Fair & Equitable s. 3–9. February 2005.

Cassius Dio. **Historia Romana**. Çeviren: Earnest Cary. Harvard University Press, 1914–1927. Loeb Classical Library.

_____. **The Republic and the Laws**. Translated by Niall Rudd (Oxford University Press, 1998), s. 152.

_____. **Letters to Atticus, Letters to His Friends, Epistulae ad Quintum fratrem** Çeviren: Evelyn Shuckburgh. London: G. Bell and Sons, 1908-1912) [Perseus]

_____. **Cicero’s Letters to His Friends**. Çeviren: D.R. Shackleton Baily. Penguin Classics, 1978 (Cambridge).

_____. **De lege agraria contra P. Servilium Rullum** ed. Albert Clark. New York: Oxford University Press, 1905–1918 [Perseus]

_____. **De officiis** ed. W. Miller. Loeb Edition. Cambridge: Harvard University Press, 1913. [The Latin Library]

_____. **De Officiis**. Çeviren: Michael Grant, Penguin Boks, 1971.

_____. **De Officiis**. Çeviren: Walter Miller. Cambridge. Harvard University Press; Cambridge, Mass., London, England. 1913. [Perseus]

_____. **De Provinciis Consularibus** (Konsüllük Eyaletleri Hakkında), Latinçeden Çeviren: Ü. Fafı Telator, İstanbul: Multilingual 2004.

_____. **De Senectute De Amicitia De Divinatione**. Çeviren: William Armistead Falconer. Cambridge. Harvard University Press; Cambridge, Mass., London, England. 1923.

_____. **Epistulae ad Atticum** ed. L. C. Purser. Oxford: Clarendon Press, 1901-1902. [Perseus]

_____. **Epistulae ad familiares**, Epistulae ad Quintum fratrem ed. D. Albert Wesenberg (Leipzig: Teubner, 1885) [The Latin Library]

_____. In Verrem (Against Verres I), Selects Works içinde, Çeviren: Michael Grant, Penguin Books 1971.

_____. In Verrem Pro C. Rabirio Postumo, Pro A. Caecina Pro L. Valerio Flacco Pro L. Murena, pro Cn. Planc, In P. Vatinius, De provinciis consularibus ed. Albert Clark. New York: Oxford University Press, 1905–1918 [Perseus]

_____. **Letters to Atticus**. Çeviren: D.R. Shackleton Baily. Penguin Classics, 1978.

_____. **Ödevler, Kitap I**. Çeviren: Ayşe Sarıgöllü ve diğerleri, Ankara: Dil ve tarih-Coğrafya Fakültesi Basımevi 1980.

_____. Philippicae in M. Antonium ed. C. F. Muller. Leipzig: Teubner, 1907-09 [The Latin Library]

_____. **Philippicae Söylevleri (I)**. Çeviren: F. Gül Özaktürk. Ankara, 1998.

_____. **Pompeius'un Yetkisi Hakkında**. Çeviren: Ü. Fafı Telator. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2003.

_____. Pro A. Licinio Archia poeta ed. J. B. Greenough, Select Orations of Cicero (Boston: Ginn & Co., 1896)

_____. *Pro lege Manilia de imperio Cn. Pompeii* ed. J. B. Greenough, *Select Orations of Cicero* (Boston: Ginn & Co., 1896) [The Latin Library]

_____. **Pro lege Manilia de imperio Cn. Pompeii; De lege agraria contra P. Servilium Rullum, Pro A. Caecina, Pro L. Valerio Flacco, Pro C. Rabirio Postumo, Philippicae in M. Antonium. Pro A. Licinio Archia poeta, Pro Cn. Plancio**, In Verrem, **Pro L. Murena, In P. Vatinius, De provinciis consularibus**, *The Orations of Marcus Tullius Cicero içinde. Çeviren: C. D. Yonge, B. A. London. Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden. 1856.* [Perseus]

_____. **Pro Milone** *The Orations of Marcus Tullius Cicero içinde. Çeviren: C. D. Yonge, B. A. London. Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden. 1891.* [Perseus]

_____. **Pro T. Annio Milone** ed. J. B. Greenough and G.L. Kittredge, *Select Orations of Cicero* (Boston: Ginn & Co., 1896) [The Latin Library]

_____. **Select Orations**, Harper & brothers, 1842, s. 320-321.

_____. **The Republic and The Laws**. Çeviren: Niall Rudd. Oxford University Pres, 1998.

Cornelius Tacitus **Annales** ed. M. Grant, New York, 1956.

_____. **The Annales**. Çeviren Anthony Woodman (John Hackett Publishing, 2004),

Cornell, Tim ve Matthews, John. **Roma Dünyası**. Çeviren: Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

Cram, Robert Wincent. “The Roman Censors”, **Harvard Studies in Classical Philology**, Vol. 51, In Honor of William Scott Ferguson, 1940, pp. 71–110.

David Johnston, *Roman Law in Context* Cambridge, U.K. ; New York : Cambridge University Press, 1999.

Demircioğlu, Halil. **Roma Tarihi**. Dördüncü basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.

_____. “Roma Devletinin Eyalet (provincia) Sistemi Hakkında,” **AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt no V. Sayı no: 8–9, 1967.

Dew, Thomas Roderick. **A Digest Of The Laws, Customs, Manners, and Institutions of the Ancient And Modern Nations**. New York: D. Appleton & Company.

Digesta. Latice Metin Mommsen, T./Krüger,P.,Berolini 1965’den İngilizceye Çeviren Watson, A.,

Erdoğan, Belgin. **Roma Hukuku**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.

Ertekin, Efrumiye. “Principatus Devri’nde Roma’nın Vergi Politikası I”, **Arkeoloji ve Sanat**, 115–117, 19–27.

Frank, Tenney. “The Financial Activities of the Equestrian Corporations, 200-150 B.C.” **Classical Philology**, Vol. 28, No. 1, Jan., 1933, pp. 1-11, s. 7.

_____. “The Sacred Treasure and the Rate of Manumission”, **The American Journal of Philology**, Vol. 53, No. 4 (1932), pp. 360-363.

_____. **An economic History of Rome**. New York: Cosimo, February 1, 2006.

_____. **An Economic Survey of Ancient Rome Volume I**. Rome and Italy of the Republic, New York 1975.

_____. **Roman Imperialism**. Kitchner: Batoche Books, 2003.

Freeman, Charles. **Mısır, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları**. İngilizce’den çeviren Suat Kemal Angı. Birinci Basım, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.

Gardner, Jane F. **Being a Roman Citizen**. London : Routledge, 1993

Gaius Institutiones, Borçlar Kısmı. Çeviren: Rado, Türkan. İstanbul 1953.

Girard, Paul Frédéric **A Short History of Roman Law** Çeviren Augustus Henry Frazer Lefroy and John Home Cameron, Union, N.J. : Lawbook Exchange, (1906), 2000.

Gönenç, Fulya İlçin. **Roma Hukukunda Şirket Akdi** (Societas). İstanbul: Der Yayınları, 2004.

Greenidge, A. H. J. **Roman Public Life**. New York: The Macmillan Company 1901.

Guarino, Antonio. **Dizionario Giuridico Romano**. Napoli: Edizioni Simone, 2003.

Hardy, Ernest George. **Six Roman Laws** (Roman Laws and Charters). Oxford: Clarendon Press, 1911.

Harris, W. V. “The Development of the Quaestorship, 267-81 B. C.” **The Classical Quarterly, New Series**, Vol. 26, No. 1, pp. 92-106, 1976.

Heaton, Herbert. **Avrupa İktisat Tarihi**. Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay ve Osman Aydoğuş. Birinci basım, Ankara: 2005.

Hill H., “Roman Revenues From Greece After 146 B.C.” **Classical Philology**, Vol. 41, No. 1, pp. 35-42 Jan., 1946.

Hollis, Adrian Swayne. **Fragments of Roman Poetry, c.60 BC-AD 20**. Oxford University Press, 2007.

Isidore of Seville, **The Etymologies (or Origins)** W.M.Lindsay, (Oxford: Oxford University Press, Oxford, 1911).

Iustinians Institutiones. Çeviren: Ziya Umur. İstanbul 1968.

İpek, Nurcan. **Roma Hukukunda Gasp** (Rapina), İstanbul 2001.

İplikçioğlu, Bülent. **Ephesus Yazıtları Işığında İmparator Diocletianus'a Kadar Roma Şövalye Sınıfı ve Asia Eyaletindeki Resmi Görevlileri**. Ankara 1993.

_____. **Helen ve Roma Tarihinin Anahatları**. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.

Jones, A. H. M. "The Aerarium and the Fiscus" ,**The Journal of Roman Studies**, Vol. 40, Parts 1 and 2 (1950), pp. 22–29.

_____. "Civitates Liberae et Immunes in the East" in *Anatolian studies presented to William Hepburn*, Eds Buckler William Moir Calder, Josef Keil Manchester University Press ND, 1939.

Karadeniz- Çelebican, Özcan. **Iustinianus Zamanına Kadar Roma'da İş İlişkileri**. Ankara: A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, 1976.

_____. **Roma Hukuku**. Ankara: Yetkin, 2000

Kiser Edgar ve Kane Danielle, "The Perils of Privatization: How the Characteristics of Principals Affected Tax Farming in the Roman Republic and Empire" **Social Science History** 31:2 Summer 2007.

Koschaker, Paul ve Ayiter, Kudret. **Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları**. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1993.

Kurt, Mehmet. "Roma Cumhuriyeti Yönetiminde Kilikya Bölgesi ve Yerel Güçler", **Sosyal Bilimler Dergisi**: Cilt: XI, Sayı 1, 2009.

Küçük, Eşref. **Roma Hukukunda Augustus Zamanına Kadar Derneklerin Hukuku Durumu**. Ankara: Yetkin Yayınları 2006.

Laufenburger, Henry. **Vergiler ve Tarihi**. Çeviren: Ragıp Hanyal. Ankara: Kardeş Matbaası, 1964.

Livius, Titus. **History of Rome**. Çeviren: Rev. Canon Roberts. London: J.M. Dent and Sons, 1905. [livius.org]

_____. **Periochae**. Der.: Paul Jal. Budé 1984. [livius.org]

_____. **Roma Tarihi**. I-X; XXI-XLV sayılı ilk 22 kitap. Çeviren: Sabahat Şenbark. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1992–2002.

Malmendier Ulrike, “Law and Finance at the Origin. **The Journal of Economic Literature**, 2006.

Malmendier, Ulrike. “Roman Shares,” **The Origins Of Value. The Financial Innovations That Created Modern Capital Markets**. William Goetzmann And K. Geert. Rouwenhorst eds., Oxford University Press, August 2005, 31–42, 361–365.

Mattingly, H. “The Property Qualifications of the Roman Classes” **The Journal of Roman Studies**, Vol. 27, Part 1: Papers Presented to Sir Henry Stuart Jones, 99–107 1937.

Millar, Fergus “The Last Century of the Republic. Whose History?” **The Journal of Roman Studies**, Vol. 85, (), ss.. 236-243 1995

_____. “The Aerarium and Its Officials Under the Empire”, **Rome, the Greek World, and the East Volume 2**. Chapel Hill, N.C. : University of North Carolina Pres, London : Eurospan, 2004,s. 73-88.

_____. “The Aerarium and Its Officials under the Empire”, **The Journal of Roman Studies**, Vol.54, Parts 1 and 2, 1964.

Mousourakis, George. **The Historical and Institutional Context of Roman Law**. Burlington, Vt.: Ashgate / Dartmouth, 2003.

Nasmith, David. **Outline of Roman History from Romulus to Justinian**. Lawbook Exchange, New Jersey: 2006.

Mutluer, M. Kamil, **Vergi Özel Hukuku**, İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Niclet, C. “Polybius VI, 17, 4 and the Composition of the Societas Publicanorum”, **Irish Jurist**, 1971.

Nicolet, Claude. **The World of the Citizen in Republican Rome**. California: University of California Pres, 1980.

Niebuhr, Barthold George. **History of Rome. Volume I**, Çeviren: Julius Charles Hare, M.A and Connop Thirlwall, M.A. Cambridge, 1828.

_____. **The History Of Rome, Volume II**. Second edition, London: Taylor, Walton, and Maberly.

Okandan, Recai G. **Roma Amme Hukuku**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi. Hukuk Fakültesi, 1944.

Oleson, John Peter. **The Oxford Handbook Of Engineering And Technology In The Classical World**. Oxford University Press US, 2008.

Öncül, Ayşe. “Roma Hukukunda İkametgâh Kavramı ve Türk Hukukuna Yansımaları.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Özaktürk, F. Gül. “Cicero Tarihin Akışını Değiştiren Söylevler: Orationes Philippicae” **Doğu Batı, Romalılar**, sayı 49, s. 136.

Platner, Samuel Ball and Ashby, Thomas. **Topographical Dictionary of Ancient Rome**. Oxford, 1929.

Plessis Paul Du “The Protection Of The Contractor In Public Works Contracts In The Roman Republic And Early Empire” **The Journal of Legal History** Vol. 25, No. 3, ss. 287–314 December 2004.

Polybius, **Roman Histories**. Çeviren: W. R. Paton. Loeb edition 1922-1927
<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/polybius/home.html>

Pulliam, Roscoe. "Taxation in the Roman State", **The Classical Journal**, Vol. 19, No. 9. (Jun. 1924), pp. 545–553.

Rado, Türkan, **Principatus Devrinde Roma Hususi Hukukunun Senatus Consultum'lar Yoluyla Islahı**, İstanbul, 1953.

Ramsay, William. **A Manual of Roman Antiquities**. Oxford: Griffin Bohn, 1863.

Rooke, John. **Arrian's History of Alexander's Expedition**. Vol I. London 1814.

Rostovtzeff, Michail. **The Social and Economic History of the Roman Empire**. New York: Oxford University Press, 1957.

Roth, Jonathan. **The logistics of the Roman Army at War (264 B.C.-A.D. 235)**. BRILL, 1999.

Giovanni Rotondi, **Leges Publicae Populi Romani**. Milano 1912–1922.

Sandys, John Edwin. **A Companion to Latin Studies**, Second Edition, Cambridge University Press, 1913.

Schwarz, Andreas B. **Roma Hukuku Dersleri**, cilt 1. Çeviren: Türkan Basman, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.

Scullard, H. H. "Review: Clientelae: Reviewed work(s): Foreign Clientelae by E. Badian" **The Classical Review, New Series**, Vol. 9, No. 3), pp. 274-276, Dec., 1959

_____ **A History of the Roman World 753–146 BC**. London: Methuen & Co. Ltd., 1980.

Seviğ, Vasfi Raşid. **Toprak Hukuku Dersleri**. Ankara: İstiklâl, Matbaacılık ve Gazetecilik Koll. Ort., 1953.

Seyffert, Oskar. **Dictionary of Classical Antiquities**. ed.: Henry Nettleship and J. E. Sandys, 1894.

Shotter, D. C. A. “The Trial of Clutorius Priscus”, **Greece & Rome**, Second Series, Vol. 16, No. 1 (April 1969), pp. 14-18.

Smith, William. **A Dictionary of Greek and Roman Antiquities**. ed.: William Smith-John Murray. London, 1875.

Somer, Pervin ve Gönenç, Fulya İçlin. “Roma Hukukunda Vergi Toplama Şirketleri (Soietas Publicanorum veya Societas Vectigalis),” **Mehmet Somer’e Armağan**, 2006. s. 711-730,

Southern, Pat. **The Roman Army: A Social and Institutional History**. Oxford University Pres, 2007.

Suetonius, **On İki Caesar’ın Yaşamı**. Türkçeye Çevirenler: Fafo Telatar, F. Gül Özakürk. T.T.K. Yayınları, VII. Dizi-Sayı 232, 2008.

Suetonius. **The Lives of the Twelve Caesars**. Çeviren: H.M. Bird. Ware, Hertfordshire: Wordsworth Classics of World Literature 1997.

_____. **The Lives of the Twelve Caesars**. Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1914-1927. Çeviren: Earnest Cary. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html

Sur, Fadıl Hakkı. “Maliye Tarihine Kısa Bir Bakış,” **AÜHFD**, Cilt no 6, Sayı no 2-4.

Şahin, Cemalettin. **Türkiye’de Tuza Atfedilen Yer adları, Tuz Kitabı**, ed.: Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen. İstanbul: Kitabevi, 2004.

Şenel, Alaeddin. **Siyasal Düşünceler Tarihi**. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

_____. “Tarihçesi, Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi, İdeolojisi ve Teknolojisi ile Savaş”, **Bilim ve Gelecek**, sayı I, Mart 2004.

Tacitus, Cornelius. **The Annales**. Çeviren: Anthony Woodman. John Hackett Publishing, 2004.

Tahiroğlu, Bülent ve Erdoğmuş, Belgin. **Roma Hukuku Meseleleri**. İstanbul: Filiz Kitabevi 1982.

_____. **Roma Hukuku Dersleri**. İstanbul: Der yayınları 2005.

Tahiroğlu, Bülent. “Roma Devleti’nin İktisadi Krizleri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XLV-XLVII, Atatürk’e Armağan’dan ayrı basım, İstanbul 1982.

_____. “Roma Hukukunda Azat Etmenin Tahditleri”, **İHFM**. c. XXXVIII, sayı 1-4, 50. yıl özel sayısı, 1973, ss. 521–546.

_____. **Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1981.

Tamer-Güven, Diler. **Roma Hukukunda Yardımcı Şahsı Samede Kusur Nedeniyle Sözleşmeden Doğan Sorumluluk (Culpa in Eligendo)**. İstanbul 2001.

Tekin, Oğuz. **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**. İstanbul: İletişim 2008.

Thomson, George. **Tarih Öncesi Ege I**. Çeviren: Celâl Üster. Üçüncü basım. İstanbul: Payel Yayınevi; 1995.

Trak, Selçuk. **İktisat Tarihi**. İzmir: İzmir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1960.

Türkoğlu Özdemir, Gökçe. **Roma Hukukunda Infamia** (Şerefsizlik), Birinci basım. Ankara: Seçkin, 2008.

Umur, Ziya. “Roma Hukukunda Hakkın Suiistimali”, **Tahir Taner’e Armağan**, İstanbul 1956.

_____. **Roma Hukuku Lügatı**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1975.

_____. **Roma Hukuku**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1982.

_____. **Eşya Hukuku**. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1983.

Visky, Karoly. “Roma Hukukunda Kölelik Ve Serbest Meslekler”, Çeviren: Bülent Tahiroğlu, İstanbul: **İ.Ü.H.F.M.** cilt XL, sayı 1–4 Ayrı bası, 1974.

Zimmermann, Reinhard. **The Law Of Obligations**. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Tellegen-Couperus, Olga. **A Short History of Roman Law**. London: Routledge, 1993.